

ТУРКИСТОН ҚАЙҒУСИ

Матнни араб имлосидан кириллга ўтказиб нашрга тайёрловчилар:
Аҳадхонтўра ҒАППОРОВ Увайсхонтўра ШОКИРОВ

Ушбу китоб улғ бобокалонларимиздан бўлган аллома Алихонтўра Соғуний қаламларига мансуб нодир бир асардир. Муаллиф «Туркистон қайғуси» (1966—1973) номли бу асарда халқимиз қандай килиб босқинчиларга қарам бўлиб қолгани ва динни, Ватанни, миллатни асраш кераклиги, мустақилликни қўлга киритиш учун нималар қилмоқ зарур эканлиги тўғрисида ўша мустабид совет тузуми даврида етук сиёсий арбоб сифатида чуқур сиёсий-ижтимоий мантиқ асосида мукамал баён этади.

Шу билан бирга, бу асарда Марказий Осиё халқларининг энг қадимги даврлардан то XIX аср охиригача бўлган давр ичида қурган давлатлари, Амир Темур ҳақида, туркий халқлар этнографиясига оид қимматли маълумотлар ҳам бор.

Китобдан олий ўқув юртлари талабалари ва тарих билан қизиқучи кенг китобхонлар оммаси фойдаланишлари мумкин.

УЛУҒ БОБОМ ВА «ТУРКИСТОН ҚАЙҒУСИ» АСАРИ ҲАҚИДА

Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм

Муҳтарам ўқувчи! Маълумдирки, инсон боласи ўз падари бузрукворига қараб қад ростлайди. Лекин миллатни жаҳон миқёсида шухратлантирадиган буюк шахслар ҳақида ёзиш ҳамиша шарафли, масъулиятли ва бир вақтда ўта мураккаб вазифадир. Мазкур вазифанинг қўшимча оғирлиги ўз бобонгиз ҳақида ёзишдир, чунки «ҳиссиётларга берилиб, мавзу холисона ёритилмаган» дейилиши мумкин гумонларга асос бўлмаслиги керак. Шу сабабли бошқалар ёзишади деган умидда кўп йиллар ўтди. Кейинги йилларда босилиб чиқаётган мақолаларнинг кўпи бир томонлама бўлиб, Алихонтўрани ўз даврининг сиёсий, мафкуравий тузумини қабул қилган, унинг ғояларига ишониб алданган олимлар қаторида ифода этишга уринишлар бўлди. Бу, албатта, шу даврнинг ёзувчилари учун қулай, чунки бу инсон ҳам ўзимиздан эдилар демоқчи бўлишади. Лекин ҳақиқат ундай эмас эканлигини ушбу китобдан билиб оласиз. Шу боис бу ҳақда батафсилроқ маълумот бериш зарур деб билдим.

Улуғ бобомиз Алихонтўра Соғуний (1885 — 1976), Аллоҳ у кишини раҳмат қилган бўлсин, комил инсон бўлиб, замонамизнинг кўп илмларни мукамал эгаллаган буюк алломаларидан эдилар. Биринчи навбатда у киши диний илм теология соҳасида катта билимга эга бўлганлиги ва машҳурлиги ҳозирги кунда кўпчиликка маълумдир. Хусусан, «Тарихи Муҳаммадий» асари нашрдан чиққандан кейин (Т., 1991) у киши нафақат юртимизда, балки бутун ислом оламида шухрат қозонди. Шу билан бирга бобомиз ўткир зеҳн соҳиби, тарих илмининг, айниқса ислом тарихи ва Туркистон тарихининг зукко билимдонларидан эди.

Сермазун ҳаётининг охириги 30 йили давомида Алихонтўра ёзиб қолдирган улкан илмий мерос ичида «Туркистон қайғуси» тарихий асари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу асарда у кишининг йигитлик ва камолотга етган даври хотиралари асосида ўз эътиқоди, дунёқараши, қайси ғоялар учун жонфидо бўлиб курашганлари, нималарга Ватан аҳлини даъват қилганликлари, суюкли Ватанимиз тарихи сабоқлари, келажак бўғинлар улардан қандай хулосалар чиқармоқлари кераклиги, Ватанимиз мустақиллиги муқаррар равишда қўлга келиши башорати, уни мустаҳкамлаш учун нималар қилмоқ зарур эканлиги тўғрисида чуқур ўй-фикрлар ўз ифодасини топган ва баён этилган.

Бу асардан айрим парчалар «Ёшлик» журналида (1992 йил, 3—4-сонлари) ва шу йили «Ўзбегим» китобида чоп этилган бўлиб, тўлиқ ҳолда у энди биринчи марта китоб шаклида кенг жамоатчиликка тақдим этилмоқда.

«Туркистон қайғуси» асари 1966—1973 йилларда Тошкентда ёзилади. Бу даврда совет мустабид тузуми куч қудратга тўлган, ўз сиёсатини зўравонлик билан нафақат мамлакат ичкарисида, балки унинг узоқ ташқарисида ҳам ўтказиб турган пайт эди. Шу сабабли кўпчилик зиёлиларимиз ҳукмрон маслакка қаттиқ ишониб, кечаю кундуз унинг хизматида бўлдилар. Қанчадан қанча юксак қобилият эгалари, истеъдодли шоир ва ёзувчиларимиз бу сохта мафкура куйчилари, ташвиқот ва тарғиботчилари эди.

Улар тузумга тўғри бўлмаган бир оғиз сиёсий сўз, мустақил фикр айтиш у ёқда турсин, бу тўғрида ўйлашнинг ўзи нотўғри, телбалик, ақлдан эмас деб билишар, бошқаларни ҳам бунга ишонтириш учун барча минбарлардан бор рас-мий, норасмий усуллар ва жонфидойилик билан ҳаракат қилишар эди.

Бошқа миллат вакиллари бўлган инсон ҳуқуқлари ҳимоячилари, умуминсоний қадриятлар тарғиботчилари академик А.Саҳаров, ёзувчи А.Солжениқин ва шулар сафидаги бошқа мустабид тузумнинг зулмини кўрган ҳақиқат ва адолат курашчилари тарих саҳнасига энди биринчи қадамларини қўймоқда эди.

Мана шундай муҳитда, яъни юртимизда ҳукм сураётган ихтиёрий қуллик даврида, собиқ қизил империя ҳудудида биринчилардан бўлиб, бобомиз бу тузум ва мафкура туб негизи ва моҳияти билан инсон табиатига, умуминсоний қадриятларга зид, инсоният тараққиёти йўлининг хато кўчаси эканлигини асослаб шундай ёзадилар: «Ҳаёт оламида энг улуғ, олий даражалик яратилган нарса шубҳасиз шу инсондир. Шунинг учун инсон ҳуқуқларини энг юқори даражада сақлаш ҳақиқий маданиятнинг айрилмас бир тармоғидир. ...Маданият қаерда, қайси миллатда бўлсин, инсоният ҳақларини сақлаш учун ҳукумат қўлида адолат кўроли бўлиб турар экан, ана шу чоғдагина бутун халқ ҳақиқий маданиятга эришиб, тинчлик билан роҳатда турмуш кечира олади. Бунинг натижасида инсоният хусусияти бўлган ҳар кимнинг эрк-ихтиёри ўз қўлида сақланади. Ер юзининг қайси ўлкасида бўлишни ким тилар экан, ҳеч қандай тўсқинлик кўрмайди».

«Асримиз бошида чиққан сиёсий фирқалар ичида коммунизм каби ақлдан йироқ, хаёлий бир маслак аҳли бўлган эмас. Мана шу хаёлий маслак эгалари 50 йилдан бери ақлдан ташқари тузумларини қурол кучи билан халқ устида юргизиб келадилар».

«...Инсоният оламининг офати, куфрнифоқ маданиятининг заҳарлик меваси ҳисобланган коммунистлар бозори қандай ерда қизиди? Сўзга тушунмаган, ҳеч нарса билмаган, айниқса, йўқсиллик-камбағалликда яшаётган гумроҳ, Ватан, миллат нима эканлигини билмайдиган онгсиз нодонлар кўп бўлса, мана шулар ичидагина ривожланиб, тездан ишлари авж олди».

«... Ҳеч даврда кўрилмаган бузуқ, жирканчли тузумини большевиклар ҳеч кимга қабул қилдирилмагач, инсоннинг ҳаётини емак, ичмак, озик-овқатларига осилиб, бирор киши уйида дон уруғидан ортиқча ҳеч нарса қолдирмай йиғиб олишди. Шу орқалик халқни оч ўлдириш кўрқинчи билан ўзларига бўйсундирмоқчи бўлдилар. ...Чунки бу каби боши туюқ, қоронғу кўчага халқни киргизиш фақат иқтисодий, сиёсий мажбурлик орқалигина бўлиши мумкин».

Уша даврда, Тошкентда яшаб туриб, махфий уй назорати остида бўлишига қарамай, инсонлар ҳақ-ҳуқуқи, совет тузуми ва мафкураси устида шу каби ҳақиқатни қайғуриб сўзлаш учун қандай иймон этиқод, маслак ва иродага эга бўлмоқ керак эди? Қайси қудрат ва ғоя у кишини бундай жасоратга бошлаган? Нега бошқа зиёлиларимиз шу пайтда бу тўғрида фикр юритишга журъат этолмаганлар? Улар ўз бошларини асраб, турмуш роҳатини кўзлаб, қандай қулликда, мутеликда, кимларнинг тобелигида ҳаёт кечираётганликларини англашни истамадилар.

Булардан фарқли ўлароқ, бобомлардаги биринчи қувват уммони ҳақиқий исломий иймон этиқоди ва ҳаққоний ҳур фикрлиги бўлса, иккинчи улуғ манба ул зотнинг Ватан ва миллатга бўлган чексиз муҳаббатидир.

Бобомлар ёзадилар: «Умрим ичида қанчалик оғир ишларни, кўп кўрқинчилик кунларни бошимдан кечирдим. У чоғда кўнглимдаги иймон этиқодим, Аллоҳга ва унинг ҳақ пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломга бўлган муҳаббатим, мен учун энг кучлик ишончим ва энг ортиқ суянчим эди. ...Иймонлик кишиларга ҳар вақт бу улуғ давлат насиб бўлғусидир».

«Ҳозирги маданият даврида диёнат билан тараққиёт бирга яшолмайди деган хато фикр оқиллар олдида эмас, жаҳон бўйича жоҳиллар орасида тарқалмишдур. Ҳақиқатда эса, дин покликдур. Покликка қурилган ахлоқдур. Динимизнинг асли ақлдур, кўроли илмдур. Ҳозирги тараққиёт ислом ахлоқи асосида олиб борилса, инсонлар учун энг фойдалик маданият бўлишида шак йўқдир. Умуминсоний ҳақ ҳуқуқлар бутун халқ олдида, айниқса, ҳукумат доираларида қонуний равишда ҳимояланиб сақланар экан, ўшандагина маданияти фозилага эришилади. Шу кунларда устимизда ҳукмрон бўлган динсизлар маданияти эрса фосиқ маданият дейилади. Бундай маданият инсонларни ҳам ахлоқий, ҳам руҳоний фазилатларидан бутунлай ажратади».

Ватанимиз, миллатимиз юз йилдан ортиқ босқинчилар қўлида, мустамлака зулми остида ётганининг асосий сабаблари хонликлар даврида Туркистон ўлкасида юзага келган иттифоқсизлик; динни асоси билан тушунмаган илм маданият душманлари ҳокимият тепасида бўлиши; мамлакат мудофаа қувватига аҳамият берилмагани; халқимизнинг хурофот зулмати ва жаҳолат ботқоғига бутунлай ботганлиги;

замонавий фан илмларини ўқиш ва ўқитиш ишларига эътибор бўлмаганлиги ҳақида бобомлар куйиниб гапирадилар.

«Нима учун кейинги асрларда Туркистон халқи бундай жоҳилият ботқоғига ботди? Бунинг бош сабаби динни асоси билан тушунмаган илм маданият душманлари ҳокимият тепасида бўлдилар. Ўзларини дин ҳомийлари деб эълон қилиб, халқни маърифат нуридан маҳрум, замонавий фанний илмлардан бутунлай йироқ тутдилар. Чет давлатлар билан алоқа боғламадилар, ўқиш ўқитиш ишларига ҳеч қандай аҳамият бермадилар. Шунинг учун Туркистон халқининг ичида уйғониш, фикр очилиш ва бор шароитдан фойдаланиш имкониятлари бўлмади. Давлатнинг инқирози, миллатнинг онгсизлигига шу жоҳиллар сабабчидур». «Булар Ватан ва миллат олдида энг кечирилмас жиноятчи одамлар, чунки давлатларини инқирозга, миллатларини қулликка, Ватанларини хорликка олиб келдилар».

«Ҳозирги маданият оламида миллатнинг ўз ҳуқуқини сақлаш шарафи унинг қурол кучигагина боғланмишдир. Шунинг учун тўлиқ мудофаа кучига эга бўлмаган миллатлар инсоний ҳуқуқларидан бутунлай ажраб, ҳайвонлар қаторида ҳўрлик билан яшамоққа мажбурдирлар». «Шунга кўра, Ватан болалари олдимиздаги келажак кунларни эскариб, замонавий илм ўқишга чин кўнгиллари билан киришиб, ҳалол мерос ўз Ватанларини эгаллаш учун мудофаа қуввати тайёрлашга тиш-тирноқлари билан ёпишсинлар».

Китобда ҳозирги замон илм-фанини тиришиб ўқиш, замонавий техника ва технология ҳунарларини яхши ўзлаштириш билан бир қаторда, халқнинг миллий ҳиссиётини кўтариш, ўз она тилини сақлаш, адабиётини юксалтириш бизни миллат сифатида ютилиб кетишдан тўфон каби асрайдиган зарурат эканлиги ўқтирилади: «Ҳозирги ўқимишлик, тушунган Ватан болаларимиз, агар миллий ҳислик бўлмас эканлар, улардан бизга, яъни ўз халқига фойда етиши ҳеч вақт мумкин эмасдир. Балки болта сопини ўзимиздан чиқаргандек, ёв қўлида туб илдизимиз билан кесиб қуритишга қурол бўладилар. У ҳолда эса ўзларидан умид этилган ватан ўғилларининг қўллари билан ватан аҳлларини кўмишга чуқур қазилади демакдир.

«...Миллий ҳокимиятимиздан ҳозирча ажраб турган бўлсак ҳам, миллий ҳиссиётимиздан ажрамай, уни сақлай олсак, келажакда душманларга ютилишдан ўзимизни қутқара оламиз. Энди бу мақсадга етиш учун қўйилган масалаларнинг энг биринчи шарт тил масаласидир. Агар биз тил адабиётимизни кенгайтириб, унинг кадр-қимматини ошириб, бошқа маданий тиллар даражасига етқизур эканмиз, мана бу чоғда миллатимиз, миллий ҳиссиётларимиз доимий равишда ўсиб сақланғусидир. Агар бундай бўлмай, балки, аксинча, ўз она тили қадрига етмасдан унга аҳамият бермас эканлар, у чоғда кўп узоқламаёқ алвидо айтиб, ўз тилларидан абадий ажраган бўладилар. Шундоқ бўлиб ўз она тилидан ажрамоқлик, миллий ҳиссиётларини йўқотиш натижасидир. Бу иш эса инсоният олами олдида улўғ хиёнат, кечирилмас жиноят ҳисобланади. Бундай бўлди демак, улўғ Туркистон улўси Турон насли босқинчилар тилагича, қурбон бўлган ҳолда инқирозга учраб, Аллоҳ сақласин, тарих саҳифаларидаги шон шарафлик ном нишонлари ўчирилади демакдир».

Алихонтўра умр бўйи Туркистон халқининг озодлиги ва миллий мустақиллиги учун курашган, ёшлигида чор Русиясига қарши кўтарилган қўзғолонларда фаол иштирок этган, Шарқий Туркистон ислом жумҳуриятининг 1-Президенти ва маршал бўлган, мустабид совет тузумининг бутун кирдикорларини илк кунларидан бошлаб танқид қилган ва унга қарши турган, унинг мустамлака сиёсатини қабул қилмаган фидойи инсон эди. Умрининг кўп қисмини қувғинда, қамоқхоналарда, тазйиқ ва таъқиб остида ўтказди.

Ҳар даврда «саховатли» совет ҳукумати томонидан тақлиф этилган ҳар хил «инъомларни», жумладан, у кишига умрбод тайинланган катта нафақани, оиласи билан яшаш учун ажратилган катта ҳовлини, Фанлар Академиясига аъзо бўлиш тақлифини рад этиб, ўз иймон-эътиқодига ҳар доим содиқ бўлиб қолганлар. У киши оддий халқ ичида танилиб, катта обрў эътиборга эга бўлганлиги учун совет тузумининг махфий идоралари тазйиқ ўтказиб турган бўлса ҳам, маҳкамага тортиш, қамаш чораларини қўллашга журъат этмаганлар.

Ул зотнинг метиндай мустаҳкам иймон-эътиқодини, Ватанимизга, миллатимизга бўлган чуқур муҳаббатини, истиқлолнинг қўлга келишига, миллий давлатчилигимизнинг тикланишига бўлган улўғ ишончини ҳеч нарса бука олмаган. «Биз, Ўзбекистон халқи, ҳақиқатда шу ватан аҳлларимиз. Инсон насли яратилиб, ер устига қадам қўйган кундан бошлаб, бизнинг ота боболаримиз шу Ўзбекистон ўлкасида яшаб келган эканлар шу кунларгача тирикларимизни бўйнида кўтариб, ўликларимизни қўйнида сақламишдир. Бу Ўзбекистон Ватанимизнинг бир қатлами биз ўзбек халқи ота-боболаримизнинг суюклари билан кўтарилмишдир. Бўйнида кўтарган, қўйнида сақлаб оқ сут бериб

тарбият қилган бу Ўзбекистон Туркистон бизнинг ўз она ватанимиздир.

Энди биз шу кунги ҳолимизни юзаки эмас, чуқурроқ текшириб кўрайлик. Қайси ҳолда турамыз, қандай хорлик остида яшаймиз, ҳаётимиз устидан кимлар ҳукм юргизиб, тақдиримиз кимлар қўлига топширилмишдир? Жаннат каби боғи-бўстон, ноз-неъматлик Ватанимизга кимлар эга бўлиб, ул жойларда кимлар ўлтиради? Ватанимиз, боз устига мол-дунёимиз, ахлоқ-одобларимиздан бизни ким ажратди? Бутун ҳаёт, ҳосилот, эрк ихтиёримизни мажбурий равишда қўлимиздан кимлар тортиб олди?».

«Кераклигича дин илмини ўқиш ҳаммага фарз бўлганидек, ўз ҳукумати, Ватанини ва миллатини сақлаш учун замонавий фан илмини ўқиб билишлик ҳам фарздир». «Ватанимизни озод қилиш, ўз давлатимизни қўлга келтириш ва уни сақлаш учун, ҳар даврнинг ўзига яраша бутун сабабларини қилиш, Қуръонда айтилган Аллоҳ амри деб билишимиз керак».

«...Пайғамбаримизнинг ғойибдан хабар берган мўъжиза сўзларига қараганда ва ҳозирги жаҳон сиёсатининг кетишича, олдимизда улуғ воқеалар бўлиши шубҳасиздир. Мана шу каби буюк воқеалар бўлар экан, дунё бўйича умумий ўзгаришлар бўлмай қолиши мумкин эмас. Шу ўзгаришлар натижасида мустабид тузумнинг темир кўрфонлари тор мор қилиниб, асрлар бўйи золимлар асорати остида ётган бечора ватан аҳллари ўзларининг ҳалол мерослари она ватанлари бўлган Туркистон ўлкасига шунда, албатта, эга бўладилар».

Умумжаҳон сиёсатининг ўзгариши, миллатларнинг миллий уйғонишлари кучайиши натижасида мазлум халқларнинг ўз миллий етакчилари ҳам етишиб чиқишини бобомлар орзу қилиб айтадилар: «Ер усти инсонлари ер ости маъданлари каби турликча яратилганликдан ҳар қайсилари ҳар турлик қобилиятга эгадурлар. Булар ичида темир-кўмирлари кўп бўлғандек, олтин-олмослари ҳам оз эмасдир. ...Агар шундоқ кунлар тўғри келар экан сиёсат майдонига миллат етакчилари, албатта, чиқади ва шунда Туркистон халқи ўз ҳукумати биринчи навбатдаёқ қуриб олиши, албатта, лозимдир. Ҳар миллатнинг ўз ҳукумати ўз қўлида бўлмас экан, чўпони-қўйчибони йўқ бир тўда қўй каби йиртқич қушларга, оч бўриларга ем бўлиб, охири инқирозга учраб йўқолади».

Асарда келажакда қуриладиган миллий давлат ва жамият асослари ҳақида ҳам фикр билдирилган. Ислом дини билимдони Алихонтўра Соғуний қарашларича, улар умуминсоний ҳақ-ҳуқуқлар ҳимояланиб сақланадиган, дин эркинлиги кафолатланадиган, ислом ахлоқи ва маданиятига таянадиган, кучли илмий, аскарӣ қувватга эга бўлган дунёвий давлат ва жамиятдир. Шундай бўлганда кейинги асрларда Туркистон халқи бошига тушган кўрқувпараст руҳий муҳитдан қутилмоқ, қудратли қўшни давлатлар сиёсатининг қурбони бўлишдан сақланмоқ, замонавий тараққиёт тўғри йўлида тез ривожланмоқ имкониятлари яратилади. «Энди шуни билмак керакким, дейди Алихонтўра, Қуръоннинг ҳукмига, Расулulloҳнинг йўлига яхши тушунмай динга хиёнат қилган, ўз Ватанини бошқалар тасарруфига қолдириб, икки дунёсидан ажраб хорлик билан яшаган ёлғон мусулмонлардан илм, фан, маданиятни ўзлаштириб, бутун ҳуқуқларига эга бўлган кофирлар, албатта, ортиқдур».

Китобда Туркистон халқларининг иттифоқи масаласи ҳам ҳар томонлама кенг ёритилган. «Мустамлака зулми остига тушиб қолишимиз сабабларининг биринчиси хонликлар вақтида юзага келган иттифоқсизлик шумлигидир. Ҳозирги даврда миллатимиз манфаатини дунё сиёсати даражасида тўла ҳимоя қилиш учун Туркистон халқлари, давлатлари, биринчи навбатда, минтақавий иттифоққа бирлашмоқлари зарур. Шундагина бу иттифоқнинг яратадиган қудратли сиёсий ва иқтисодий салоҳияти дунё сиёсатдонларини ундаги давлатлар манфаатини ҳурмат қилишга мажбур қилиши мумкин. Бўлмаса маълум бир тарихий шароитда қудратсиз давлатлар яна кучли давлатларнинг қурбони бўлади. Туркистон давлатлари бирлашишлари учун табиӣ асос мавжуд. Бу тарих, юрт ва маданият бирлиги, умумий дин ва тил борлигидур. Қуръон мўминларни бирлик, иттифоқликка қаттиқ ундайди».

Шу билан бирга, бу асарда Марказий Осиё халқларининг энг қадимги даврлардан XIX аср охиригача бўлган давр ичида қурган давлатлари, соҳибқирон Амир Темур ҳақида, туркий халқлар маданияти, турмуши, этнографиясига оид қимматли тарихий, илмий маълумотлар мавжуд. Айниқса Шарқий Туркистон ўлкасида шу пайтдаги ижтимоий-сиёсий вазият, миллий мустақиллик учун уйғур халқининг олиб борган кураш тарихи кенг ёритилган. Миллий тарихимизни қоралаб совет даврида «босмачилар ҳаракати» деб номланган, аслида Ватан озодлиги учун курашган миллат қаҳрамонлари тўғрисида ҳам фикр билдирилган. Албатта, муаллиф бу ҳаракатга ўзининг шахсий муносабатини билдиради ва улар мағлубиятининг асосий сабабларидан бири буюк озодлик ғояси атрофида миллатни бирлаштирган, замон сиёсатини яхши тушунган, онгли раҳбарият ёки миллат етакчиси бўлмаганлигини кўрсатади.

Китоб ниҳоятда тиниқ, бадиӣ гўзал, равшан тилда ёзилган. Жумладан, табиат манзараларининг тасвирлари ўқувчи қалбида она Ватанимизга чуқур муҳаббат ва меҳр уйғотади.

«...Бу тарихий сўзларни ёзишдан кўзлаган менинг тубги мақсадим, дейди Алихонтўра, ўз Ватанида туриб ғариб бўлган Туркистон халқини, айниқса, ҳозирги ва келажак Ватан ёшларини огоҳлантириб, ўлим уйқусидан уйғотишдир. Кўнглимдаги мунглик қайғуларимни қалам тумшугидан тўкиб ёзган бу китобимни ўқувчи ва ҳам эшитувчи ватанпарвар, миллатсевар қаҳрамон болаларимизга менинг топширигим шулки, тилим учидан эмас, дардлик дилим ичидан чиқариб ёзган ёлқинлик сўзларимни фақат уқибгина ўтмасдан ҳар бир оғиз сўзини текшириб, унинг устида фикр юритсинлар. Инсоният тараққиёти эмас, маданият тараққиёти бўлмиш XX асримиздаги инсонлар миллий, ватаний, диний ҳуқуқларини сақлаш учун қайси нарсаларни қўлга келтириши зарур эканлигини яхши тушуниб, унинг чорасига киришсинлар».

Ўзининг бу сўзларига амал қилиб, Алихонтўра Соғуний 1962 йилдаёқ улуғ соҳибқирон Амир Темурнинг «Темур тузуклари» номли китобини эски форсийдан ўзбек тилига таржима қиладилар. Дастлаб «Гулистон» ойномаси саҳифасида бу китобнинг кўп қисми 1967 йили у кишининг журъатли кириш сўзи билан босилиб чиқади. Уша даврда «қонхўр Темур»ни оқлаб ёзиш катта жасоратни талаб қилар эди. Ваҳоланки, бобомиз соҳибқирон Амир Темурни ўзбек халқига тирилтириб бериб кетган эдилар. Шундан бир йил кейин, яъни 1968 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг виқе президенти И.М. Мўминов кўпчилик тарихчи олимлар муҳокамасидан ўтказган ҳолда «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» рисоласида эҳтиётлик билан у кишига ижобий баҳо беришга ҳаракат қилади. Шундан кейин Ўзбекистон матбуотида деярли 25 йил давомида бу мавзуда маълумот берилмайди. Ажабланарли ҳол шундаки, 1991 йили «Темур тузуклари» қайтадан китоб шаклида чоп этилиб, таржимон бобомизнинг ёнига яна бир кишининг исми-шарифи қўшиб қўйилди. Унга кириш сўзи ёзган тарихчи олимнинг фикрича, бу «асарнинг муаллифи маълум эмас»миш. «Темур тузуклари» феодализм, ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларини кўзлаб ёзилган ...» асармиш. Уша олимнинг кейинги йилларда Амир Темур ҳақида ёзган асарларини ўқиб, бу каби кўз-қарашлари анча ўзгарганидан хурсанд бўласан киши. Мустабид тузумнинг емирилган даврида ҳам тарихчи олимларимиз Алихонтўранинг биринчи бўлиб улуғ бобомиз соҳибқирон Амир Темурни ва унинг шон-шўҳратини ҳимоя қилиб кўрсатган бу жасорати тўғрисида очиқ гапиришдан, тарихий ҳақиқатни тиклашдан бироз ҳайиқдилар.

Мустаҳкам иймон, буюк эътиқод, ҳаққоний маслак эгаси бўлган, Ватаним Туркистоним деб қайғуриб йиғлаган, унинг озодлиги, истиқболи учун умр бўйи курашган, давр тузумининг сиёсий, иқтисодий тазйиқларига бардош берган инсонларни одатда миллатнинг виждони деб билишади. Шу нуқтаи назардан қараганда Алихонтўра Соғуний 1960—1980 йилларда ана шундай инсонлардан бўлган эди, дейишга тўла ҳақлимиз. У кишининг таълимоти замонамиз ёшларини юксак маънавият, ахлоқ, Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялаш имконини яратади. Шундай экан, умид қиламизки, миннатдор авлод ўзининг буюк бобокалонларидан бўлган Алихонтўранинг Ватанимиз, миллатимиз олдидаги хизматларини муносиб тақдирлайди, ҳаёти ва кўп қиррали ижодини чуқур ўрганади, миллий тарихимиз ва адабиётимиз саҳифаларида ул зотнинг ўз муносиб ўрни бўлади, иншоаллоҳ!

Ўтмиш тарихимиздаги буюк бобокалонларимизга уй музейлари ташкил қилиш имконияти бўлмаган бўлса ҳам, яқин йилларда яшаб ўтган бу кишига шарафли ҳаёти, ибратли таълимоти ҳақида тўла маълумот берадиган уй-музейи ташкил қилинса яхши бўлур эди. Бу музей у зот қандай шароитда яшаб миллат озодлиги учун курашган, дилида миллат ва Ватан ишқи ёнган ҳақиқий инсон нималарга қодир эканини билдирадиган, келажак авлод ўғил-қизларимиз тарбияси учун олий ибрат мактаби бўлиб хизмат қиладиган бир табаррук жой бўлур эди.

Бобомлар биз фарзандлари учун бир вақтда устоз ҳам бўлганлар. Менинг ёшлик, йигитлик даврим у кишининг ёнида, умрларининг охиригача тарбиясида бўлиш бахти билан ўтган. 1964 — 1967 йиллари у кишининг қошида норасмий «Онғ ўстириш тўғараги» мавжуд бўлиб, бу ерда биз ёшлар ҳар ҳафтада икки марта йиғилар эдик. Араб тили ва ислом дини асосларидан сабоқни, миллий тарихимиздан дарсларни, ахлоқ-одоб, инсон ҳақ-ҳуқуқлари тўғрисида биринчи тушунча ва маълумотларни у кишидан шу пайтда уққан эдик. Бобомиз биз учун маънавият, тарих ва миллий қадриятларимизнинг тирик қомуси; ҳар қандай мушкулот ечимини топа оладиган доно мураббий замонамиз тузуми, сиёсати ҳақида бор ҳақиқатни тўғри сўзловчи ботир инсон эдилар. Ул зот ислом дини, ўтган улуғларимиз, миллий қадриятларимиз, Ватан ва миллат ҳақида гап кетганда ғоятда тўлқинланиб, беҳад ғурур билан сўзлардилар. Нотиқликда олдида тушадигани кам топиларди. Сўзлаганларида нуроний юзларидан ҳамиша ёғду таралиб турар эди. Дарсларда бизга ниҳоятда самимий мулоқотлари оҳанграбодек таъсир этарди ва ҳаяжонли таассурот қолдирарди. Ёшлиқдан илмни қунт билан ўрганиш лозимлигини айтиб,

«Ёшлиқда эгалланган билим тошга ўйилган нақшдур», «Онғ йўқ жойда жасорат бўлмайди», «Бу дунёда ҳеч нарса тан-соғлиққа етмас» каби шиорларни кўп эшитар эдик.

Миллий тарих дарсларидан бирида шундай деганлар: «Инсонлар ўз ҳаётларини онгли равишда тушуниб туришлари учун дунё илмлари ичида бошқалардан кўра тарих илмига ҳожатлари айниқса кўпдур. Шунинг учун ҳар даврнинг доно олимлари тарафидан бу тўғрида бек (кўп) китоблар ёзилмиш экандур. Тарих демак, ўқувчиларнинг кўз олдларига қўйилган бир кўзгу каби бўлиб, унга қараган кишилар эса юз-кўзларига юққан ёмон нарсаларни кўрар эканлар, албатта, ундан ўзларини тозалайдилар.

Шунга ўхшаш, ўтмишдаги ота-боболарнинг ойнакларини кейинги болалари қўлларига олиб қарасалар, ўзларининг ким эканликларини, энди ким бўлғонликларини шу кўзгуда очиқ кўрадилар. Меҳрибон она Ватанлари босқинчи оёқлар остида депсалиб, инграб ётқонлиғини кўргач, унинг сабабларини текширишга киришадилар. Онгсизлик ўлим уйқусида ётган бир миллатни уйғотиш учун ўтмишдаги ота-боболарининг шонлик тарихини билишдан ортиқ нарса йўқдир.

Бу илмдан қутилган асосий мақсадлар бир давлат қурилгандан сўнгра, у қайси ишлар билан тараққий топиб ривожланмишдур, ёки инқирозга учраб завол топиши нима сабабдан бўлишидур. Чунки дунёда ўтган, ё ўтмоқда бўлган яхши-ёмон ишлар пайдо бўлишининг, албатта, сабаблари бордур. Ҳаёт оламида ҳеч нарса сабабсиз юзага чиқиши мумкин эмасдур. Масалан, илгари бутун дунёга номи чиққан, тилларда дoston шу Ўзбекистон бизнинг суюкли она Ватанимиз нега қўлимиздан чиқди? Биз Туркистон халқи ўз давлатимиздан нега ажрадик? Мана буларнинг сабабларини кўрсатиш тарих илмининг асосий вазифасидур.

Яна бир дарсда айтганлари: Келажакка фақат ўтмиш йўл кўрсатади. Тарих шуни билдирадики, икки буюк қўшни давлат билан олиб бориладиган яхши, ўзаро манфаатли сиёсат етарли эмас. Чунки улар ҳар доим Туркистонга ўз манфаатлари бўлган муҳим ўлка сифатида қараб иш юритишган. Шу сабабли асосий масалаларда ҳамини тил топишиб, Туркистон тақдирини ўз манфаатлари йўлида ҳал қилишган. Масалан, Шарқий Туркистон халқининг озодлик учун олиб борган кураши бу давлатлар манфаатига зид бўлганлиги сабабли қурбон қилинди. Ёки Туркистон халқи ўзининг қайси туб манфаатларини кўзлаб, Иккинчи жаҳон урушида шунча кўп қурбонлар берди?

Ер қуррасининг имконияти чекли бўлишига қарамай моддий эҳтиёж кескин ўсиб бораётган ХХ асрда миллатлар тараққиёти ва тақдири кўпроқ қудратли давлатлар сиёсати ва манфаатига боғлиқ бўлади. Шу сабабли Туркистон ўлкасида учинчи бир буюк давлат манфаатини яратиш зарурати бор. Равшанки, муҳим масалаларда уч давлатнинг ҳеч бири бирортасининг бир томонлама манфаатдор бўлишига йўл қўймайди. Шунда тадбирли сиёсат юргизувчи кичик давлат, албатта, унинг манфаатини кўпроқ кўзлаб иш тутаётган давлат томонида бўлади».

Шу тартибда биз бобомизнинг «Тарихи Мухаммадий» қўлёзма асари орқали ислом дини ва тарихи билан танишдик, ўзлари форс тилидан таржима қилган машҳур Ҳерман Вамберининг «Бухоро ёки Мовароуннаҳр тарихи» асарини ва улуғ соҳибқирон Амир Темур «Тузуқлари»нинг биринчи таржимасини қўлёзма ҳолатда у кишининг иштирокида ўқиб ўргандик. Ислom фалсафаси нималарга кўпроқ урғу беради деган саволга: «Шарқ фалсафаси аввал бошидан бошлабоқ асосан инсон руҳиятини, унинг маънавий оламини билишга, одамларнинг ўзаро муносабатларини англашга эътибор берган. Бу таълимотда одам қалбини ҳайвоний ҳирслардан озод этиш, уни Аллоҳга ишонч, иймон нури билан ёритиш, комил инсон масалалари устида кўпроқ фикр юритилади», деганларини уққанмиз.

Ҳар доим 3 - 4 соатдан кам давом этмайдиган мароқли дарсларимизда кўп тарихий воқеаларга ул зотнинг ажойиб мукамал, сиёсий-ижтимоий мантиқ қонунларига асосланган шарҳларини эшитишга муяссар бўлганмиз. Масалан, Ватанимиз мустақиллиги ва эркининг йўқолишига нобоп кишиларнинг ҳокимият тепасига чиқиб қолиши ҳам сабаб бўлганлиги тўғрисида гапириб, айтганларини эслайман: «Ҳар бир давлат арбоби сиёсатда билимдонлик, сезгирлик, изчиллик ва жасорат каби фазилатларни ўзида мужассамлаштирмоғи керак. Бу тоифадаги ҳукмдорлар ўзлари кучли бўлганлиги учун атрофига мард ва очиқча сўзлаша оладиган кишиларни тўплаб иш юритади. Улуғ бобомиз соҳибқирон Амир Темур шундай зотлардан эди. Темур султон таърифича, ҳукмдорга ўз фикрини ва мулоҳазаларини айтишга ботина олмайдиган ҳамда ўз соясидан чўчидиган, қул табиатли мансабдорлар салтанатнинг энг хавфли душманларидур. Чунки улар ўзларининг ожизлиги ва жасоратсизлиги орқасида иккиюзламачилик билан иш юритадилар, кези келганда эса ўз ҳукмдорига ва ҳатто ватанига хиёнат қилишдан тоймайдилар. Шу боисдан буюк Амир Темур қул табиатли амалдорларни ёқтирмай, ўз қадруқиммати, виждони, ор-номуси ва ғурурини сақлай оладиган кишиларни давлатнинг устунлиги деб

ҳисоблаган».

Ул зот яна шундай деганлар: «Агар мўмин-мусулмон бир ноҳақ ишни кўрса, албатта, ул ишга қўли билан қарши турсин. Агар бунга қудрати етмаса, тили билан қайтарсин, бунга ҳам ярай олмаса, ҳеч бўлмаса кўнгли билан норози бўлсин. Бу сўнггиси иймоннинг энг кучсиз бўлишидандур. Агар кўнгли билан ҳам ул ишга норози бўлганин сезмас эрса, бундин Аллоҳ сақласинким, бу ҳол иймонсиз кишиларнинг белгисидур. Уларни пайғамбаримиз тириклар ўлиги деб айтганлар.

Пайғамбар Мусо алайҳиссалом уммати вужудига сингдирилган қуллик асоратини сиқиб чиқариш учун ўз қавмини қирқ йил Саҳройи Кабирда олиб юрган экан. Чунки бу иллат миллатнинг жасадрлигига ёпишган вабо микроблари кабидир. Агар унга қарши чора кўрилмас экан, кўп узоқламаёқ ҳаёт оламидан оти ўчирилиб, у миллат туб томири билан ютилиб юборилади.

Инсоннинг энг севган қадрлик, қимматлик тўрт нарсаси бордур. Бу тўрт нарсага эга бўлмаган кишилар инсонлик шарафидан маҳрум бўладилар.

Аларнинг энг биринчиси шулдурким, ҳар одам ўз эрк ва ихтиёрига эга бўлмоқдур. Ўзида эрки йўқ, қўлида ихтиёри йўқ одамларнинг ҳайвондан нима фарқлари бор?

Иккинчиси — шаръий ёки қонуний касблари орқали топган молу дунёси, қилган меҳнатининг меваси шул топгувчининг ўз ҳаққи бўлган хос мулкидур.

Учинчиси — ҳар бир миллатнинг ҳақиқий онаси, у миллатнинг туғилиб ўсган, ота-бобосидан мерос қолган Ватанидур. Она Ватанни бошқалар тасарруфига қолдирмоқ Ватан авлодларининг кечирилмас оғир жиноятларидур, балки инсон ҳуқуқларига қилган хиёнатидур.

Тўртинчиси — ҳар мамлакат халқининг асрлар бўйи асралиб келаётган муқаддас динларидур».

Бобомизнинг Нақшбандия таълимотига эътиқод қўйганлари ҳам маълумдир. «Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд тариқатлари Қуръони карим ва Ҳадиси шарифга асосланади. Ул зотнинг «Дил ба ёру даст ба кор!», яъни кўнгил Аллоҳ ёди билан, қўл эса иш билан банд бўлсин, деган шиорлари бутун мусулмон оламига машҳурдир. Соҳибқирон Амир Темур ҳам бу тариқатга амал қилган. Раият равнақини кўзлаб, «Кам енглар — очарчилик кўрмасдан бой-бадавлат яшайсизлар, кам ухланглар — мукамалликка эришасизлар, кам гапиринглар — доно бўласизлар!» деб бу кишининг насиҳатларини таъкидлаганлар. Аллоҳни севиш, унинг висолига етиш учун оғир, машаққатли покланиш йўлини босиб ўтишимиз лозимдир. Ҳар бир киши ўз вақтини сарҳисоб қилиб туриши, чунки вақт бойлиқдур, бир касбни эгаллаши, ўз қўл кучи билан ҳалол лўқма топмоқлиги бу таълимот асосларидандир», деганларини эшитганмиз. Ўз ҳаётлари давомида шунга амал қилиб доришунослик, тиббиёт илмларини мукамал эгаллаганлар ва ҳожатбарор шифокорлиги туфайли кўпчилик ўртасида катта обрў-эътиборга эга эдилар. Кичкина ҳовлининг ташқарисида доимо соғин сигир билан бир тана боқилар эди. Ёшлигимда уларга ем-хашак ва ивитилган сомонга кепакни ихлос билан ўзлари қориштириб бераётган иш устида бобомларни кўп марта кўрганман.

Эрта баҳор кунлари эди. Саҳарда бир қариндошнинг тўй ошига бобомлар билан бирга бордик. Кун совуқ, энди тонг отмоқда эди. Кўпчилик айтилган бўлса керак, кўчада саф тортиб, ош ейишга навбат кутиб, одоб билан бобомларни олдинга кузатаётган туманат одамларни кўриб, ҳассага икки қўлини қўйган ҳолда тўхтадилар. «Бай, бай, бай! Қани эди бу ўзбек ўғлонлари шу тартибда, шундай ғайрат ва ихлос билан Ватан озодлиги учун жангга кирса!» деб, тизилиб турган узун сафга завқ билан узоқ тикилиб қолганларини эслайман. Шунда бу манзара тўқсонни қоралаб қолганига қарамай, қоматини мағрур тикка тутиб турган собиқ маршалнинг Ватан озодлиги учун олиб борган шиддатли муқаддас жанглариининг қайси ёлқинли дамларини кўнглига солган экан, деб ўйладим.

Алихонтўра кенг билимлар эгаси, чинакамига қомусий олим эди. Юқорида тилга олинган асарларидан, таржима қилган китобларидан ташқари у кишининг қаламига мансуб «Шифо ул-илал», яъни «Иллатлар шифоси» асари ҳам мавжуд. Унда икки юздан кўп касалликлар баёни, ташҳиси ва даволаш усуллари берилган. Кўп тилларни чуқур билганлиги боис шу тилларда шеърлар ҳам ёзганлар. «Девони Соғуний» номли девон соҳиби ҳамдир. Шу давр ичида бобомиз томонидан яна Аҳмад Донишнинг «Наводир ул-вақое» асари, Дарвеш Али Чангийнинг «Мусиқа рисоласи» асари ўзбек тилига таржима қилинган.

Аллома Соғунийнинг обрў-эътибори оддий халқ орасида ниҳоятда юқори эди. Ул зот фақатгина исломпарвар бўлмай, балки том маънода инсонпарвар бўлгани сабабли олдида узоқ-яқин жойлардан жуда кўп кишилар ўз дардлари ва ташвишларига даво, маслаҳат излаб келишар эди. Айниқса «Темур тузуқлари» ойномада босилиб чиққандан кейин машҳурлиги янада ошди. Кўплар форс, араб, туркий тилларида босилган, турли соҳаларга мансуб қадимги нодир асарларнинг таржима ва шарҳларига

ёрдам сўрасалар, бошқалар илм излаб келганини, табобат, миллий тарих, диний илм соҳаларида билим олиш учун шогирд бўлиш ниятида эканини билдирардилар. Кўп ўзбек шогирдлари уйдан қатнаб илм олсалар, узоқ юртлардан келган тожик, қирғиз, қозоқ, тунгон, кавказ халқларига мансуб шогирдлари ташқари ҳовлидаги болохонада ётиб дарс олардилар. Ҳар пайшанба кун ифторликларига кўпчилик қатнашишга интилар эди, чунки бу ерда бўладиган ажойиб мароқли суҳбат ва мажлисларда улўф эътиқод, миллий қадриятларимиз, шон-шавкатли тарихимиз, диний масалалар юзасидан фикр ва шарҳлар айтилар эди. Кейинчалик бу суҳбатлар кенгайиб, жумладан, муборак рамазон ойи ифторликлари меҳмонга чақириладиган катта ҳовлиларда, дала боғларида ўтказиладиган бўлди. Бу кишининг иштирокидаги мажлис ва суҳбатларга катта илм соҳиблари, айрим шоир ва ёзувчилар, дин арбоблари, олимлар ва бошқа обрўйли кишилар жуда катта ҳурмат ва эҳтиром, ҳақиқий маънавиятга чанқоқлик билан қатнашар эдилар. Кундалик ҳаётимиздаги ўзгариш ва ҳодисаларга у киши катта қизиқиш ва халқ манфаати нуқтаи-назаридан қарар эдилар. Улар миллатимизнинг эрки, тинчлиги ва келажаги учун фойдали бўлса бутун вужуди билан хурсанд бўлиб, олқишлар эди. «Ҳуқуқлар ҳимоясининг энг кучлик қуроли ҳисобланган илм-ҳунар, маориф эшиклари ҳозирги кунда инсон олами юзига бутунлай очикдур. Шу сабабдан тушунган Ватан ўғлон-қизларимиз замонавий ҳар илм-ҳунарни асоси билан яхши тушуниб, имконият борича билиб ўзлаштиришга бошқалардан ортиқроқ киришмоқлари лозимдур» деганларини биламан.

1976 йил февраль ойининг охири кунлари, мен Ленинград шаҳрида хизмат сафарига эдим. Бобомларнинг аҳволи оғир эканлиги тўғрисида хабар келди. Тезда Тошкентга учдим. Самолётдан тушиб тўғри бобомларнинг Тахтапулдаги ҳовлисига йўл олдим. Қариндош-уруғ, яқинлар билан тўлган ҳовлига киришим билан отамнинг «Ўғлим, тезроқ кир, бобонг кетмоқда», деган нидосини эшитдим. Уйга киришим билан мусаффо сокинликда кўзлари юмуқ ётган бобомларга кўзим тушди. Атроф-ёнларида фарзандлари. Кўзларига термулиб отам ниҳоятда паст, мунгли товуш билан Қуръондан «Ёсин» сурасини тиловат қилиб турарди. Кўзларидаги ёш билан шошилиш ҳолатда менга сув тутиб, «Отамга сув томиз», дедилар. Йиғлаб туриб муборак лабларига доқада секин сув тутдим. Оҳиста кўзларини очдилар. Отам бобомга тикилиб туриб, ниҳоятда паст овоз билан «Ўғлингиз Увайсхон етиб келди», дедилар.

Бобомнинг кўз қорачиқлари мен томонга ялт этиб ўгирилди. Бир «уф» тортдилар, муборак, хотиржам юзларига икки томчи ёш думалаб тушди. Кўзларини аста юмдилар ва шу заҳоти калимаи шаҳодат устида жон уздилар. Ҳаётларининг охири сонияларида ул зотнинг олдида бўлиш ва муборак лабларига охири сувни томизмоқ менга насиб этганидан Аллоҳга кўп шукроналар қиламан. Бу неъматни ҳаётлигида қилган улўф дуоларининг ижобати, ул кишига бўлган чексиз муҳаббатимнинг бир белгиси деб биламан.

Ўзбекистоннинг ҳар жойидан ва Марказий Осиё республикаларидан етиб келишган кўп сонли кишилар билан бирга бутун Тошкент аҳли ул зотнинг тобутларини Тахтапул маҳалласидан елкаларида кўтариб, васиятига кўра Кўкча даҳасидаги сўнги маскани бўлган Шайх Зайниддин бобо қабристонига обориб кўйди. У кишининг жанозасини васиятига биноан тақво биродарлари Темурхонтўра ўқишлари лозим эди. Аммо асрлар бўйи золимлар томонидан халқимиз қалбига сингдириб келинган қуллик асорати бўлмиш журъатсизлик оқибатида жанозани Кўкча жомеъ масжидида марҳум Шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон муфти ҳазратлари ўқидилар.

Ҳазрат Имом ал-Бухорий наслига мансублигимиз билан ҳурматдаимиз, Темур авлодидан эканлигимиз билан фахрланамиз, Алихонтўра Соғуний ватандошимиз бўлганлиги билан ғурурланамиз. Мана шундай буюк сиймолар шу Ватандан чиққанлиги учун, улар умуминсоний қадриятлар асосчилари ва тарғиботчилари бўлганликлари учун ва биз ҳам шу миллат аҳлидан эканлигимиз учун бу Ватанни севаимиз! Уни миллий маданият, дин, ахлоқ гўзалликларининг мажмуаси бўлганлиги учун, ўзликни англаш ғурурини қалбларда уйғотгани учун яна ҳам кўпроқ севаимиз! Ёш авлод шу муқаддас Ватанимизга, улўф аждодларимизга муносиб бўлиб фикр юритмоғи, меҳнат қилмоғи ва ҳеч кимдан кам бўлмасликни мақсад қилиб келажакка интилмоғи керак! Шунда улўф боболаримиз руҳлари шод ва Ватан келажагидан хотиржам бўлади.

Шундай экан «Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида» деб номланган 700 бетлик янги тарих китобида 1960-1980 йилларда ўзбек халқининг мустабид совет тузумига қарши олиб борган курашига бағишлаб муҳтарам тарихчи олимларимиз жуда оз маълумот берганини қандай изоҳлаш мумкин! Бундан шу жаннатмакон Ватанни бизга мерос қолдирган улўф аждодларимиз руҳлари изтироб чекиши, қолаверса мустақил Ўзбекистон тарихининг бу саҳифаларини ўқийдиган ёш авлодда ота-боболаримиз

мустабид тузумга қарши етарлича курашмаган деган нотўғри фикр туғилмайдими?

Ахир, бу тузумдан норози бўлиб, унга қарши ҳаракат қилган бошқа шахслар ҳам бўлган. Масалан, миллий энциклопедияда номлари келтирилиб, фаолияти бошқа китоб ва журналларда ҳам кенг ёритилган, асарлари олий ўқув юртларида дарслик қаторида ўрганилаётган, мактаб, маҳалла ва кўчаларга номлари қўйилган Алихонтўра Соғуний ва унинг сингари кўплаб алломаларнинг ҳар томонлама чуқур асосланган Ватан озодлиги, миллий мустақиллик учун кураш ғояларини тарих китобларида келтириш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ўзбек тили ва адабиёти дарсликлариغا Алихонтўра Соғунийнинг Ватанни, илми, ўзлигимизни улуғлайдиган шеър ва дostonларидан парчалар ҳам киритилса фарзандларимиз тарбияси учун фойдали бўларди.

Ўзбек миллатига мансуб эканмиз, унинг келажаги учун ҳаммамиз масъулмиз. Шу сабабли миллатимизнинг истиқбол томон ҳаракатида йўл кўрсаткич шамчиروқларидан бўлган Алихонтўра Соғуний ҳақида жамиятимиз, биринчи навбатда, унинг онгли қисми зиёлиларимиз умумий, асосли бир фикрни билдирганларида нур устига аъло нур бўлур эди.

Асарда ёзилишича, отамлар бобомларни жаллодлар қўлидан тун қоронғусида қочирган эканлар ва ул зотнинг васиятига биноан тарих китобининг давомини ёзишга муяссар бўлдилар. Бизга бундай улуғ шарафли ишлар насиб қилмаган бўлса ҳам, бу китобни нашрга тайёрладим ва уни тўлалигача компьютерга киритдим. Ўз хотираларим, муаллиф ва асар тўғрисидаги айрим таассуротларим ҳақида ожиз фикримни бу ерда билдирдим.

Яна шунини айтишим керакки, муаллифнинг ўзи мазкур асарини қисм ёки бобларга бўлмаган. Асарни синчиклаб ўрганиш ва нашрга тайёрлаш жараёнида унинг мундарижасини бериш лозим деб, уни тахминан 13 қисмга бўлиб номладим. Асарда кўрсатилган курсив ажратмалар, тушунилиши қийин сўзлар, айрим шахс ва жой номлари учун изоҳлар ҳам биз томондан берилган. Китоб муқовасидаги манзара ҳам муаллифнинг асосий ғоясини ифодалайди. Ҳаётбахш Туронзаминда улуғ Туркистон эли қадим чинорининг кейинги бўғин миллатлари каллаклангани кўрсатилган. Бу заминга таҳдид солиб булутли осмон тагида икки буюк давлат манфаатлари қоя бўлиб турибди. Уфқда озодлик қуёши тонг отмоқда. Унинг нурларида кесилган бўғинлар, албатта, кўкариб ўсишига улуғ ишонч рамзий билдирилган.

Бу китобни босмага тайёрлаш ва чиқаришда менга ёрдам берган, кўмаклашган кишиларга миннатдорчилик изҳор этишни ўзимнинг муқаддас бурчим деб биламан. Биринчидан, бу китобдан парчалар тайёрлаб олдинроқ халқимизни у билан таништирган ва бобомиз илмий меросларини дунёга тинимсиз тарғибот қилувчи амакимиз Қутлуғхонтўранинг хизматлари каттадир. У кишига чуқур миннатдорчилик билдираман. Ҳозирги кунда бу китобнинг туркча таржимаси Туркияда у кишининг бошчилигида амалга оширилмоқда. Иккинчидан, қариб қолган чоғларида ғайрат қилиб, бу асарни араб имлосидан кириллга ўтказган ва уни укамиз Абдуллахон, жиянимиз Маъруфхонлар билан биргаликда хатоларини тўғрилаб қайта босган акамиз Аҳадхонтўрага катта миннатдорчилик билдираман. У кишининг бу ташаббуси китобнинг тезроқ босилишига туртки бўлди. Ўғиллари қишлоқ хўжалик фанлари доктори Фурқатхон бобомизнинг бош эвараси бу китобнинг босилишига биринчи фидойилардан бўлди. Китобни чиқариш учун зарур бўлган барча молиявий масалаларда жонқуярлик билдириб, ёрдамини аямади. Жиянимнинг бу ҳиммати ва ғайрати учун унга кўп ташаккурлар айтаман. Барча амакиларим, укаларим, жиянларим, ўғлим ва ўртоғи Саидумар отамиз бошлиқ бу ишнинг ҳар хил жараёнида ўз маслаҳат ва ёрдамларини кўрсатдилар. Уларга ва бу ерда номлари айтилмай қолган бошқа биродарларимизга ўз ташаккурларимни айтурман.

Алоҳида миннатдорчилигимни қўлёзмани кўриб чиқиб, тақриз ёзиб ўзларининг қимматли маслаҳатларини билдирган Ўзбекистон ФА Тарих институти директори, профессор Д.Алимовага, тарих фанлари доктори С.Аъзамхўжаевга, архитектура фанлари доктори П.Зоҳидовга ва Тарих институтининг етакчи илмий ходими, тарих фанлари номзоди Қ.Ражабовга билдираман.

Тарихимизнинг қоронғу йилларида Ватанимиз озодлиги, миллатимиз ҳақ-қуқуқи учун курашган бу улуғ зотнинг келажак авлод учун васият қилиб айтган ёлқинли сўзлари халқимизнинг ўзлигини англаши, Ватан туйғусининг шаклланиши, ғуруримизнинг тикланишига хизмат қилар деган умидда бу китобни чоп қилдирдим. Шу кичик бир хизматимиз халқимизга хушнуд тушса бобомиз васиятларини ва фарзандлик бурчимизни қисман бўлса ҳам бажардик ва у кишининг руҳларини шод этдик, деб умид қилган бўлур эдик.

Увайсхонтўра Алихонтўра Соғуний набираси.

СЎЗ БОШИ

Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм

Улуғ руҳлик, тўлиқ ақллик кишиларнинг айтишларича, ҳар одам ўзида бор яхшиликларидан, ундаги илм-ҳунар фазилатларидан бошқаларга фойда еткудек, кейингилар ибрат олғудек бир асар ёзиб қолдириши, албатта, унга лозимдир.

Мен, Али Соғуний, ёшлик-йигитлик кунларимдан бошлаб арабий, форсий тилларини тўлиқ равишда ўзлаштирдим. Замоннинг менга кўрсатган тўсқинликларига қарамай, Тангри ёрдамида кенг қўламда диний, тиббий, айниқса, тарихий маълумотларга эга бўлдим. Арабча, форсийчаларни ёзиш-сўзлашгина эмас, балки, бу икки тилда китоб ёзиш, шеър айтиш қобилияти менда бўлса ҳам, ўз туркий она тилимни бошқа тиллардан ортиқроқ кўрдим. Чунки, қайси бир миллатнинг она тили ўз ҳожатини ўтаёлмай, бошқа ёт тиллар олдида мағлубиятга учраб тиз букар экан, ундай миллат кўп узоқламаёк, инсоний ҳуқуқларидан ажраган ҳолда ҳаёт дафтари устига инқироз қалами чекилиши шубҳасиздир. Ундай миллатлар ёлғизгина Ватанларидан эмас, балки бутун борлиғи билан тарих юзидан йўқолишга мажбур бўладилар.

Юқорида оқиллар тилидан айтилган сўзга қараб, ўзимда топилган фазилатлардан тарих илмини танлаб олдим, чунки шу ҳозирги давримиз 1966 йилда, ўз Ватанларида туриб ғариб бўлган халқимиз учун, тарих илми балиққа сув ўрнида бўлиши кўпдан бери менга сезилмиш эди. Ўтмишдаги тарихини унутиб, эндиги тарихини туймаган бир миллат, қоронғуда қолган қўлида таёғи йўқ кўр киши каби қаёққа оёқ қўйишини билмаганлигидан душман етакчиси кейнидан кетишга мажбур бўлади. Очиқ фикрли, сезгир Ватан ўғиллари тарихнинг қандай зарур эканлигини менинг шу сўзларимдан илҳом олиб, чуқур тушунишлари керак.

Энди, Ватаним мени суймас экан, мен уни севганлигимдан, улусим мени танимас экан, мен уни таниганлигимдан, Ватан устида бўлаётган тарихий ўзгаришларни ва ҳам бунинг келажақдаги яхши-ёмон натижаларини кўрсатиб, Ватан болаларига улғу (намуна) бўлгудек, бошқалар бундан ибрат олгудек тарихий бир асар ёзишга киришдим. Бироқ, мен ёлғизгина исломпараст эмас эдим, балки яралишимдаёқ инсонпараст эдим. Халққа қайси йўллик яхшилик қила олгайман деб, ёшлик-йигитлик даврларимни ғам-ғусса кунлари билан ўтказдим. Энди эса соч-соқолим оқариб, қарилигим етди. Ёшим саксонга эришиб, ички-ташқи кучларим орқага чекинди, қарилик юки остида букула туриб, олдимизда кўрина бошлаган ҳалокат чуқури яқинлашаётганига чидаёлмай, келажак бўғин наслларимиз ғамхўрлиги учун, ҳар ёқлама қийинчиликлар бўлса ҳам, шу тарихни ёзишга бошладим. Қаламим тилидан дардлик сўзларим қонлик кўз ёшига қўшилиб, бу китоб варақлари юзига тўкилмиш эди. Шунинг учун бунинг отини «ТУРКИСТОН КАЙҒУСИ» қўйдим.

Мен бу асаримни, бундаги тарихий сўзларимни ҳозирги Ўзбекистон аталган ўз Ватаним улуғ Туркистон номига ёзишим керак эди. Бироқ бу ерларда бўлиб ўтган сўнгги кунлардаги энг оғир ҳодисалар, даҳшатли воқеалар, тубсиз денгиз каби туганмас дoston бўлғонликдан вақтинча бўлса ҳам уларни қўятуриб, шу кунларда аждарҳо оғзига келиб, биздан ҳам илгарироқ ютилиш олдида турган Шарқий Туркистон устидан ёзмоқни ортиқроқ кўрдим. Чунки бу ерда 1931 йилдан 1946 йилгача бўлиб ўтган улуғ тарихий воқеаларга ўзим бошчилик қилиб эмгаким (меҳнатим) сингган, кўзим кўрган эди. Бошқа виждонсизлар каби тарих юзини қоралашдан сақланиб, ўтган ҳодисаларда бўлган воқеаларни ҳеч ёққа бурмасдан, бўлганича тўғри ёзишни ўзимга лозим тутдим. Лекин, бу икки ўлканинг тарихи, сиёсий ҳоллари бир-бирларига қаттиқ боғланган эди ва ҳам бутун дунёга майдон¹ ўқиган совет ҳокимиятининг, 1917 йили қурилган кунидан бошла 1931 йилгача ўтган даҳшат ваҳшатлик кунларни хирмондан бир дона, балки денгиздан бир қатра бўлса ҳам, ёзиб ўтмоқни тарихий вазифам деб билдим. Шунинг учун чексиз қудратли улуғ Тангрига сиғинган ҳолда Шарқий Туркистонга ўтқунимча кўрганларимни, қилган ишларимни баён қилмоқчи бўлиб сўзга киришдим.

КОШҒАРГА ЎТИШИМ

Ҳаёт тарихи инсонларнинг синфий курашларидангина иборат деган хато фикр Карл Маркс томонидан ўртага етишган кунидан бошлаб, халқаро ёпирилиб ётган ҳасад ўти қўзғалиб, инсон

оламига фитна-фасодлар эшиги очилмиш эди. Бу фикрни кўрларча қабул қилгувчи одамлар қўлига ҳукумат ўтгандан сўнгра, халқ ўртасида синфий айирмачиликни ва ҳам хусусий мулкни йўқотиш учун, ишчилар ҳокимияти отидан даҳшатли қонунлар чиқардилар.

Унинг натижасида қора ишчи, нодон деҳқонлардан бошқа халқ ичида ҳақлик, ҳақсиз деган фитна ғавғоси бошланди. Диндорларча Аллоҳ одати, даҳрийларча табиат қонунига қарши туришиб, ҳаёт оламида бир текис ҳақли яратилган инсонлар ичидан бир қисмини, ўзлари чиқазган хаёлий қонунларига асосланиб, ҳаёт ҳуқуқларидан бутунлай маҳрум қилдилар. Бу орқали отилган-чопилган гуноҳсиз кишилар ҳисоби йўқ эди. Улардан ошиб қолган ҳақсизлар ва ҳам қочибписиб юриб қўлга тушмаган кишилар ҳақида ҳар турли жазо белгиладилар. Баъзиларнинг борлиқ нарсалари ёрғу (мусодара қилиш) қилиниб, бола-чақалари кўчаларга ҳайдалиб, ўзлари узоқ ерларга сургун қилинди; кўплари эса, узун муддатли қамоққа олиниб, оғир хизматларга солинди. Халқ ўртасидаги баъзи бир одамларни кўрқитиш ва алдаш йўллари билан ёширин хизматларга боғладилар.

Уруш-сўқиш ва қийнашлар даҳшатидан имонлик-имонсиз, виждонлик-виждонсиз кишилар, бу мансабпараст жаллодлар олдида бир текис туришга мажбур эдилар. Чунки топшириқлари тўлиқ равишда бажарилмас экан, улар учун белгиланган оғир жазолар дарҳол амалга ошмоғи шубҳасиз эди. Ҳеч қандай гуноҳсиз, ўзларига қарши деб билган кишиларни товуш чиқмас ер ости уйларига киргизиб, қийнов остида ўлдириш каби ваҳшийликлари одатдаги ишларидан эди. Бу жаллодлар қўлига тушган бахтсиз мазлумлар, қийновнинг қаттиқлиғидан кўнгилларидаги сўзлари, кўмилган молларини ёшириб қолиш буён турсин, умрларида эшитмаган, киши хаёлига ҳам келмайдиган сиёсий тўхмат сўзларини иқрор қилишга мажбур бўлганликларидан, кўплари фожиали ҳалок бўлдилар.

Инқилоб бошланиш даврида кўзга кўринарли кишилар ўз уйларига сиғмаганлигидан, мен ҳам ўз Ватаним Тўқмоқ (Қирғизистондаги Чуй вилояти маркази) шаҳрида туролмай, биздан юз чақирим йироқдаги Сўқулук деган жойда, тунгонлар ичида кун кечириб мажбур бўлдим; чунки Бухоро ўқишини шу замон одатича битириб қайтганим сўнгида, диний илм ўқувчилари оз бўлса ҳам шулар ичидан топилур эди. Бунинг устига улар бошқаларга қараганда, ҳар тўғрилиқ бизга ёрдамчи эдилар. Тунгон халқининг келиб чиқиши, тарихини ўрни келганда албатта ёзишимиз бизнинг вазифамиздир.

1919 йил охирларида Пишпекга (Қирғизистон пойтахти Бишкек шаҳри) қарашли Қора-болта, Оқсув каби 18 рус қишлоқлари бирлашган ҳолда большевикларга қарши кўзғолон кўтаришди. Бойликка ботиб ётган Пишпек, Сўқулук тунгонлари ҳам тушунмасликдан бу ишга қўшилиб қолдилар. Натижада тортқулук (тортқилик, кўргулик, зулм) бутунлай улар устиларига тушиб, энг оғир зарбалик калтаклар булар бошларида ушатилади. Шундоқки, беш юз уйликка етмаган Сўқулук тунгонларидан саккиз юз кишини ҳайдаб келиб, бозор ўртасида пулемётга тутдилар. Улар ичидан ўқ тегмай қолган ёки ярадор бўлиб, жони чиқмай турганларни қизил аскарлар оралаб юриб, найзалаб ўлтирди. Кўзғолончилар маркази бўлган беш минг чамали Оқсувлик руслардан илгари-кейин бўлиб, ўлим жазоси кўрганлари ўттиздан ошмаган эди.

Аллоҳ сақласа бало йўқ дегандай, шу йили Сўқулукга боришдан мени сақлаб, бу каби натижасиз қонлик кўзғолон офатларидан ўзи асрамишдир. Шу воқеа бўлишида мен Тўқмоқдан саккиз чақирим шимол тарафидаги тунгон қишлоғи Қорақўнғиз масжидида эдим. Пишпек, Сўқулук қочоқлари қилич, милтиқ каби борлиқ қуролларини осинган ҳолда таниган, танимаган аралаш мени қора тортиб устима тушдилар. Буни кўришган масжид қавмлари ўз бошларидан кўрқитиб ва яна мени аяшганликларидан, уларни бу ерда кўндирмаслик учун маслаҳат кўрсатган бўлсалар ҳам, мен бунга розилик билдирмадим. Бу каби улуғ офатлардан мени неча мартабалар асраб ўтган меҳрибон Тангрим илтифотига ишонганлигимдан, бу мазлумларни эрларча очик юз билан қарши олиб, синик кўнгилларини кўтардим. Бу ерда ёшириниб олиш имконияти йўқлигидан, бош-оёғи икки-уч кун туришганидан сўнг, Олмаота, Ёркент чегаралари орқали Фулжага ўтмоқчи бўлиб кетдилар.

Сўқулук тунгонларининг тузларини татиб, яхшиликларини кўп кўрган эдим, уларнинг ичида ишонимлик шогирдларим ва дўстларим кўп эди. Бундай вақтларда бориш хатарлик бўлса ҳам, чидаб туролмай уч-тўрт шогирдим билан бир арава киши бўлиб, Сўқулук томонга йўл тортдик. Пишпекга келгач, тунгон қалъаси йўл устида бўлганликдан уни оралаб ўтишга тўғри келмиш эди яқинлашиб борган сайин бундаги кўз кўрган кўнгилсиз нарсаларни тил сўзлаб, қалам ёзиб чидаёлмайди. Интизомлик аскарларга, қуроллик кучга, тили бўлак, дини бўлак бир қанча йиғинди қўли қуруқ, қора куч кишилар қандай қарши тура олсинлар?

Табиат оламига Илоҳий томонидан юборилган улуғ пайғамбарлар ҳам, шу табиат қонунларига бўйинсунмасдан бошқа ҳеч чоралари йўқдир. Уруш фанларининг қонуни бўйича аскарларнинг сон-

саноклари, қурол-жабдуқ ва аскарини интизомлари, энг бўлмаганда, душманниқидан тубан ва оз бўлмаслиги биринчи шартдир. Агар шу шароит қўлга келар экан, у ҳолда диний, миллий ҳақоратга бўйсунмасдан, душманга қарши қуролга қўл сунуш албатта, фарз бўлур. Бундай имконият бўлмаган тақдирда, ўзини ўринсиз ўтга урушдан сақланиб, вақтинча сабр қилишдан бошқа чора йўқдир.

Биз ҳозир шундай шароитсиз, оғир аҳвол устида турибмиз. Маҳалла кўчасидан ўтаётганимизда йўл бўйлаб, талан-булан қолдиқлари, чочилиб ётган нарсалар, куйдириб-ёндирилган иморатлар ичида вайрон-талқони чиқиб, йиқилиб ётган томлари кўзга ташланмоқда эди. Буларни кўргач, кўз ёшимиз қуримасдан, шу юрганимизча мазлумлар қонлари билан бўёлган Сўкулук қишлоғига кирдик. Бу воқеа ўтиб, ортидангина борганимиз учун, мусулмонлар отилган-чопилган кўча қонлари тозаланган бўлса ҳам, қирғиннинг бошқа белгилари йўқолмаган эди. Соқчи кишилари бизнинг бошқа ёқдан келганимизни кўриб, олдимиздан тўсиб, идораларига бошладилар. Ўлганларнинг хотин-қиз, етим болаларига аталган бир қанча кийим-бошларни кўрсатиб, ёрдам учун келганимизни билдирдик. Сўнгра, йўл хатларимизни текшириб, бизга рухсат қилган бўлсалар ҳам, яна орамизда ишонмаслик пайдо бўлиб, анчагина сўз ўтмиш эди.

Маълумдирки, маҳкумиятда эзилган, қуролсиз, дудуқ тиллар ғолибият зулми билан ғурурланиб турган, ҳар бирининг тумшугидан тўнғиз қурти тушган қуроллик, шаҳдам тиллар олдида нима дея оладилар? Шу билан ғолиб душман олдидан, қандайдир қутулиб чиққанимиздан сўнгра, ёрдамга келтурган оздир кўпдир нарсаларимизни тарқатдик. Ўлганлар оилаларига кўз ёшимиз билан қироат ўқиб, кўнгил айтдик. Бу фойдасиз фитнада маним ўз шогирдларимдан йигирмадан ортиқроқ киши шаҳид бўлмиш эдилар. Булардан энг катталарининг ёши ўттиздан ошмаган эди. Шундай қилиб, бу жойда икки-уч кун турганимиздан кейин яна Тўқмоққа қайтиб келдик.

Қиш ўтиши яқинлашиб, ердан кўкатлар янгигина бош кўтармиш эди. Бир куни эрталаб кўча эшигимиздан киши чақирган товуш эшитилди. Қарасам, ўз маҳалламиздаги Мирзабой деган киши экан. У мени кўргач, кўзига ёш олиб: «Сизга яхшиликдан бошқани тиламаймиз. Ҳозирги ҳукумат олдида, эшитишим бўйича, устингиздан ҳар турли хабарлар борга ўхшайди. Эндиги маслаҳат шулки, манаву ишлар юз бости бўлгунча, ўрин ўзгартиб, бошқароқ ерда туришингиз яхшироқ кўринадир», деди. Унинг бу сўзидан ўйланиб, қандайдир эҳтиёт юзасидан, ёт бир ҳукумат тупроғига ўтмоқчи бўлиб, сафар жамолғосига киришдим. Лекин бошқа чегаралар биздан йироқ бўлганликдан, Кошғар томонига ўтишни маъқулроқ кўрдим. Жонфидо шогирдларимдан тунгон Довудхожи сафар йўлдошим бўлиб, йўлга тушдик.

Болосоғун Тўқмоқ билан Кошғар оралиғи отлиқ ўртача юришда ўн-ўн бир кунлик йўлдир. Болосоғун шаҳрининг эски туркча номи Моқул болиғ бўлиб, моқул яхши, болиғ шаҳар демақдир. Ислондан кўп йиллар илгари Иссиққўл бўйларидаги Бешболиғ билан Болосоғун шаҳарларида уйғурларга ўхшаш ўтроқ маданий туркларидан ўғуз турклари яшаган эди. Рум подшоҳларининг лақаби Қайсар, эронийларники Хисров бўлганидек, Бешболиғ, Болосоғунга ким подшоҳ бўлар экан, унга Эдиқут лақаби қўюлур эди. Аслида, Туркистон бешиги ва пойтахти Бешболиғ-Болосоғун шаҳридир. Ҳозир ҳам Иссиққўлнинг кунгай (жануб), терскай (шимол) томонларига сув ичида қайиқ билан юрган кишиларга Бешболиғ ҳаробалари кўриниб туради. Биз бола вақтимизда кўлнинг саёзроқ еридан бир ҳаммом биноти топилмиш эди ундан чиққан пишиқ фишлардан қирғизлар олишиб, улкан манаплар (аслзода, оқ суяклар) қабрлари устига бир неча гумбазлар ясалганлари ҳали эсимизда бордир. Кўлнинг тўлқинлари билан чет ёқага сурилиб чиқиб қолган ўша замоннинг уй асбоблари, деҳқончилик саймонларини (иш қуроллари, асбоб-ускуналари) шу кунгача ҳам топиб оладилар. Бу Бешболиғ шаҳрининг ҳароб бўлишига келсак, биз кўрган тарихларнинг ҳеч бировида бунинг баёни кўзимизга тушмади. Ўтмишдаги табиат ўзгаришлари орқали, ер тебраниши билан шаҳар ўринлари кўлга айланиб, сув остида қолган бўлиши ҳам мумкиндир. Қандай бўлса ҳам, Бешболиғ обидаларидан топилган асарлар эскидан бери ўтроқ туркларидан илм, маданият бор бўлганлигини билдиради. Болосоғун милоддан икки минг йиллар илгари ўтган Эрондаги Қиёний подшоҳларидан Кайковуз, Кайхисровлар замондоши эронча Афросиёб, туркча Дўкухон аталган турк ҳоқонининг учинчи пойтахти бўлган экан. Унинг биринчи пойтахти Самарқанд бўлишини эски тарихчилар шубҳа қилишадилар. Бироқ шаҳар четдаги кенг майдон ҳаробаси, ерлик халқ оғзида, Афросиёб аталиши ва бу яқинларда у ердан милоддан эски давр асарлари топилиши, турк ҳоқони пойтахти Афросиёб бўлганлигини қувватлайди. Бунга кўра Самарқанд шаҳри жаҳонгир Искандар Македоний томонидан қурилган деган, баъзи тарихларда ёзилган сўз асоссиз бўлиб қолади, чунки Искандар Афросиёб даврдан кўп кейин келганлиги ҳаммага маълумдир.

Тарих ҳижратнинг 536 йили қорахитой хони Гурхон билан султон Санжар Биноқанд (Сирдарёнинг ўнг қирғоғида Оҳангарон сувининг қуйилиш жойида бўлган ўрта аср шаҳри. Кейинги номи Шохруҳия

бўлган) яқинида тўқнашиб, султон Санжар қаттиқ енгилмиш эди. Бу урушда Санжар аскарідан 30 минг киши қурбон бўлмишдир. Шу билан бутун Мовароуннаҳр Санжар қўлидан чиқиб, 71 йил қорахитой Гурхон қўлида қолади. Сўнгра хоразмлик султон Муҳаммад Гурхон аскарини Бухоро, Самарқанд, Фарғонадан ҳайдаб чиқаради. Тароз Таласда (ҳозирги Жамбул) бўлган урушда Гурхон тарафдорлари қаттиқ енгилиб, бош қўмондони Тоянгу асир олинмишдир. Буни англагач, Гурхон Олмалиғ (ҳозирги Фулжа шаҳри), Бешболиғ туркларидан ўз қўмондасида кучлик қўшин тузиб, кетган ерларни қайтариб олиш учун йўлга чиқади. Тароз ғалабасидан сўнгра султон Муҳаммад Тоянгу бошлиқ бутун асирларни олиб Хоразмга қайтмиш эди. Гурхон бу хабарни эшитиши билан бутун борлиқ аскарини унга қарши келтириб, яна Биноканд яқинида икки ҳукмдор қўмондонлиғи остидаги турк аскарлари энг қаттиқ жанг қиладилар. Бу урушда Гурхон тарафдорлари очик енгилган бўлмасалар ҳам, унинг аскарлари орқага чекинишга мажбур бўла-дилар; чунки бу орада Олтойдаги Найман туркларидан Тоянгухон ўғли Кушлукхон Гурхонга қарши орқа томондан ҳужум бошлаб, Олмалиғни олиб, Болосоғунга келаётган хабари онгланмиш эди. Бу чекинишда хоразмийлар орқадан тақамиш (таъқиб қилиш, изма-из қувмоқ) бериб, Тарозга етгунча қувғин қиладилар. Бу ерда ҳам Гурхон тўхтаб қаршилиқ кўрсатмагач, бу чекиниш уруш алдови бўлмасин деб, султон Муҳаммад шу ерда тўхталиб қолади.

Гурхон шу юрганича юриб Болосоғунга келмишдир. Қараса, қалъа қапқоқлари унинг юзига ёпилмиш эди, чунки бу ердаги ўғуз мусулмонлари Хоразмшоҳнинг Гурхон устидан ғалаба қозонганлигини онглашиб, унинг томонидан қўйилган шаҳар босқоқларини (ҳокимларини) ўзига қарашли кишилари билан қолдирмай ўлдиришиб, Султон аскарининг келишини кутишмоқда эдилар. Лекин уларнинг Гурхон ортидан ета келиб, душманга энг сўнги зарбани бергудек кучлари йўқ эди. Шунинг учун ёрдамсиз қолган Болосоғун мусулмонларини, кўчманчи турк улусларининг ҳар туридан тўпланган қўшин билан келган Гурхон қаттиқ қамал остига олади. Қурол-жабдуқлари тўлиқ, уруш устидан қайтган, қизиққон, ўлжаларига етолмаган, қўллари қуруқ, оз бўлганда юз минг чамалик аскар қаршисида у замон шароитига кўра бир шаҳар халқи қандай чидаб тура олсин?

Қамалдан ўн олти кун ўтгандан сўнгра, оч бўридек очикқан кўп аскар куч билан кириб шаҳарни оладилар. Ўлжа асирлардан бошқа бу урушда мусулмонлардан 70 минг киши ўлдирилмиш эди. Шу билан Ўғузхондан қолган эски маданиятдан намуна бўлган, ўтроқ ўғуз туркларининг маркази саналган қутлуғ Болосоғун шаҳри ҳаёт олаמידан кўз юммишдир. Чингиз даврига келгунча, Туркистон халқи ичида бундай қирғин бўлиб, кўп қон тўкилмаган эди. Бу шаҳар ҳозирги вақтгача (1966 йил) ўзининг ўтмишдаги шонлик шарафининг таниқли белгилари бўлган Оқпешин, Тўрткўл, Бурона ҳаробаларини қолдирмишдир. Бу ерда.

ноҳақ тўкилган қонлар эгалари Бурона минораси орқали ҳануз шаҳодат бармоғини кўтариб, ўзларининг исломиятларини сўнғиларига билдириб турадилар.

Бутун турк улусининг энг эски маданиятли адабий тили ҳисобланган «Қутадғу билик» (Қут отлиқ билим) китобини ёзган Юсуф Хос Ҳожиб шу Болосоғунлик эди. Ислом оламида шуҳрат қозонган машҳур луғат китоби «Сихох Жавҳари»ни арабчадан форсчага таржима қилгувчи Жамол Қарший ҳам шу Болосоғунликдир. «Тарихи Рашидий»нинг эгаси Мирзо Муҳаммад Ҳайдар кўрагон, бир вақтлар Болосоғунда юзлаб китоб тасниф қилгувчилар бўлганлигини шу тарих китобида ёзмишдир.

1908 йили Болосоғун ҳаробатидан ўн беш чақиримча шимолда, ҳозирги Тўқмоқ шаҳрида бир қабр тош топилган эди. Ундаги арабча хатни ёшлигимда ўзим ўқиб чиқарган эдим. Орадан 60 йиллик узоқ вақт ўтган бўлса ҳам, мазмуни ёдимда қолмишдир. Шу қабр эгаси ўз замонасида энг улўғ олимлардан бўлиб, бир неча китоблар тасниф қилганлиги, ёши ўттизга етмай туриб, 500-ҳижрийда шахид бўлганлиги маълум бўлади. Бу тошдаги бутун хатларни ёзиб олишга қизиққан бўлсам ҳам, унга улгуролмай қолдим, чунки у тош Тўқмоқдаги тунгон бойларидан бўлган Маҳаммаджон Писангўй уйида сақланур эди. Одат бўйича, мусулмонларнинг байрам кунлари уларни табриклаш учун руслардан бир неча шаҳар бошлиқлари келмиш эканлар. Киши кўнглига қизиқарлик, кўриниши ҳайкал мисоллик бўлиб, унинг токчасида турган бу тошга уларнинг оч кўзлари тушгач: «У нима?» деб сўрайдилар. Маълумот топгандан сўнгра: «Буни биз оқ подшоҳнинг музейига юборамиз», деб олиб чиқиб кетган эканлар. Шундай қилиб, бошқа нарсаларимиздан ажралганимиздай, бундан ҳам ажраб қолганмиз. Йўқ эса, тошнинг бош оёғигача бўш ўрин қолдирмай, анчагина тарихий сўзлар ёзилмиш эди.

Ҳар ҳолда, боши Иссиқкўл, оёғи Мерки, етти-саккиз кунлик йўл бўйлаб туташган ҳаробалар, узун йиллардан бери булардан чиқаётган эскилик тарихий асарлар, ўз даврида бу ерлар маданий ўтроқ ўғуз туркларининг ободон шаҳарлари бўлганлигини исботлайди. 1960 йилларгача совет ҳукуматининг эскилик изловчи қазувчилари кўп нарсалар топган, жумладан, Оқпешин ҳаробасидан бир хум тўла

китоб, яна Буруна атрофида бир қудуқ ичидан исломдан илгари энг эски туркий хати билан ёзилган бир китоб ва ҳам бир неча тарихий асарлар топганларини шу ерлик кўрган кишилар бизга сўзладилар. 1965 йили Тўқмоққа борганимда ўтганларни эскариб руҳига дуо қилиш учун Болосоғун ҳаробасига чиқдим. Ерлик кишиларнинг айтишларича, шу йили колхозчилар ер ҳайдаб юрганларида бир хум олтин топмиш эканлар, ўзаро келишолмасдан, барини ҳукумат олиб ўзлари қуруқ қолибдилар. Яна, Тўқмоқ бозорининг қаршисида, Чуй сувининг у томони Шўртепада, Гурхон қорахитойдан қолган бир сапил (тупроқ кўргон, қалъа) бордир. Иккинчиси, бундан кун ботиш тарафига қирқ чақиримча тубанроқ, чўнглиги (катталиги) унга неча баробар келгудек яна бир сапил бўлиб, ўз вақтида шаҳар кўргони эканлиги очик кўриниб туради. Манимча, босқинчи Гурхондан қолган ерлик асарлардан Эдиқут ўлкасида шу икки сапил ҳаробаларидан бошқа бирор нарса қолганлиги маълум эмас. Бироқ ўзлари билмасалар ҳам, шу кунга давр халқ оғзида икки оғиз хитой сўзи бириси домла, иккинчиси шийпонг сақланиб қолмишдир. Аввалгиси чўнг мулла, кейингиси зиёфат уйи демақдир.

Шу кунларда бу ўлканинг жанубий томонида қирғиз, шимолий томонида қозоқ турклари яшайдилар. «Тарих ал-Комил»да қирғиз турклари арабча тағарғар аталмишдир. Бу китобнинг айтишича, исломдан тахминан бир икки юз йилгина кейин шимолдаги мўғул ва бурят каби кучлик турк уруғларининг чопулларига (ҳужумларига) чидаёлмай қирғизлар жануб томонга чекиниб, Эдиқут ўлкаси Болосоғун тоғларига тарқалмиш эдилар. Сўнги кунларда уларнинг уруғлари ўсиб, сонлари кўпайгач, кўчманчилик одати кўзғалиб, шимолдан қувғин еб келганлари эсидан чиқиб, ўтроқ ва замонасига кўра маданий ҳисобланган ўғуз турклари устига кўз очирмай чопул қилгали турдилар. Кучлик қуролга эга бўлмаган шаҳар халқи уруш майдонларида ҳар вақт дала кўчманчиларидан энгилишлари одат ҳукмини олмишдур. Бунинг сабаблари ҳар кимга тушунарлик бўлганликдан, ёзиб ўтиришни лойиқ кўрмадим. Шунинг учун Болосоғун халқи ўзларини қирғизлардан мудофаа қилолмай янгидан отоғи эл ичида тарқалаётган Олмалиғдаги қорахитой Гурхонга тобун (фуқароси, тобе) бўлишиб, уни чақиритишга мажбур бўлдилар. Хитой халқидан адолат узулмайди деган халқ оғзидаги ёлғон доврўққа алданишган Болосоғун халқи бўридан қочиб, қассобга йўлиққан қўй каби бўлмиш эдилар. Чунки қирғизлар қандай бўлса ҳам ўз қариндошлари эди, булар билан яраш чораларини излашнинг ўрнига, бошқа бир ёт миллатни чақиритишлари ўз Ватанларига хиёнат қилмоқ демақдир. Бундай янглиш сиёсатлар натижасида ўз ҳокимиятларидан ажраб, қуллик занжирига гирифтор бўлган халқлар тарихда кўплаб учрайди.

Мўғулча Моқул болиғ аталган Болосоғун шаҳри тўғрилиқ бу кунгача мен кўрган тарихларнинг ҳеч бирида бирор оғиз сўз бўлса ҳам учратолмадим. Турк бешиги аталган бу ўлка уйғур ўғуз элини ўз қучоғида сақлаб бутун дунёга танитган эди. Шундай қутлуғ она Ватанимизни, жаҳолат орқали ўз болалари ётларга бостириб, унинг шонлик шарафини эсларидан бутунлай чиқарган эдилар. Юзларча эмас, мингларча йил ўтган сўнгида бўлса ҳам, мен унинг энг кенжа ўғлини бўлганлигимдан, ўз улуси томонидан бутунлай унутилган онамизни эскардим. Узундан бери кўнглимда йиғилиб ётган бу ҳақдаги тарихий сўзларимни, кўп йиллар давомида тўплаган маълумотларимни келажак бўғинларимизга билдириш учун, бу ўринда ёздим ва шеърят сўзларимга шior қилиб Соғунийни танладим. Қобуси (пайти, фурсати, ўрни, вақти) келар экан, ёт душманлар оёғи остида депсалиб ётган она Ватанларини эскарсинлар!

Шундай қилиб, Болосоғун воқеасидан сўнгра, Гурхон ўзи ҳам кўп яшаёлмади. Давлатни сақлаш учун ўз душмани Кушлукхонга қизини бериб, уни куёв қилган бўлса ҳам, яна мақсадига етолмади. Унинг пойтахти Олмалиғ ўлкасини атрофи билан Кушлукхон эли Найман турклари бузиб, ёриб, ўлдириб, чопиб, ер билан бир текис чолдевор қилдилар. Сўнгра Кушлукхон аскарлари билан Уйғуристонга ўтиб, Ёркент, Хўтангача ҳукмини ўрнатган бўлса ҳам, сўнги кунлари Чингизхон юришига тўғри келганликдан унинг амрибуйруғи билан ўлдирилиб, давлати шу билан тугамиш эди.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Тўқмоқдан чиққач, тўғри шарққа қараб Чимқўрғон, Бурулсой, Еларик, Тойғоқ, Майдонтол, Қувоқи орқали юриб Қорағов Қўчқорга тушдик. Бу ердан юрганимизча орада бир неча қўнолғулар (сафарда ётиб ёки дам олиб ўтадиган жойлар) босиб, Дўлан доводидан ошиб, Норин суви бўйидаги Норин шаҳрига кириб бордик. Бу эса тўрт томони улўғ тоғлар билан ўралган бир элдир. Руслар Туркистонни босиб олганларидан сўнгра, Шарқий Туркистонга кириш қасдида тайёргарлик кўриш учун, Норин суви бўйига бир қалъа бино қилмиш эдилар. Олатоу ва Тянь-Шан тизма тоғларининг энг қалинлашган ўрни ва кўчманчи қирғиз туркларининг қайнаган жойи ғарби жанубий Ўзбекистон, шарқи жанубий Уйғуристон бўлганлигидан бунинг сиёсий аҳамияти ортиқдир. Бу ердан чиқиб, ораси қирқ беш чақирим чамасидаги Отбоши қишлоғига етиб, тошкентлик Тўёқбойхожи уйига меҳмон бўлиб тушдик. У киши эса Тўқмоқда узун турган, ўз маҳалламиздан кетган киши эди. Бу ернинг тўрт томони

эгиз тоғлар билан ўралган бўлса ҳам, даласи кенг, ўтлов яйловлари кўпдир. Улар ичида Орпа, Оксув деган ерларнинг чўпи кучлик, қимизи ортуқ бўлишида атоғи чиқмишдир. Отбошида икки кун турганимиздан сўнгра шу ерда қўшилган Қўшмоқ ҳожим билан уч киши йўлдош бўлиб йўлга тушдик.

Олдимизда бир қўнолғулик Тошрабод чегара тўсқ овуллари қирғиз Шомирқон, рус Чудир бошлиқ бир неча аскар борлиғини билган эдик. Булар олдидан ўтишга йўлхатимиз йўқлигидан, Қўшмоқ ҳожим маслаҳатича, тўғри йўлни қолдириб, Белошув деган ўғри йўл билан кетмоқчи бўлдик. Йўлда кетаётганимизда узоқда от етаклаб келаётган бир кишининг қораси кўринмиш эди. Қачонки, чўнг йўлдан у йўлга бирулдик эса, олдимиздан келаётган киши узоққан ишора билан бизни чақирди. Унинг бу чақиришидан оддий киши бўлмаса керак деб олдига бордик. Қарасак, чегара соқчилари бошлиғи қирғиз Шомирқон экан. Бизни кўриши билан: «Ҳай, сизлар қандай кишисизлар? Очiq чўнг йўлни қўйиб, ёпиқ кичик йўлга кирасизлар? Қани бу ёққа юринглар!», деб бизни бошлаганича, йўл устидаги карвон саройга тушурди. Шу орада қаёқдандир икки уч қирғиз йигитлари билан илгарги сипоҳийлардек белига кумуш беллик, ёнига эгри қилич осган шу ерлик қирғизларнинг бошлиғи ҳам келиб, устимизга тушди. Буни кўрган Қўшмоқ ҳожимнинг кўзлари аланг жаланг бўлиб: «Ҳай аттанг, ишимиз қандай бўлар экан, сўраб қолса йўлхатимиз йўқ? Аллоҳ сақласин! Бизни қайтариб, Нориндаги жаллодларга топширса, вақт ёмон, оғир кунларга қолмагай эдик», деди.

Тўғри, бунинг деганидек у кунларда ишчи камбағаллар ҳоқимияти қурилганликдан, арзимаган нарса баҳонаси билан ўлдириш тиргизиш ишларини, инсоннинг энг улуғ ҳуқуқларини инкор қилиб, ўнг сўлини ажрата олмаган ишчи кўшчи қўлларига топширмиш эдилар. Халқ ичида оз кўп тушунарлик, кўзга кўринарлик, борлиқ кишилар инқилоб душманлари ҳисобланур эди. Уларча ҳақсиз деб танилган одамлар жазога тортилиши учун, у кундаги ҳокимлар олдида у бечораларнинг ўзларидан бошқа ҳеч қандай гувоҳ-исбот керак эмас эди. Мана шунинг учун унинг сўзидан менга ҳам бироз ташвиш тушган бўлса ҳам, эс топган кунимдан бошлаб, ҳар иш Аллоҳдан изнсиз бўлмайди деган ишончим борлиғидан ўзига топшириб, бу ишнинг сабабига киришдим. Шундоқки, чой қайнаши билан: «Қани, мирзалар, чой ичиб олайлик, биз бўлсак қўлингизда турибмиз», деган бўлиб, дарҳол хуржундаги ёғлиқ кулча, мойлик қази, мева чеваларни чиқариб дастурхонга тўқдим.

Илик узилган кўклам вақти эди. Ўзлари оч бўлса керак, бўри қўйга теккандек таомга ҳужум бошлаб ейишгани турдилар. Қонишгандан сўнгра: «Хўш, энди сўрашиб-танишайлик, қаёқдан чиқдингиз, қаёққа бормоқчисизлар?», дейишди. Мен ҳам тўғриси сўзлаб:

«Қўлимизда ҳеч қандай қоғозимиз йўқ, ҳозирги замонни кўриб турасиз, ўзимиздан чўчиган кишилармиз, чегарадан ўтиб, Кошғарга бормоқчи бўламиз», дедим. Менинг бу сўзларимга ишониб, бошқа гумон қилмаган бўлса ҳам, отказ моллар борми хаёли билан бизга қараб: «Меҳмонлар, хафа бўлманглар, қонун бўйича хуржунларни қарашимиз керак», деб меникидан бошлаб қараган эди, қўлига китоб чиқди. Бошқаларникини ҳам кўргандай бўлиб, сўнгра айтди: «Сизлар яхши киши кўринасизлар, баримиз муслмон боласимиз, бунинг устига қўлинглардан нон еб, туз татиб қолдик. Бизнинг бошчимиз ўрис, сизларни кўриб қолса, Норинга қайтариб ҳайдашдан тортинмайди. Эндиги бизнинг ёрдамимиз шулки, бу чўнг йўлни қўйиб, ҳалиги йўлингларга кирсанглар Белошув орқали ўтиб, чегара соқчиларидан беш чақирим юқори Тошрабодга тушасизлар», дейишди.

Биз учун бу каби ғамхўрлик қилишини ундан кутмаган эдик. Бу сўзни англашимиз билан уни олқишлаган ҳолда орқага қайтиб, Қўшмоқ ҳожим бошчилиги остида йўлга тушдик. У ерда пешин номозини ўқиб отланган эдик. Икки тоғ орасидан сув бўйлаб юрганимизча уч тўрт соатлардан кейин Белошув довонига етиб келдик. Қарасак, довон ўртасида бир чақиримча ер оппоқ қор билан қопланган бўлса ҳам, нариги кун чиқар томони кўриниб турарди. Бироқ кўклам вақти келиб, қор юмшаб қолганликдан, қаерга от солсак, қулоғича қорга кўмилиб, бир босим олға юришга йўл тополмадик. Энди бир ёқдан кечқурунги тоғ изғирин совуғи суюгимиздан ўтиб бораётган бўлса, иккинчи томондан, тун қоронғуси яқинлашмоқда эди.

Буни кўрган мен: «Бу йўлимиз келишмади, тун бўйи қоронғуда совуққа қолиб, бир хатарга учрамайлик, қайтсак қандай бўлар?», десам, Қўшмоқҳожим: «Ҳай тақсир, ҳаммадан қайтишимиз хатарликдир, тоғ тўлган йўлтўсарлар ичидан ўтишимиз керак. Ҳар қандай бўлса ҳам орқага қайтмайлик», деб сўз талашиб, кўз жалдираши устида турган чоғимизда, довоннинг тепасидан бизга қараб келаётган бир кишининг қораси кўринди. Ҳизр кўргандай, уни интизорлик билан кутиб турдик. У киши билан кўришиб ҳолимизни айтдик. Агар йўл топиб бизни довондан ўтказиб қўяр экан, эллик сўм беришга ваъда бердик. Бу киши ўзи яёв бўлгани устига, кеч кириб тун қоронғуси тушканликдан: «Борар жойим олис эди, йўлда қийналиб қоламан», деб ижирғанган бўлса ҳам, айланиб-ўргилиб уни

кўндирдик. «Қани бўлмаса туриналар!»», деб бир отни етаклаганича, олдимишга тушди. «Қаёқдан йўл топар экан?»», деб қараб турсак, қор устидаги эски йўлни қўйиб, тоғ бағридаги ялама музга от солган эди, оёғи тойиб юмалаганча беш ўн қулоч тубанроқда ётган қалин қорга кўмилди. Минг турлик машаққат билан уни чиқариб олгандан сўнгра, бошқароқ ердан йўл топиб баримиз саломат ўтдик. Қўлидаги таёғини санча санча эски йўл изига тушди. Бизни эргаштирганича ўзи яёв, биз отлик юрганимишча эсон омон довондан ошириб қўйди. Суйинганимиздан ваъдалашган ақчани ошиғи билан бериб, уни қайтардик.

Тун қоронғуси босиб, юрар йўлимиз анчагина қо-ронғулашиб қолди. Довондан қутилгач бел ошиб, икки тоғ орасидаги узун ўзанга тушдик. Усти қор, муз билан қопланган бўлса ҳам, остида сув оқаётганлиги сезилиб турарди. Тун қоронғусида йўлбошчимиз йўқлигидан даҳшатга тушиб, изғирин совуққа қолиб кетаётганимизда, «йилт» этиб уч тўрт ердан ўт ёруғи кўринишга бошлади. Кўзимиз унга тушиши билан йўқолган моли олдидан чиққан кишидай баримиз қувонишиб кетаётганимизда, бирданига муз ёрилиб, белимдан сувга ботиб қолдим. Йўлдошларим ҳай-ҳайлашиб юриб, мени сувдан чиқариб олдилар. Қўнжимга сув тўлиб, эгин бошларим бутунлай ҳўл бўлган эди. Яхшиямки, қўнолғуга келиб қолган эканмиз.

Чироқ ёниб турган уй устига келиб: «Меҳмон келди, киши борми?»», дейишимиз билан уч тўрт одам югиришиб чиқишди. Қарасам, ўз маҳалламиз Бешкарам саройидаги таниш савдогар йигитлар экан. Мени кўришлари билан шошилишган ҳолда ўт устига киргизиб, ҳўл кийимларимни ечиришгандаридан сўнгра, пишиб турган таомларини қўйдилар. Ўз уйимизда ўтиргандек суюнишиб, Тошрабод сарой қошида тикилган кўчманчи қора уйда, ўртада осилган чўнг қозон остга ёқилган улуғ олов гир тўгарагида, турк улусидан тиниқ кўнгилли, кулар юзли, тўғри сўзли қирғиз, уйғур йигитларидан қўшма бир тўп киши бўлиб ўлтир-дик. Кун совуқ, қорнимиз оч. Ҳай, ўша кунни еган тамоқнинг тотиги, орадан 46 йил ўтибдир, ҳалигача кўнглимда сақланиб турибди. Шундай қилиб, у кечани дўст уйида ётгандай кўнгил хуши билан ўтказдик.

Эрталаб турганимизда қарасам, эскидан қолган Тошрабод деган тарихий сарой олдига қўнган эканмиз. Бунинг биринчи биниси Кошғар ҳоқими Муҳаммадхон томонидан қурилмиш эди. Буниси эса, шайбонийлардан 1006 ҳижрийда вафот топган Бухоро подшоҳи машҳур Абдуллахоннинг замондошидир. Шарқий ва Ғарбий Туркистон савдо тижорат қарвонларини қароқчилар ҳужумларидан сақлаш учун, ҳар икки ҳукмдор ўзаро келишиб, шу ўринда кузатувчи аскар қўймиш эдилар. Бунинг қандай натижа берганлиги маълум эмасдир. Бу ердан мен ўтган вақтда ҳеч нар-са қолмаган бўлса ҳам, олди томонидан кириш эшиги устига бир икки газлик тахта тошлар қўйилган ва ўртадаги узун йўлканинг ҳар икки ёғига солинган қирқтача келгудек гумбазли уйларнинг белгилари бўлиб, қибла томонида юз киши ётқудек меҳроблик уй, усти ўйилган катта гумбази билан турган эди. Шуларга қараганда, бу бино ўз вақтида анчагина ҳашаматли қурилиш бўлган бўлса керак.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Эртаси баримиз, ўн кишича бўлиб, Тошрабод довонидан ошиб, Чодирқўл бўйига тушдик. Бу бош оёғи кўришиб турган, айланаси ўттиз-қирқ чақирим келгудек, кичикроқ қўл экан. Йўл яқинига қараб янгидан эрий бошлаган қўл музини кесиб ўтиб, Тўрақот саройига тушдик. Бу ерда, саройчи бир уйлик уйғурдан бошқа, хитой ҳукумати томонидан қўйилган ҳеч киши йўқ эди. Бир кеча ётиб, эртаси Кошғар чегарасида Тўюнтепа деган жойга келганимизда йўлимиз иккига ажради. Тўғри кетсак Чақмоқ қоровул ўрни бўлиб, йўл текширувчи хитойлар шу ерда турар эканлар. Шунинг учун биз уч киши бошқа йўлдошларимиз маслаҳатларича, сўл қўл томонга бурилиб, Қоратепа довонига қараб йўл ол-дик. Довон остига келганимизда, 1800 йилларда Кошғар ҳоқими марҳум Ёқуббекдан қолган қоровул қўрғони ёнидан ўтишга тўғри келди. Орадан узоқ давр ўтмаганликдан қалъа бинolari ҳали кўп бузулмаган эди. Бу ҳароба кўзимга кўриниши билан икки Туркистоннинг илгариги тарихини кўнглимдан кечириб, эндиги қайғулик ҳоллари устида узоқ ўйланиб тўхталдим. Кўринг ўғуз, уйғур каби қаҳрамон турк улуси болаларини! Онгсизлик, билимсизликларидан бугунги кунда қўлоёқларига қўллик асирлик кишанлари солинган ҳолда, инсоний ҳуқуқларидан бутунлай ажрагандирлар. Босқинчи душманлари ҳисобига, ўз она Ватанларида туриб, қандайин хор зорлик билан ҳайвонларча эрк ихтиёрсиз, мажбурият қамчиси остида ишлаб турибдилар.

Улуғ қудрат эгаси Аллоҳдек худоси бор, бутун оламга раҳмат келтирган Муҳаммад алайҳиссаломдек йўлбошчиси бор, худо қонуни бўлган Исломи динидек дини бор мусулмонларнинг бу каби хорликка қолишлари, Қуръон ҳукмига кўра мумкин эмасдир. Чунки Қуръоннинг айтишича, Исломи дини илоҳий бир қонундирким, буни тўлиғи билан амалга оширувчи мусулмонлар ҳар икки дунё давлатига, албатта, эга бўладилар. Бу сўзнинг ҳақлигига ҳеч шак йўқдир. Исломи давлатининг аввали, айниқса, ҳазрат Умар

давридаги исломнинг шон шавкати бу сўзни аниқ исботлайди. Туркия султонларидан Султон Сулаймон даврида деярлик бутун Оврупо ҳукуматлари ислом подшоҳининг буйруғига бўйсунмиш эдилар. Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Бу умматим аввалда нима билан кўтарилган бўлса, охирида ҳам шу билан кўтарилади», дедилар. Маълумдирки, Расулulloҳ давридан бошлаб, ислом тараққиёти давомида ислом подшоҳлари олдида, Қуръон ҳукми биринчи қўлланма бўлмиш эди.

Энди юқоридаги сўзлардан очиқ маълум бўлдики, илм-хунардан орқада қолиб, бошқалар оёқ остида эзилган мусулмонлар Қуръон ҳукмини амалга оши-ролмайд, ҳақиқий исломиятдан баҳра топмаган эканлар. Йўқ эса, Қуръон ҳукмлари, асосан, уч ишга тўхталмиш:

- 1. иттифоқлик;*
- 2. замонавий илм-хунарни ўрганиб, ҳар ишнинг сабабларини имконият борича тўлиқлаш;*
- 3. душман қаршисида ўлимдан қўрқмаслик.*

Мана шу уч нарсага ҳаёт оламида ҳар ким эга бўлар экан, ўз Ватанларини, бутун инсоний ҳуқуқларини босқинчи душманлар ҳужумларидан, албатта, сақлай оладилар.

Афсуски, биз яқин ўтмишимизда ҳам жирканчли иттифоқсизлик сабабли ўз давлатимиздан ажрадик. 1840 йиллардан бошлаб руслар Ўрта Осиёни истило қила бошладилар. Бу ерда учта хонлик бор эди: Бухоро амирлиги, Хўқанд ва Хива хонликлари. Оврупода илм маданият тараққий қилиб, бутун инсоният оламига уйғониш ёдусини соча бошлаган бир даврда бу хонликлар хурофот ботқоғига ботиб, жоҳилиятнинг ниҳоятига етган эдилар. Не қобилиятлик Ватан ўғлонлари ўзларининг азиз умрларини Бухоронинг қадимги эски мадрасаларида арабий, форсий тилларни ўрганиш билангина ўтказдилар.

Форобийлар, Ибн Синолар чиққан бу улуг Ватаннинг ва миллатнинг келгуси истиқболи учун ҳеч ким қайғурмас эди. Шундай аҳволда бўлишларига қарамай, иттифоқсизлик балосининг энг юқори босқичига етганликларини кўрсатиб, душманга қарши бирлашиш ўрнига доимо ўзаро низо ва қон тўқишлар билан шугулланиб келдилар. Инқироз бўлиш олдида туришларига қарамай, илмсизлик натижасида, бунинг олдини олиш учун қўлларида бор имкониятдан ҳам фойдаланолмадилар, кераклик сабабларини қилмадилар. Ўқиш ўқитиш ишлари ўрта асрдагидан фарқи йўқ эди. Етарлик иқтисодий бойлик мавжуд бўла туриб, давлатнинг мудофаа ишларига ҳеч қандай аҳамият бермадилар. Аскарний тартиб шу эски усулда бўлиб, низомий тартиб киргизилмаган ва замонавий қурооллар йўқ эди. Бундай онгсиз ҳукуматнинг инқи-роз бўлиши табиийдур. Булар Ватан ва миллат ол-дида энг кечирилмас жиноятчи одамлар, чунки давлатларини инқирозга, миллатларини қулликка, Ватанларини хорликка олиб келдилар. Қани, Қуръон ҳукмига уларнинг амал қилганликлари?

Яна ўз сўзимизга қайтайлик. Шу билан Қорате-па қўрғонидан ўтгандан сўнгра довон устига қараб тирмашдик. Баъзи бир тоғларда тутаклик (сийрак, кислороди кам) ҳаво борлигини халқ оғзидан эшитган бўлсам ҳам, ўзим кўрмаган эдим. Йўлнинг қийинлиги, тоғнинг тикли-гидан от устида туролмай, ҳаммамиз отларимиздан тушиб, яёв юришга мажбур бўлдик. Бироз юрганимиздан кейин юрагимиз уриб, сувлиғимиз (томоғимиз) қисила бошлади. У тоғларда тутак борлиғидан хабаримиз бўлмагани учун тиббий томондан унинг чорасини олдинроқ кўрмаган эканмиз. Йигитлигим тўлиқ, таним соғ тутаги йўқ тоғларда такадек сакраб юрган киши эдим. Бу ерда эса бир қадам юқори босишга ҳеч қайсимизда қувват қолмаганлигидан от кўйруғига осилишиб, минг турли қийинчиликлар билан зўрға довон устига чиқдик. Қарасак, душманга қар-шилиқ кўрсатиш учун тоғ чўққисидаги қисик жойга илгари ҳам чеб (чегара, пост) боғламиш эканлар. Довон ошиб, тутакдан қутилгач, тоғ тагида кўриниб турган қирғиз Солмирза саройига келиб қўндик. Эртаси бу ердан отланиб, шу юрганимизча юз чақирим келгудек Оёқ, Чанақ, Азған чўлларида ўтиб, кун бота Оғу кентининг тўшига келдик. Йўл усти бўлмагач, у жойни оралаб ўтиш бизга тўғри келмади. Бу ердан ўтиб, бир оз юрганимиздан сўнгра йироқдан қуюқ қора дарахтлар ичида кўринган Остинортиш юртининг энг бошидаги Читолча кентига кирдик. Бирига бири туташган кентларни оралаб юриб, тун ўртаси билан йўлдошимиз Қўшмоқ ҳожим уйига етдик.

Кошғар, Ёркент, Хўтан шаҳарлари ва Хитой тупроғидан Гансу ўлкаси ҳам, 95 96чи ҳижрийда халифа томонидан юборилган ислом мужоҳидларидан Қутайба ибн Муслим қўлида фатҳ бўлиб, ислом динига кирмиш эдилар. Лекин ислом дини ҳали Олтишаҳар ўлкасида бутунлай ўрнашмай туриб, ислом аскарлари тескари қайтишга мажбур бўлди, чунки Бағдоддаги ибн Абдул Малик халифа билан Қутайба ибн Муслим оралари бузилмиш эди. Шунинг натижасида қайтган аскар Фарғонага келгач, уруш бошланиб Андижон шаҳридан 25 чақирим кун чиқиш томондаги Сўпи қишлоқ яқинида, илгариги Фарғона маркази Халич шаҳри олдида, ўз аскарлари томонидан Қутайба ибн Муслим ўлдирилади. Шу кунларда ҳам ерлик кишилар Халични Қутайба мазори (Қилич мазори) деб атайдилар.

Расулulloҳ томонидан Сайфуллоҳ Аллоҳ Қиличи номини кўтарган ислом қўмондонларининг энг

биринчиси машхур Ҳолид ибн Валиддан сўнгра биринчи даражали атоқлик фотиҳ Хуросон, Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Кошғар, Хўтан, Гансу, то Чин марказигача ислом футухотини етказган шундайин қахрамон қўмондон Қутайба, иттифоқсизлик шумлигидан шу каби фожиага учради. Мусо ибн Наср, Ториқ ибн Зиёд (Милодий 710 йилда бу буюк ислом қўмондонлари ўз аскарлари билан Гибралтар бўғози орқали ўтиб Испания, Португалия ва Жанубий Францияни забт этадилар. Кейинчалик бу икки қўмондон ўзаро ҳасадлашиб қолиб иттифоқлари бузилиши натижасида ғарбдаги ислом футухоти тўхтаб қолади) бу қўмондонларнинг ҳасаддан чиққан ихтилофлари, ғарбдаги ислом футухотларига қандай тўсиқлик қилган бўлса, буларнинг ҳам ўзаро ҳасадлик ёғий бўлишлари шарқда ислом дини тарқалишига ундан ҳам ортиқроқ зарба етказган эди. Унинг натижасида марказий шаҳарларда янгидан тарқалмоқда бўлган ислом дини тўсқинликка учраб, бир икки аср орқага чекинди.

Бу орада Мовароуннаҳр ўлкасида адолатли Сомонийлар давлати қурилиб, бу муборак даврда илм маданият, исломия янгидан ривожга киришиб, бунинг соясида Форобий, Беруний, Ибн Сино каби асарлари бутун дунёга тарқалган олимлар вужудга чиқдилар. Ана шу даврда Эрондаги исломдан илгариги Қиёний подшоҳларидан Кайковуз, Хисровлар замондоши Дўқухон наслидан Сотуқ Бўғрохон Кошғар, Болосоғун ва умумий Туркистонга хон бўлмиш эди. Сомонийларга, яъни улардан Наср Сомоний давлатига чегарадош бўлганликдан, у отасидан ёширинча ислом динига киради. Сўнгра Хўтан ўлкаси атрофи билан бутун Уйғуристон халқи, бу хоннинг ҳиммати орқалик ислом динини қайтадан қабул қиладилар. Биринчи ислом очган Қутайба ибн Муслим бўлса ҳам, иккинчи ислом очиб, уни ўрнатувчи Сотуқ Бўғрохон бўлди. Тарих ҳижриянинг тахминан 380 йилларида вафот топиб Остинортишда кўмилмишдир.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Шундай қилиб, Остинортишда йўлдошимиз Қўшмоқ ҳожим уйда икки кун дам олгандан кейин Кошғар шаҳрига тушмоқчи бўлиб йўлга чиқдик. Кун иссиғи устига чанг тупроқ ичида қирқ беш чақиримча йўл юриб, шаҳар ичига кириб бордик. Бу ерлик кишилардан Тўқмоққа қатнаб турган савдогарлар кўп бўлганлигидан таниш билишларимиз кўп бўлса ҳам, улар уйига тушмасдан Ёрбоғ дарвозаси саройида бизни кутишиб турган Тўқмоқлик йўлдошларимиз устиларига тушдик.

Шу кунларда, яъни 1920 милодий йили, ички, ташқи даҳрийлар бирлашиб, чириган амир давлатини ағдариб, Бухорони босиб олмиш эдилар. Фарғона шаҳарларининг ҳар бирида бутун қишлоқ халқлари қўзғалиб, «босмачи»лар номидаги қўзғолончилар бош кўтардилар. Натижада бегуноҳ халқ бошига қиёмат кўпмиш эди. Булардан ватанпарвар, онгли ва илғор фикрлик бойлар отилиб, чопилиб, ўликлари оҳак сувига ташланди. Қолганларнинг кўп қисми ўлимдан ортиқ қийнов турмаларида узок ётқизилгандан сўнгра, йироқ ерларга сургунга юборилиб, энг оғир ишларда ушланмиш эдилар. Уларнинг олди йигирма беш, энг кейини ўн йилга сургун бўлганликдан, юздан бири қайтиб келган бўлсалар ҳам, у ерда саломатликлари бузулганлиги сабабли, келган сўнгида яшовчилар сони жуда оз кўринмиш эди.

Русия тупроғидан кўтарилган фитна вулқонлари бутун мамлакат бўйлаб аланга олиб, унинг учкунлари чегара ташқарисига ҳам тушган эди. Мен шундайин оғир аҳвол, қийин кунларда чуқур фикр, катта умидлар билан Кошғарга келмиш эдим. Қарасам, бу ердаги онгсизлик, илмсизлик балоси биздан юз даража ортиқ экан. Буни кўргач, ўйлаган режам бузилиб, ўзим ҳайронликда қолдим. Бўлмаса шу кунлари, Кошғарда оят ҳадис тафсири, ҳар турли диний илм ўқитувчилари юзлаб, ўқувчилар эса неча минглаб топилур

эди. Бутун Ўзбекистон, Қирғизистон шаҳарларини қоплаган уйғур савдогарлари бу ерларда бўлиб ўтган, бўлаётган халқ устидаги даҳшатли ишларни кўзлари кўриб, ўзлари ҳам тортмиш эдилар. Минглаб эшитгандан, бир марта кўрганнинг таъсири ортиқ бўлиши керак эди.

Энди шуниси қизиқ, энг ҳайрон қолурлик ишдурки, уйғурлар қон қариндошлари ўзбеклар бошига келган шундайин улуғ офат балоларни кўра-била туриб онгсизлик, илмсизлик касофати сабабли бундан таъсирланиб қилчалик ибрат олмаган эдилар. Чунки, *бу шум маслак ривожланишига икки нарса, яъни камбагаллик ва онгсизлик бўлиши, албатта, шартдур. Булар эса Русия тупроғида, айниқса Шарқий Туркистон ва Хитойда тўлиши билан топилганликдан, даҳрийлар бундан фойдаланиб, шу бузук маслакларини бу жойларда ривожлантира олдилар. Натижада қурол кучи билан мажбурият орқали халқ бўйнига юкланиб, шу кунгача тушуrolмас оғир юк бўлиб ортилиб қолди. Энди бу ерда қанча турган бўлсам, менга ҳамкор бўлгудек, келажак учун қайгурган бир кишини бўлса ҳам кўролмадим.*

Онгни очилмаган, билимсиз бир миллат ўз душманлари олдида қушхонага ҳайдалаётган бир тўп ҳайвондан ҳеч қандай айирмаси йўқдир. Инсоннинг ўзига энг яқин ҳалокатлик душмани онгсизлик,

илмсизликдир. Шунга кўра Аллоҳ таоло Қуръоннинг биринчи сурасини ўқиш, уқиш, билдириш, ёзиш калимаси билан бошламиш эди. Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам эркак аёл, ўғил қиз демай бутун умматларини илм ўқишга буюрдилар. Кераклигича дин илмини ўқиш ҳаммага фарз бўлганидек, ўз ҳукуматини, Ватанини ва миллатини сақлаш учун замонавий фан илмини ўқиб билишлик ҳам фарздир. Бу эса Қуръонда худо томонидан «Ва аъидду ва лаҳум ман қувватин мастатаътум» ояти билан очиқ буюрилмишдир. Маъноси: «Душманларга қарши қўлинглардан келгунча қурол кучи тайёр қилинглар», демақдир. Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ало иннал қуввата арраму», деб уч қайтариб айтдилар. Яъни, «хушёр бўлингларким, албатта куч қувват душманга ўқ отмоқдир», дедилар.

Бундан 1380 ча йиллар илгари айтган сўзлари қандай тўғри эканлигини ҳозирги фан илми очиқ исботлаб, ўз устимизда тажриба ўтказдилар. Энди ўтмишдаги ишларимиздан ўқиниб ўлтириш ўрнига, улардан ибрат олиб, келажагимиз учун ҳозирлик кўришимиз керақдир. Чунки икки Туркистон болалари икки аждарҳо оғзига ютилиш олдида турибдилар. Бундан қутулишнинг бирдан бир чораси эса замонавий илм фан билан тўлиқ қуролланиб, бунинг устига миллий ҳисларидан ажралмай ўз она тилларини жон ўрнида асрашлари лозимдир. Бу ўринда нега «миллий ҳис» дедик, «диний ҳис» демадик? Бунинг сабаби эса даҳрийлар ҳукумати қурилгандан бошлаб бутун диний мактаб ва мадрасалар йўқотилиб, кейинги таълим-тарбия ишлари динсизлик асосига қурилмиш эди. Шундан буёнги мактаб болаларимиз диний тарбия кўрмаганликдан мусулмончилик йўлларини яхши таниёлмай қолдилар. Шунга кўра Ватан болаларига диний тарбият тўсилган бўлса ҳам, энди ўз миллиятларини сақлаш учун тил тарбиятларидан сира ажрамасликлари керақдир. Чунки ҳар қандай бир миллат ўз динидан ажрагани устига ўз тилидан ҳам қуруқ қолар экан, унинг миллияти ютилиб, ҳаёти мунқариз (инқирозга учраган, инқирозли) бўлди демақдир. Бунга қараганда шу кунлардаги Чиқиш (Шарқий) ва Ботиш (Фарбий) Туркистон болаларининг, айниқса Уйғуристоннинг келажаги шу даҳшат остига тушганлиги шубҳасиз кўз олдимизда кўриниб турибди.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Мен Кошғарга келган кунларимда совет ҳукуматининг янги бошланғич даври бўлиб, дунё ҳукуматлари олдида танилмаганлигидан ҳали бу ерда элчихонаси очилмаган эди. Лекин бу мамлакатнинг илгаридан бери Чотрол довони, Тибет орқалик Ҳиндистон, Афғонистон билан савдо алоқалари борлиги маълумдир. Ёркент, Хўтан вилоятларида турғун озу кўп инглиз тобунлари ҳам бор эди. Шунинг учун булар баҳонаси билан Кошғарда бу давлатнинг элчихонаси ҳам узун йиллардан бери фаолият кўрсатиб келмишдир. Маълумдирки, инглизлар қайси жойга қадам қўйсалар, «маданиятсиз» ерлик халқ ғамхўрлиги учун келганликларини билдирадилар. Агар бу сўз ҳақиқат бўлганда Шарқий Туркистон халқини большевизм балосидан қутқариш шароити уларга осон топулур эди. Бироқ ҳақиқати билан инсоният ғамхўрлигини қиладиган пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан ва ҳам унинг чинакам умматларидан бошқа бировнинг бу каби улуғ шарафга эришмоғи мумкин эмасдир. Шу кунлари Олтишаҳар Уйғуристондаги Хитой ҳукумати эса қоғоз юзи, тил учи билан давлат маркази Пекинга боғланган бўлса ҳам, ўрта аср Хитой хонлиги давридан қолган эсдалик бир ҳайкал кўринишида эди.

Демак, ҳар икки Туркистон халқи онгсизлик, илмсизлик касофатидан шу каби қулай шароитлар бўла туриб ҳам, булардан ўз вақтида фойдаланиш йўлларини тополмадилар. Очиқ бир мақсадни ўз олдларига шарт қилиб қўйиб, ташкилий равишда иш олиб бориш учун ҳаракат қилгудек бирорта одам йўқ эди. Ўзларининг келгуси истиқболлари учун ҳеч ким қайғурмас эди. Чунки, бу бечора халқ хурофот зулмати, жоҳилият ботқоғига бутунлай ботган эди. Бунга ўша даврдаги муҳит айбдордир. Қуръоннинг «Қул ҳал яставиллазина яъламуна валлазина ла яъламун», яъни «Билганлар билан билмаганлар ҳар тўғрида тенг келолмайдилар» деган ҳикматлик сўзини, албатта, амалга ошириш керак эди.

Нима учун кейинги асрларда Туркистон халқи бундай жоҳилият ботқоғига ботди? Бунинг бош сабаби динни асоси билан тушунмаган илм-маданият душманлари ҳокимият тепасида бўлдилар. Ўзларини дин ҳомийлари деб эълон қилиб, халқни маърифат нуридан маҳрум, замонавий фанний илмлардан бутунлай йироқ тутдилар. Чет давлатлар билан алоқа боғламадилар, ўқиш ўқитиш ишларига ҳеч қандай аҳамият бермадилар. Шунинг учун Туркистон халқининг ичида уйғониш, фикр очилиш ва бор шароитдан фойдаланиш имкониятлари бўлмади. Давлатнинг инқирози, миллатнинг онгсизлигига шу жоҳиллар сабабчидур.

Энди бу умидсизланганим сўштида Афғонистон, Ҳиндистон чегаралари бўшлигидан фойдаланиб, у томонларга ўтишимни ўйлаган бўлсам ҳам, ёлғиз бош қайғусида бола чақалардан ажраб, суюкли Ватанимни душман қўлига ташлаб кетишни ўзимга лойиқ топмадим. Айниқса, йўлдошларим тунгонлар ичида жонфидо шогирдим Довудҳожи мендан ажрамасга шарт қилиб, қолишимга қаттиқ қаршилиқ

кўрсатмиш эди. Бунинг устига, Вақтли Керенский ҳукумати қурилган сўнггида Фарғонага мухторият берилиб, унинг ўн икки кишидан иборат Муваққат ҳукумати таркибига поляк мусулмонларидан бўлган Оғаев исмли бир юрист ҳам аъзо сайланмиш эди. Мухторият Миллат мажлиси аъзоларидан бири эса акамиз Олимхонтўра жаноблари эди. Бу ишга тиштирноғи билан қарши туришган большевиклар, мусулмонларнинг энг кекчил душманлари саналган арманилардан тўпланган аскарларни тўлиқ қуроллантириб, халқ устига келтирдилар. Буларнинг бошчи қўмондонлари эса турк қонига чанқаган, қоничкич Дашноқ фирқасининг аъзолари бўлганликдан Хўқанд шаҳри устида кўрсатган ваҳшийликлари ўрта аср йиртқичларидан Чингиз даҳшатларини унуттирмиш эди. Онгсиз халқ буни унутган бўлсалар ҳам, душман суққон найзаларининг зарбаларидан юраклари парчаланмиш, кўз қонлари билан кўнгил саҳифаларига даҳшатли зулм хатларини ёзмиш тарихчилар, бу каби фожиаларни ҳеч қачон унутмайдилар. Халқ кўзини қўрқитиб, уларга даҳшат солиш учун, бир томондан, отиш чопиш бошланган бўлса, иккинчи ёқдан, ўт қўйиб, бутун шаҳар бозор расталарини куйдирмиш эдилар. Бу воқеадан беш олти йил кейин Хўқандга борганимизда бузилиб вайрон талқони чиққан кўп иморатларни, куйдирилган бозор расталари ўрнида тўдаланиб ётган ҳисобсиз култепаларни кўзимиз кўрди.

Мана шу Хўқанд (Туркистон) мухторият ҳукумати аъзоси Оғаев, юқорида айтганимиздек, поляк мусулмонларидан эди. Чор ҳукумати йиқилган сўнггида Польша бошлиқ бутун Болтиқбўйи миллатлари ўз ҳуқуқларига эга бўлиб, мухторият олмиш эдилар. Бунга тушуниб ҳақ талаб қилувчи ва ҳам бу ишни бошқарувчи бизнинг ўлкамизда кишилар камлигини билган мусулмон зиёлиларининг диний ҳислари кўзғалиб, Туркистонда қардошларининг биринчи мартаба янгидан қурилаётган ёш давлатларига ёрдам етказиш учун у кишини юбормиш эдилар. Ўзи юрист бўлиб, чор ҳукуматига қарши мусулмон полякларининг миллий инқилобчиларидан эди. Хўқандга келиши биланоқ оз кўп тушунган кишилар буни тақдирлаб, янги қурилаётган миллий мухторият ҳукумати раисининг ўринбосари сайламиш эдилар.

Бу киши бутун ишларни тартибга солиб эндигина ишга киришаётган чоғида, бало қазодек келиб большевиклар босдилар. Қочиб улгурган кишилар қутулган бўлса ҳам, улгуролмаган аъзолардан қўлга тушган бахтсизлар ҳам оз эмас эди. Ана шу биз бахтсизларга ёрдам бериш учун оиласи, Ватани, балки бутун бахти тахтидан кечиб келган польшалик дин қардошимиз ерлик бахтсизлар қаторида қўлга тушиб, биз учун қурбон бўлди.

Эшитишимча, буларнинг ваҳшийлик маслагидан хабари йўқ бўлиши керак. «Бутун дунё бўйлаб ҳар ердаги инсонлар ўз ҳуқуқларига эришаётган XX аср даврида ўтган ваҳшийларча отиш чопиш билангина иш олиб бормасалар керак, булар билан кўришиб сўзлашайликчи, мақсадлари нимадур? Уни билайлик», деб юристлик қилиб, ҳуқуқшунослик йўли билан бу йиртқичларга сўз ўтказмоқчи бўлиб, қўлга тушмишдир. Йўқ эса, бошқа жон қутқазган «ботир»лар каби фурсатдан фойдаланса, қочиб қутулиши мумкин эди.

Бу қаҳрамон қўлга олингандан сўнгра шундайин хорлик, зулм остида туришдан ўлимни ортиқ кўриб, очлик билдирмишки, бу каби энг сўнгги даҳшатлик чорадан инсоният оламида фойда бериши кутилур эди. Булар олдида эътиборсиз бўлганликдан ўн беш кунлаб оч қолдирилмишдур. Ақли озиб, ўлар ҳолга келганда бошқа ёққа олиб кетганлар. Ундан кейинги тақдири бизга номаълумдир. Инсонлар ҳуқуқи ҳимояси учун қурбон бўлиб, шундайин олижаноблик кўрсатган бу қардошимизга бутун инсоният томонидан ёлқинлик кўнглимдан чиқарган ташаккуримни билдирган сўнггида, унинг муқаддас руҳига абадий раҳматларимни йўллаيمان. Бу каби инсоният қаҳрамони, ҳақлик қурбони бўлмиш кишининг хизмати кўмилиб кетмаслиги учун, виждоним талабича бу ўринда оз бўлса ҳам ёзиб қолдиришни бурчим деб билдим.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Энди шуни билмак керакким, *Куръоннинг ҳукмига, Расулulloҳнинг йўлига яхши тушунмай динга хиёнат қилган, ўз Ватанини бошқалар тасарруфига қолдириб, икки дунёсидан ажраб хорлик билан яшаган ёлгон мусулмонлардан илм, фан, маданиятни ўзлаштириб, бутун ҳуқуқларига эга бўлган кофирлар, албатта, ортиқдур.*

Бутун Уйғуристонни қоплаган шу ўхшаш онгсизлик офатини кўргач, у ердан умидим узилиб, ночор, янгидан ўт олаётган фитна ўчоғи ичидаги ўз юртим Тўқмоққа қайтиб келдим. Қарасам соясидан кўрққан қуёндек ҳар ерда қочиб писиб юриб кун кўраётган ҳақсиз кишилар ҳам оз эмас эканлар. Шулар қаторида мен ҳам шаҳардан четроқ Шўртепа деган тунгонлар қишлоғида туриб, деҳқончилик билан кун кечирмоқчи бўлдим. Марҳум отамиз насиҳатларича имом бўлишдан сақланиб, бир икки йил ўз ишим билан шу ерда куйманиб юрдим. Лекин бу ўлкада қора саводлик ёки саводсиз масжид имомлари бўлса ҳам, динга асоси билан тушунган олимлардан бирортаси ҳам йўқ эди. Бунинг устига большевик ҳукумати динсизлик асосига қурилганликдан худосизлар жамияти томонидан ҳар жойда динга қарши

ташвиқот тарқалиб, диндорларга ҳужум бошладилар.

Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам айтишларича, бундай вақтда олимнинг сукут қилиб қараб туриши ўз динига хиёнат қилиши демакдир. Бундан сақланиш учун марҳум отамизнинг «Имом бўла кўрма», деган васиятларига қарамай, халқ талабини қабул қилиб, Тўқмоқ шаҳри катта масжидига имом бўлдим. Шу биринчи жумъадаёқ минбар устидан оз деганда бир минг кишига қарата ақлий нақлий далиллар келтириб, динсизликка қарши ўткир бир ваъз сўзладим. Масжид халқи бундан таъсирлангач, диллари эриб, кўзлари ёшланди. Ҳар жойда «оҳ воҳ» товушлари кўтарилиб, йиғи сиғи бошлангани турди. Албатта, бундай улуғ диний жамият мажлисларида у вақтнинг раҳмсиз жаллодлари уч ҳарфлик ГПУ кўйдурги жосусларидан сўз тингловчи бир неча кишилар борлиғи маълум эди. Шундай бўлса ҳам бирор томондан бу ишга очиқ равишда тўсқинлик кўрилмагач, диний руҳ қизғинлиги билан ўз ишимда давом этиб турдим.

Шу орада 1922 йиллар Отбоши Норин қозоқ руслари (казаклар) томонидан Бондуруф (аниқроғи Бондарёв)² қўл остида қаттиқ бир қўзғолон кўтарилмиш эди. Дарҳол буларга қарши отланса отасини аямайдиган қора туркманлардан бир бўлук (полк) қуроллик аскар келтирилди. Ёрдам олғудек таянчилари бўлмаган қўзғолончилар буларга қарши туришолмай, Кошғар томонга чекинишиб қочдилар. Буларнинг касофатига Тўқмоқ, Пишпекдаги бой савдогар ва халқ ичида кўзга кўринарлик саксон неча кишини бир кечада босиб, текшириш суриштириш йўқ, шу кечанинг ўзидаёқ қўлларини сим билан орқаларига боғлаган ҳолда шаҳар ташқарисидаги Қораёғчилик боғига олиб бориб отдилар. Бу гуноҳсиз мазлумларни ўлдириш учун қазилган чуқур четига келтирилгач, отиб чопиб ташлай берганликдан кўплари чалажон эди. Шу ерлик кўрган кишилар айтишларича, буларнинг устиларига жонлари чиқмай туриб тортилган тупроқ усти уч кунгача тўхтовсиз лўмиллаб (лўмбиллаб, кўтарилиб-тушиб) ётмишдир. Бу каби юраклар титраб, жонлар ачинарлик, сўзлашга тил сесканиб, ёзишга қалам жирканарлик бу маданий йиртқичларнинг қилган ваҳшийликларини ёзиб қолдиришга мажбурмиз. Чунки тарихда кўрилган ишларнинг яхши ёмони демай, кўрган билган нарсаларнинг барини қолдирмай қаламга олиш тарихчи устига юкланган муқаддас вазифа ҳисобланади. Бу эса динсиз даҳрийлар ҳокимиятининг бошланғич даврларига хирмондан бир ҳовуч, денгиздан бир чўмич каби кўрсатгичдир. Бундан мақсад қуруқ сўз достони сўқиб (сўзлаб, айтиб, ёзиб), ҳикоя-воқеа тўплами ёзиш эмас, балки асл мақсад келгуси Ватан болаларимиз бундан ибрат олиб, энди келажакда қандай яшамоқ керак эканлигини билишларидур.

ВАТАН АҲЛЛАРИГА ДЕГАНЛАРИМ

Тарихнинг айтишича, шу Ватанимиз Ўзбекистон ўлкасини шарқдан, шимолдан чиққан бало селлари қоплаб, неча мартаба ҳароб қилинганлиги маълумдир. Шунинг учун бизнинг илгари порлоқ маданиятимиз вайронликка учраб, насларимиз ҳам табиий ўсишдан тўхталганлиги кўз олдимизда туради. Чунки бизга чегарадош Хитой халқи сўнги ҳисоб бўйича етти юз миллионга етган ҳолда биз Туркистон халқи буларга замондош бўлсак ҳам, нега буларнинг юздан бирича бўлиб, шу кунга довр ўн миллионга ета олмадик? Бунинг сабабларини ҳар ёқлама текшириб кўрилганда турлича бўлиб чиқиши кўнгилга келади.

Лекин ўтган улуг файласуфларнинг айтишларича ҳамда тарихий тажрибаларнинг кўрсатишича, қайси бир миллат ўз миллий давлатидан ажраб, унинг ҳукумати йўқолар экан, ҳукумат эгаси бўлган келгиндилар ҳисобига йил сайин насллари озайиб бориб, энг сўнгида бутунлай ютилиб кетиши тажрибада кўрилмишдур. Ўз ҳокимиятидан ажради демак инқирозга юз тутди демакдир. Шу сабаблик дунёдаги онглик, маданий миллатлар ўз ҳокимиятларини сақлаш учун неча миллионлаб қурбон беришга тайёрдилар. Ҳолбуки, ҳар бир миллатга Иймон исломини сақлаш Қуръон ҳукмича қандай фарз бўлса, шу ўхшаш ўзлигини ва ўз миллатини сақлаш ундан ҳам фарзроқдир. Чунки пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам қайси бир киши ўз отасини ташлаб, бошқа бировнинг боласиман деса ёки бир миллат тили, дини, расм одати бошқача иккинчи бир миллатга ютилса, мана шундай ишга норозилик билдириб, уларга лаънат ўқидилар. Миллий ҳиссини йўқотиб, ўз миллатидан ажраш Қуръон ҳукми бўйича ҳаромдир.

Ер усти учмоҳи (жаннати) бўлгудек, жаннат каби ноз неъматлик, яйловлари кўп, оқар сувлари мўл, бог бўстонлик гўзал Ватанимиз Ўзбекистон ўлкаси атрофимиздаги очкўз ганимлар томонидан ҳар вақт ҳужум остида бўлиб турганлиги машҳур тарих китобларида ёзилмишдир. Хозирги кунимиздан 780

йилларча аввал дунёга даҳшат солган ўрта аср йиртқичлари, қуюндек қоплаган Чингиз аскарининг биринчи зарбаси биз Туркистон улусининг устига тушган эди. Ер юзи инсонлари учун яхшилик кутилган йиғирманчи асрда чиққан большевикларнинг биринчи навбатдаги огир зарбаларига яна биз Туркистон мусулмонлари учрадик. Чунки, юқорида айтилганича, бу маданият даврининг тотлиқ емишларидан фойдаланиб, дунё инсонлари ўз ҳуқуқларига бутунлай эга бўлдилар. Ва ҳам бу орқалик илм, маданият, ҳунар-саноат ер юзига тарқалиб, Африка чўлларигача кира бошлади. Бизлардан бошқа ҳар ердаги озу кўп миллатлар эса Ватан босқинчиладан қутулиб, ўз эркилик миллий ҳукуматларини қуриб олдилар.

Биз бўлсак, ҳақиқатда большевиклар ҳукумати қурилган кундан бошлаб ёлғиз миллий, диний, ватаний ҳақларимиз эмас, балки инсоний ҳуқуқларимиздан ҳам бутунлай ажраган сўнгида эркин ҳайвонлар қаторида ишламоққа мажбур бўлдик. Бир миллатнинг ўз ҳуқуқлари бутунлай ўз қўлига топширилмагач, Ўзбекистон оти қогоз устида ёзилгани билан ёки бошқаларнинг юкини кўтарган, аравасини тортган эшак отлардек бирмунча ўзбек номидаги виждонсиз, қуруқ ҳайкалларни ўз мақсадларини қўлга келтириш учун ўриндиқ устига ўлтиргизиб қўйиш билан у миллат қандай озодликка чиқдик дея олади? Балки, бундай миллатлар шу каби хиёнат пардалари остида бутун ҳиссиётларидан ажраган ҳолда ем бўлиб ютилиб, охири инқироз чуқурига юзтубан йиқилиб ҳалок бўлишлари шубҳасиздир.

Ўтмишдаги Ўзбекистон ўлкасида минг йиллар давом этган мустақил давлатимиздан 1865 йили чор Русиясининг босқинчилиги натижасида ажраган бўлсак ҳам, бошқа ишларимиз ўз қўлимизда эди. Бунинг устига Бухоро, Хива ҳукуматлари 1920 йил ўрталаригача сақланиб қолмиш эдилар. Бутун шароит қўлларидан бўлатуриб, онгсизлик офати, сиёсат кўрлигидан юзларча йиллаб кутилмоқда бўлган бу каби қулай фурсатни бекорга қўлдан чиқардилар. Йўқ эса бу икки ўлка бирлашиб, унинг устига халқ бойлиги ва ер бойлиги қўшилар экан, Ватанимиз Туркистонда миллий ва маданий кучлик бир давлат қуриш қобуси келмиш эди. Бироқ бахтимизга қарши бизда мудофаа қуввати йўқлигидан ўз еримизда гариб бўлиб, ўз меросимизга эга бўлолмадик.

Энди бу ўриндаги мудофаа қуввати нимадан иборат эканлигини ўқувчиларга билдириб ўтишимиз лозим бўлади. Босқинчиларга қарши қўйилган мудофаа қуввати эрса шу ҳозирги замонавий илмфан, қурол жабдуққа эга бўлишдан бошқа нарса эмасдир. Ялиниб ёлвориб булардан шафқат марҳамат тиламак шайтондан инсоф-тавфиқ умид этмак кабилар. Шунга кўра, Ватан болалари олдимиздаги келажак кунларни эскариб, замонавий илм ўқишга чин кўнгиллари билан киришиб, ҳалол мерос ўз Ватанларини эгаллаш учун мудофаа қуввати тайёрлашга тиш тирноқлари билан ёпишсинлар.

Яна ўз сўзимизга қайтайлик. Кошғар сафаридан келганим сўнгида марҳум отамиз Шокирхонтўра ҳожи насиҳатларича ёзда деҳқончилик қилиб, қишда тунгонлар аро диний хизматда умр ўтказдим. «Ҳар оқил одам ўз замонасига яхши тушуниши ва шунга қараб иш қилиши керак», деган пайғамбаримиз Мухаммад алайҳи васалламнинг ҳикматлик сўзларидан илҳомлангач, замонамизда янгидан чиқа бошлаган коммунизм асосларини чуқур текшириб, ҳаммадан илгарироқ унга яхши тушундим. Бу маслак бутун дунё бўйича борлиқ динларга, айниқса ислом динига ўт билан сув, тун билан кун каби қарама қарши эканлигини аниқ билдим. Шундай бўлса ҳам чин сўзлаб, тўғри тушунишга ўрганганим учун бошланғич даврининг алдов сиёсатларини чин чоғлаб (билиб, ўйлаб, тушуниб), унга ишонмиш эдим. Шундоқки, тахминан 1921 йили Ульянов Ленин тилидан тубандагилар ёзилмиш эди: «Агар Ўрта Осиё мусулмонлари ўз турмушимиз учун Қуръон ҳукми етарлидур, Қуръон раҳбарлиги остида яшовни истаймиз десалар биз буни, албатта, қабул қилишимиз керак».

Мусулмонларга ёқимлик бундай яхши сўз Ленин тилидан айтилиб, газетада босилганлигидан таъсирланиб, булар ҳақида ўйлаган фикрларим бир оз ўзгара бошлади. Шунинг учун бошқага қарамай, Тўқмоқ жомеъ масжидида ҳар жума энг ози билан минглаб халқ ичида ваъз мажлиси очиб динсизликка қарши кураш бошладим. Юқорида Ленин сўзидан фойдаланмоқчи бўлиб бошлаган бу ишимни 3 4 йил узлуксиз давом этмиш эдим. Бу ишдан кўзлаган мақсадим эса, Иброҳим халилуллоҳни куйдириш учун ёндирилган Намруднинг' улуғ оловини ўчирмоқчи бўлиб, тумшугида сув ташиган қалдирғоч каби, илоҳий қонун деб ўзим ишонган Ислом динига кўнглимдаги садоқатимни билдириш эди. Шунга кўра кўнгиладан чиққан сўз юракка етар дегандай, маним бу диний ваъзларим халқ кўнглига тўлиқ таъсир қилаётганлигини кўргач, темир қўллик сиёсий идоралар мени ўзларининг ўнганмас душмани ҳисобладилар. Ана шу кундан бошлабоқ айтган сўзларим кундан кунга текшириш остига олинди. Охири 22 йили ГПУ (Главное политическое управление - Бош сиёсий бошқарма, чекистлар идорасининг ўша вақтдаги номи) жаллодлари томонидан қўлга олиниб, ҳозирги Қирғизистон маркази Пишпек шаҳрининг ер ости қамоқхонасида ётдим. Бу каби даҳшатлик ишни биринчи кўриб, бундайин ваҳшийлик ўринга

дастлаб кирганлигимдан, бу жойда кўп ётмаган бўлсам ҳам, бу зулм зарбасидан кўнглимнинг ички ташқи ҳиссиёти яхшигина яраланмиш эди. Юқориги Ленин томонидан айтилиб, газетада ёзилган сўзлар бари ёлғон бўлиб, алдов тузоғи эканлиги кейин билинди.

Илгари ўтган пайғамбарлардан Юсуф алайҳиссалом Фиръавн вазирининг хотини Зулайҳо бошлиқ қилинган фитналар остида бир ривоятда 7 йил, иккинчи ривоятда 12 йил зиндонда қолмиш эдилар. Сўнгра Миср подшоҳи Фиръавн кўрган тушининг таъбирини ҳеч ким чиқаролмай турганида уни Юсуф алайҳиссалом йўйиб: 7 йил тўқчилик, 7 йил очарчилик бўлишидан хабар бериб, агар вазирлик хизмати ўзига топширилар экан, бунга яхши чоралар кўриб, халқни бу балодан сақлай олишини билдирмишдир. Шу

баҳона зиндондан қутулиб чиқар чоғида эшиги устига уч оғиз сўз ёзиб қолдирмиш эди. «Бу жой тирикларнинг қабридуру, душманларни суюндируру, дўстлар синалғусидуру».

Ҳазрат Умар розияллоҳу анҳу имконият борида мусулмонларни қамок қилмасга буюрмиш эди. Шунинг учун Исломи шариатида бу жазонинг уч йилдан ортиқ бўлишига кўпинча йўл қўйилмайдир. Чунки бундан узайиб кетар экан, инсонлар ҳар то-монлама зарарланиши, айниқса оилавий турмушлари вайронликка учраб, ҳароб бўлиши шубҳасиздир. Агар бир киши мен бу дунёда турмайман деб қасам ичган бўлиб зиндонбанд бўлса, шариат бўйича унинг қасами бузилмайди. Бу эса, зиндон ичи шариат олдида дунё еридан эмаслигини кўрсатади. Исломи қонуни ҳукмида бутун дунё давлати ноҳақ тўкилган бир кишининг қонига арзимади. Ҳозирги динсизлар ҳокимияти олдида эса киши ўлими эшак ўлимича ҳам қадрли қолмаганлигини кўриб турамыз. Ўзларича сиёсий жиноят ҳисоблаган бир оғиз сўзни амалга ошириш бу ёқда турсин, оғзидан чиқар чиқмас жавобга тортилиб, жаллодлар қўлида йўқотилган кишилар ҳисобсиздирлар.

Шундай қилиб мени қамашдан буларнинг мақсадлари кўрқитиб бошқалар каби мажбурий хизмат топшириш эди, чунки у даврда халқ кўзига кўринарли обрўйлик кишилар ҳақида шундай сиёсат қўллаб икки ёқлама фойдаланмоқчи бўлишарди. Улар деганларини қилдириб, қилмаганлар учун белгиланган оғир жазоларни амалга оширар эдилар. Шундай бўлса ҳам меҳрибон Тангри ёрдами билан бир ой тўлмай туриб, турмадан бўшаниб чиқишим билан улар ўйлаганлари-дек ўз ишимни юмшатиб, орқага чекиниш ўрнига яна ҳам қаттиқроқ киришдим. Шунга кўра дунёни босаётган бало селига тўқнашиб, 30 йилларгача динсизликка қарши ҳар вақт ташвиқот юргизиб келдим. Тажрибасизлик натижаси бўлса керак, ўз кўнглимда «ҳеч бир мусулмон дунёлик шахсий фойдаси учун охиратини бузиб ўз динига хиёнат қилмайди», деб ўйлар эканман. Кейин маълум бўлдики, бундай одамлар миллат ичида қўл билан саналғудек топиллишига ҳам ишоналмай қолдим.

Ҳозирги маданият оламида миллатнинг ўз ҳуқуқини сақлаш шарафи унинг қурол кучигагина боғланмишдир. Шунинг учун тўлиқ мудофаа кучига эга бўлмаган миллатлар инсоний ҳуқуқларидан бутунлай ажраб, ҳайвонлар қаторида ҳўрлик билан яшамоққа мажбурдирлар. Айниқса динсизлик оламининг маркази ҳисобланган бир давлатга чегарадош бўлган миллат, ўз ҳуқуқига эга бўлиши учун ҳам моддий, ҳам маънавий куч қувватини, яъни замонавий қурол, замонавий илми қўлга келтиришидан бошқа чораси йўқдир.

Энди бу ўринда шу кунги Оврूपо маданияти устида тўхталиб, Ватан болаларига бу ҳақда энг муҳим тушунчалар бериб ўтамиз. Шуни билишлари керакки, маданият демак нимадан иборат бўлиб, қандай бўлиши керак. Мана бу сўзнинг ҳақиқати билан жавобига ким тушунар экан, асл тузук маданиятни зиёндош, бузуқ маданиятдан ажрата олади. Агар маданият деб кўринишда ободон, ҳақиқатда ҳароб, шу динсизлар, одоб-ахлоқсизлар маданиятини айтадиган бўлсак, улуг хато қилган бўламиз. Чунки дунёдаги борлиқ нарсалар инсон турмушига ёрдам етказиш учун яратилмишдир. Бузуқ маданиятда эса, аксинча, инсонлар ул нарсалар учун қурбон қилинади. Маданият тараққиётининг илгари-кейин чиқара-ётган бутун янгиликлари инсон ҳаётини яхшилаш учун хизмат қилиши лозимдир. Ҳаёт оламида энг улуг, олий даражалик яратилган нарса шубҳасиз шу инсондир. Шунинг учун инсон ҳуқуқларини энг юқори даражада сақлаш ҳақиқий маданиятнинг айрилмас бир тармоғидир.

Маълумдирки, дунёда яшаган ҳар бир кишининг энг аямлик, қизганиб сақлайдиган беш нарсаси бордир. Биринчи жони, кейингилари дини, моли, оиласи, она Ватанидир. Мана бу беш нарсани сақлаш учун онглик инсонлар қандай жонбозлик қиладилар! Дунёнинг ҳар бир ерида тўкилган ва тўкилаётган инсон қонлари кўз олдимизда кўриниб туради. Бу фожиянинг бирдан бир сабаби шу юқорида айтилган нарсдан бошқа эмасдир. Шундай бўлгач қараймиз: маданият қаерда, қайси миллатда бўлсин, шу юқорида айтилган инсоният ҳақларини сақлаш учун ҳуқумат қўлида адолат қуроли бўлиб турар экан, ана шу чоғдагина бутун халқ ҳақиқий маданиятга эришиб, тинчлик билан роҳатда турмуш кечира

оладилар. Бунинг натижасида инсоният хусусияти бўлган ҳар кимнинг эрк ихтиёри ўз қўлида сақланади. Ер юзининг қайси ўлкасида бўлишни ким тилар экан, ҳеч қандай тўсқинлик кўрмайди. Агар маданият шу юқорида айтилганича фойдалиқ бўлса, Шарқ файласуфи Форобийнинг айтишича, бундай маданиятни «Маданияти Исломия» ёки «Фозила» дейдилар. Мана шундагина бутун маданий тараққиётни ёлғиз инсон фойдаси учун ишлатиш мумкиндир.

Йўқ эса, ҳозирги устимиздаги маданият каби, буни қўлланувчилар хато кетганликларидан, ёлғиз жиноятчиларни эмас, балки бутун инсон оламини ҳалокат чуқурига тушуриши шубҳасиздир. Чунки шу кунлардаги динсизлар маданиятлари таъсири остида инсонларнинг ахлоқи бутунлай бузулганликдан, моддий, маънавий бўлсин ҳар ёқлама зиён кўраётганлари кўз олдимизда туради. Булар эса ўз маслакларини бошқаларга қабул қилдириш учун халқнинг тузалиш-бузулишлари, уларнинг ҳар қандай зиён заҳматга учрашлари билан ҳисоблашмайдилар. Балки, буткул қурол кучи ишлатиб, ҳар қандай мажбурият остида бўлса ҳам халқни ўз йўлларига киргиза олсалар, тилақларига етган бўладилар. Маданиятнинг илм, фазл, ҳунар, саноатларини инсонлар ҳожатини чиқариш, улар фойдаси учун ишлатиш эмас, балки ўзларининг кўрларча ушлаб ёпишган бузуқ йўлларига киргизиш қуроли қиладилар. Мана бундай маданиятга бузуқлар бошлиги бир фирқапаалидлар эга бўлгач, булар қўлида бутун халқ эрк ихтиёридан ажраб энг тубанги ҳайвонлар қаторида яшамоққа мажбур бўладилар. Бу каби маданиятлар оқиллар, файласуфлар олдидан «Золлата, фосиқа маданият», яъни «Кўрлар, адашганлар маданияти» деб аталади.

Бунинг очиқ кўринган нусхаси шу кунлари устимизда ҳукмрон бўлиб турган большевиклар келтирган шармандалар маданиятидир. Чунки 50 йилдан бери мустабидлар оёғи остида эзилаётган 15 ёлгон жумҳурият халқлари, айниқса Ўзбекистон мусулмонлари миллий, диний, ватаний ҳуқуқларидан бутунлай ажрадилар. Ер яратилгандан бери ота-боболаридан қолган ҳалол мерослари гулгулистон, бог бўстонлик она Ватанларидан ҳайдаб чиқарилиб, кўз олдларида келгинди босқинчиларга бўлиб берилмоқдадир. Мана буларнинг келтирган ифлос босқинчилар маданиятларидан биз Ўзбекистон мусулмонлари олган ҳосилотимиз ҳозирча шу даражага етди. Яна келажак кунлари устимиздан қандай режалар қурилиб, нима чоралар кўраётганларини замонга тушунган Ватан аҳллари яхши билсалар керак. Энди юқоридан бошлаб шу жойга келгунча ёзган сўзларимиз ҳозирча маданият тараққиётдан инсонлар учун қандай фойдаланиш кераклигини ажратиш учун ҳар қандай одамга тушунарлик бўлгандир, деб ўйлаймиз.

Даҳрийлар давлатининг бошланғич даври 1918 йилдан 1925 йил орасида бутун Ўзбекистон ўлкалари бўйича «босмачи»лар отида чиққан қўзғолончилар кўпаймиш эди. Буларнинг энг машҳурлари эса Хўқанддан Эргаш; Марғилондан Мадаминбек, Шерматбек; Андижон, Ўш, Ўзган томонлардан Холхўжа, Охунжон, Абдураззоқ; Намангандан Омон Полвон ва бошқалар эди. Буларнинг барилари қоронғи халқ ичидан чиққан қора ботирлардан бўлиб, «Ўрис кофирларни йўқотиб, Ислом очамиз», дейишдан бошқани билмас эдилар. Юқорида номлари ёзилмиш кўрбошилар қўл остиларида ёнар ўтдек ботир юракли жон фидо ўзбек йигитларидан оз деганда 10 мингдан ортиқ киши борлиги маълум эди. Афсуски, бу қаҳрамон болаларимизнинг онглари очиб ишга солғудек, ҳар ишга ярамлик сиёсий раҳбар бўлғудек бирорта кишимизнинг йўқлигидан, ташкилий равишда очиқ бир мақсадни олға қўйиб иш олиб боришолмаганликдан мамлакатимизнинг бахтсиз энг ботир ўғиллари ҳар ерларда душман қўллари билан отилиб чопилиб, бекорга йўқотилдилар.

Бу каби илгари кейин ўтган бутун дард ҳасрат, ғам қайғулик ишларимизнинг борлиқ сабаблари, ислом динига туб негизи билан тушунмасдан, замонавий илм ҳунарлардан қуруқ қолмишимиздир. Шунинг учун пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам «Нодонлик, тушунмаслик кўрликдан ёмонроқдир», дедилар. Қуръон ҳукмича, иймон исломни билиб олгандан кейин ҳар бир мусулмонга ўз замонаси илмини ўқиб тушуниши ва замонавий ҳунарларни ўрганиши биринчи заруратдир.

АНДИЖОН САФАРИ

Юқорида ёзилмиш эдики, Миллат мажлиси аъзоларидан бири акамиз Олимхонтўра бўлган Хўқанд (Туркистон) мухторият ҳукумати сайланмиш эди. Бу иш бошланиб 2 ой ўтар ўтмас, очиқ вагонларга тўпзамбараклар қурган ҳолда келишган большевиклар аскарлари Хўқандни тўпга тутишиб, кўп ҳароб қилганликларини ҳам ёзган эдик. Албатта бундай кунлари энг оғир кўрқинчли ишлар ҳукумат аъзолари устида бўлиши ҳаммага маълумдир. Шунинг учун акамиздан очиқ бир хабар келмагач, жигарчилик экан,

чидаб туролмай, жонфидо дўстларимиздан марҳум тунгон Ибилохунни йўлдош олиб, Андижон сафарига чиқдим.

У кунлари эса инқилобнинг бошланғич даври бўлганликдан, сафар йўлларимиз ҳам анчагина қўрқинчлик эди. Шундай бўлишига қарамай сафар тоати бўлғоч Тангрига таваккал айлаб йўлга тушдик. Пишпек, Сўқулук, Оқсув, Қораболта, Ошмородан ўтиб, тўртинчи кўноққа Меркига етдик. Бу, Болосоғун шаҳри каби исломдан илгарикейин Туркистон тупроғида яшаган маданий ўтроқ ўғуз туркларининг шаҳри эканлиги атрофдаги ҳаробалардан очиқ билиниб турарди. Энди эса илгари ота боболаримиз ўғуз турклари яшаган она Ватанимиз ерларига боши Иссиққўл, оёғи Ўтрордан ўтиб, Сирдарё бўйларигача ерлик халқдан кўпроқ руслар эга бўлиб ўтирибдилар. Шу билан Меркида бир кўниб, эртаси тоғ йўли билан юрмоқчи бўлиб кун юриш томондаги Тянь-Шан тоғлари ичидаги Жарғард довонига қараб жўнадик. Бу ошув эса орқа Туркистон билан Фарғона водийси оралиғидаги Олатоу тоғлари ичида энг эгиз довонлардан ҳисобланади. Буни ошиб ўтгач, икки томони баланд тоғлар билан қуршалган қалин тўқайлик Сочқансой деган тор ўзанга тушдик.

Бу тоғли яйлов ерларида турк улусларидан Саяк, Жетиган қирғизлари яшар эканлар. Эл яйловдан кўчиб қишлоғга тушган кунларига тўғри келганимиздан, кўч оралаб юргунча хуфтон вақтида сой ўртасига етдик. Бу ўртада йўловчилар учун белгиланган кўнолғу ўринлари йўқ экан. Кеч кириб гугум (ғира-шира, қоронғи) тушиб қош қорайгач йўлдан чеккароққа чиқиб, атрофи очиқ бир тоғ бетида ётдик. Чунки кечқурун йўл келаётганимизда кўришган кўчманчилар кўзлари бизга тушиб, шу яқин орада кўниб қолишимизни пайқаган эдилар. Ҳар икки томони олислашган узун тизма тоғлар орасида келаётган яхши отлик қуролсиз икки йўлдошга бу тоғ қашқирларининг кўзлари тушгач, қизиқиб қолмасинлар деб шу кечани уйғоқлик билан ўтказмоқчи бўлдик.

Тонг оширадиган отларимизни қалмоқчасига олиштира (алмаштириб, содда-мустаҳкам) боғлаб, оёқларига чийдар (от тушови) солинган ҳолда кўз олдимишга келтириб қўйдик. Шу кеча тун қоровуллиғини ўзим олмоқчи эдим, бироқ йўлдошим Ибилохун мени қўймасдан бу хизматни ёлғиз ўзи бажармоқчи бўлди. Шундай бўлса ҳам, мен унга кўп ишонолмай, тун ярми ўтгач мени уйғатиб ўзи ухлаши шарти билан ётдим. От устида ўн соатлаб узун йўл юриб чарчаганимдан шундай бош қўйишим билан қаттиқ уйқуга кетибман. Бир вақт уйғаниб қарасам Ибилохун данг қотиб ухлаб ётибди. Отлар иккови ҳам йўқ. «Ҳай, сенга нима бўлди?» деб қаттиқ қичқирим билан у ҳам уйғонди. Нима қилишимизни билолмай иккаламиз ҳам бек шошқинликқа тушдик, чунки бу ернинг ҳар икки томони ҳам яёв юришга уч-тўрт кундан кам бўлмаган, хатарлик йўл эди. Хуржун-халашларимизни кўтаришиб, озиқ овқатсиз бир неча кунлаб йўл юришга тўғри келар эди.

Шунинг учун Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам сафар хатарларидан сақланиш учун уйдан чиқар олдида икки ракат сафар номозини ўтаб, «Ал-ҳамду» сураси сўнггида «Оятал курсий» ёки икки марта «Қўлъязу» сурасини ўқиб, номоздан сўнгра шу дуони қилишни буюрдилар: «Аллоҳумма инни аувзу бика мин ва асоиссафари ва каобатил мунқолаби ва сувил манзари фил моли вал аҳли вал валд». Маъноси: «Эй бор худоё, сафар хатарларидан сақла! Қайтиб келишда мол, жон ёки оила ичида кўнгилсиз, ёмон ишлар устига чиқишдан асра» демакдир.

Қарасак, вақт ярим кечадан оғмиш эди. Бизларга кўзлари тушган кўчманчилар атайлаб келиб ўғирладиларми, ёки очиққан, чанқаган отлар қандайдир бўшаниб олган бўлсалар, сув товушига эргашиб, тўқай ичига тушдилармикин, деб чидаб туролмай, кўзга санчиса кўринмас қоп қора тун ичида тимирскилашиб, ҳар икковимиз от қарамоқчи бўлиб икки ёқдаги тўқай ичига кирдик. Бундай жойларда бўри, айиқ каби йиртқич ҳайвонларнинг бўлиши белгиликдур. Соқлиқ юзасидан пичоғимни қўлимга олиб, тўқай ичида туртиниб яқин икки соат қидирганим сўнггида, от шарпаси билинмагач қайтиб чиқишга мажбур бўлдим. Ҳай, шу кечанинг узунлиги жонга ботди! Ҳар икковимиз зориқа ориқа телмурганимизча ўлтириб, аранг тонг отқиздик. Йўлдошим Ибилохун ўз қилмишидан хижолатга қолиб, бош кўтара олмаган бўлса ҳам, уйғурлар «Муллам, дуога зўрланг» дегандай, мен ўз одатимча дуога киришиб «Солотан тунажжийно»ни ўқиш билан тонг оттирдим. Тонг отиши билан номозимизни ўқиб олгач, яна излашга киришдик. Кун кўтарилган чоғи эди. Чуқур сой бўйидаги тўқай ичида «Ҳай, от буюқда экан!» деб йироқдан қичқирган йўлдошимнинг уни эшитилди. Шу билан бир зумда бошимиздан ғам тоғи кўтарилиб, бу каби қўрқинчлик ерларда сафар хатарларининг қайғулик, қоронғи туни қоплаган тутиқ кўнглимиз бир дамда очилди. Яхши, худо ўнглаб бошқа ҳаром қўл тегмаган экан, тездан отларимизни келтирдик, емўп егизиб қондирганимиздан сўнгра, яна йўлимизга тушдик.

Бироз вақт юрганимиздан кейин Кетмонтепа томонидан қочиб келаётган бола ақалик руслар, манзилга етгунимизча узулмай олдимишдан ўткани турдилар. Нима бўлди экан десак, Ўш атрофидан

бош кўтариб чиққан Холхўжа деган қурбоши қуроллик-қуролсиз юз чамали йигитлари билан келиб, Кетмонтепа қишлоғида тинч ётган русларни қамаб қўриқитган экан. Орада бир кўниб, эртаси Кетмонтепага етдик. Бу эса орқа Туркистон билан Фарғона тизма тоғлари орасига тушган Ора яйлов қаторида машҳур Сусамир яйловининг оёғи бўлиб, обхаси ртача, ери кенг, сувлари мўл, келишган гўзал бир ердир. Экинчилик ишлари бек унумли бўлиб, айниқса ҳар турлик дон ўсимликлари бошқа ерларга кўра бу ерда тўлиғи билан етишади. Буғдой нонлари жуда ҳам тамлик бўлганликдан, чет ёқадан келувчи йўловчилар бунинг олдида бошқа нарсани кўп қўмсамайдилар. Шунинг учун чор ҳукумати замонидаёқ бу жойларга қизиқиш бошланиб ерлик қирғизлар эмас, рус келгиндилари билан кераклик бари ўринлар тўлдирилмиш эди.

Шундай қилиб отушлик савдогарлардан бирининг уйига кўниб, бир кун дам олганимиздан сўнгра, бу ердан чиқиб юрганимизча Ичинсой деган узун бир ўзанга тушдик. Бош оёғи кўринмайдиган узун сой ичи тўлган писта, бодом, ёнғоқ каби қалин мевали дарахтларни оралаб юрганимизча, Норин дарёси бўйига чиқдик. У кунлари бу дарё икки қисик тоғ оралиғида оқаятганлигидан, тикка тоғ белидаги ёлғиз оёқ тор йўлдан отлик юриш анчагина хатарлик эди. Шу кунги кўнолғидан ўтгач орада яна бир кўниб, Норин сувидан Хўжа кўприги орқалик ўтиб, Учқўрғон қишлоғига кирдик. Бу эса, йўловчилар шимолий тизма тоғлардан ўтиб, Фарғона водийсига тушгач, биринчи навбатда учрайдиган қишлоқдир. Наманган, Андижон ва бошқа Фарғона шаҳарларига шу ердан тарқаладилар.

Бизнинг бу сафаримиз 1921 йили бўлганликдан «босмачи» номидаги халқ қўзғолончиларининг энг ку-чаб ётган вақти эди. Бир қишлоқда большевиклар, иккинчисида «босмачи»лар туриб, ораларида отиш-ма-чопишмалардан чиққан милтиқ товушлари узулмас эди. Минган отларимизни кўрган кишилар: «Ҳай, қандай бўлар экан, бу ўхшаш яхши отларга кўзлари тушгақда, ҳеч қачон қутилолмайсизлар. Ориқ отларин бериб, бу отларингизни тортиб олмасалар», деб бизни ваҳимага солдилар. Шундоқ бўлса ҳам, Андижон шаҳрига етганимизча бирига бири туташинган қалин дарахтлик қишлоқлар оралаб кетдик. Кўча бошларида ўлтиришган одамлар, «Ҳали шу ёққа кетган «босмачи» беклар сизларга қаерда йўлиқишди?» деб сўрашар эди. Аллоҳ сақлаган бўлғайким, ҳеч нарса кўрмай, яхши еомонларга йўлиқмай, тўғри йўлимизда кетавердик.

Урганч қишлоғидан чиқиб, Андижонга яқинлашган сайин уруш аломатлари кўрина бошлади. Шундоқки Андижон, Наманган поездлари бутунлай тўхталган, темир йўллари бузилиб, станциялари кўйдирилган экан. Шу каби аломатлар ичида юрганимизча омон сон Андижонга етдик. Шаҳар ичига киргач қарасак, бутун кўчаларда чувалиб очилиб ётган пахта тойлари ҳисобсиз эди. Сўрасак, биз келишдан уч ўрт кун илгари Мадаминбек шаҳарга ҳужум қилиб кирганида, ҳар икки томон аскарлари пахта тойларини ўзларига қалқон қилиб отишинган эканлар. Сўнгра буларни шаҳардан чиқариш учун қалъага қамалган большевик аскарлари томонидан отилган тўп амбаракларидан шаҳар халқи, хонадон уйлар, бозор растадўконлари анчагина зарарланмишдир.

Шу вақтларда Русия мамлакати бўйлаб бошқа жойларда ҳам большевикларга қарши халқ кўтарилмиш эди. Ички Русияда Колчак, Врангел каби ҳарбий кишилар, Ўринбург казакларидан Дутўв, Анинковга ўхшаш генераллар бош кўтармиш эдилар. Мамлакат бўйича ҳар жойдаги қуролланган ҳарбий кучлар учун керакли бўлган нарсалар, иқтисодий ишлар вайронгарчиликка учраганлигидан, ҳожатга етарлик эмас эди. Ёқулғулар эса йўқолишга етиб, темир йўл паровозларига кўмир йўқлигидан ўтин ёқишга мажбур эдилар. Яна у кунлари Ўзбекистондаги бутун русларнинг сони ҳозирги сонидан юздан бирича ҳам келмас эди. Бунинг устига узун Дашти қипчоқ чўллар орқали орамиз ажралганлиги туфайли, ватанимиз Ўзбекистон Оврупо босқинчилари марказидан йироқ туриши; яна бу кунга қараганда озу ўп диний, миллий ҳиссиётимизнинг борлиғи каби нарсалар у кунлари биз учун керакли бўлган бутун ишларимизни қўлайлаштиришга йўл очмиш эди.

Қисқаси, *Ватанимиз Ўзбекистонни босқинчи қизил аскарлар қўлидан қутқазиб олиш шароити шу чоғда тугилмиш эди. Улардан фойдаланиш йўллари нега тополмадилар? Бунинг бирдан бир сабаби у кунлари халқимиз ичида сиёсат оламига тушунган, оз бўлса ҳам замонавий илм ўқиб билган кишиларимиз йўқ ҳисобида бўлишидир. Бунинг мисоли шулким, қурилиш ва бинокорлик асбоб-ускуналари агар тўлиғи билан топилар экан, унга раҳбарлик қилувчи муҳандислар, тажрибалик уста шчилар бўлмаса у бинонинг қурилиши, албатта, мумкин эмасдир. Шунга ўхшаш бир миллат ўз миллий давлатини қуриб олиши учун замонасига лойиқ бутун асбоб скуналарни қўлга келтирган тақдирда ҳам, шу нарсаларни ўз ўрнида ишлата билгудек, миллий ҳиссиётлик сиёсий арбобларга, албатта, муҳтождир.*

Ҳозирги ўқимишлик, тушунган Ватан болаларимиз, агар миллий ҳислик бўлмас эканлар, улардан бизга, яъни ўз халқига фойда етиши ҳеч вақт мумкин эмасдир. Балки болта сопини ўзимиздан чиқаргак

ёв қўлида туб илдизимиз билан кесиб қуритишга қурол бўладилар. У ҳолда эса ўзларидан умид этилган ватан ўгилларининг қўллари билан ватан аҳллари кўмишга чуқур қазилади демақдир. Энди миллий ҳиссиётларини сақлаш учун ўзларида икки нарсанинг бўлиши, албатта, шартдир. Бирови дин, иккинчиси эса ҳар миллатнинг ўзига хос она тилидур. Большевиклар ҳокимияти қурилган кундан бошлаб, диний маросимларимизни асоси билан йўқотишга киришганликдан ҳозирги болаларимизнинг диний ҳиссиётлари йўқ ҳисобида қолмишдур. Бунинг устига яна ўз она тилларидан ҳам ажрар эканлар, у чоғда диний ва миллий ҳиссиётлари бутунлай йўқолиб, кўп узоқламаёқ русларга ютилиб кетишлари шубҳасиздир. Бу эса ота-боболарининг суяклари билан бир қатлами кўтарилган гўзал Ўзбекистон она ватанларини босқинчиларга қолдириб, ўзлари инқироз чуқурига юз тубан йиқилган ҳолда, тарих юзидан абадий ўчирилади демақдир. Бундай одамлар шу миллат олдида энг катта жиноятчи, олчоқ одамлардир. Ўз ота оболарини унутиб, бошқаларга қўшилган бундай кишилар ҳақида пашамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом норозилик билдириб лаънат ўқидилар.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Шундай қилиб, шаҳар ичига киргач руҳи ўчган кишиларни, кўнгилсиз куяларни оралаганча Хўтан ариқ бўйида ота маҳалламиздаги поччамиз Абдуллаҳожи уйига тушдик. У кеча ором олиб, эртасига Олимхонтўра акамиз билан кўришгандан кейин, бу ерда ҳафтаўн кунлаб туришга тўғри келди. Шу муддат ичида кўпгина кишилар билан сўзлашган бўлсам ҳам, у кунларда душманлар томонидан қўлланилаётган сиёсат сеҳрига тувалик (асоси билан, таг-туғи билан, чуқур) тушунган бирорта кишини учратолмадим. Шундоққи, Масков сеҳрчилари «босмачи» номида чиққан кўзғолончиларни ҳеч кимга тўйдирмай (билдирмай, сездирмай) ўзларининг энг яқин қуроллик аскарлари қаторига қўйиб, улардан фойдаланмоқда эдилар. Чунки, инсон насли ер устига тақалгандан бери ҳеч даврда кўрилмаган бузук, жирканчли тузумини большевиклар ҳеч кимга қабул қилдиrolмагач, инсоннинг ҳаётий емак-ичмак озиқ-оқатларига осилиб, бирор киши уйида дон уруғидан ортиқча ҳеч нарса қолдирмай йиғиб олишди. Шу орқалик халқни оч ўлдириш кўрқинчи билан ўзларига бўйсундирмоқчи бўлдилар. Лекин бу зулмларини шаҳар ичларида қамов дов каби ҳар турлик ваҳшийликлар орқали тезда бажара олган бўлсалар ҳам, шаҳар атрофи қишлоқларда шароити тўғри келмагач, бу сиёсатни юргиза олмадилар. Чунки, бу каби боши туюқ (берк), қоронғу кўчага халқни киргизиш фақат иқтисодий, сиёсий мажбурлик орқалигина бўлиши мумкиндир. Шунинг учун большевиклар атрофдаги ўзларига қарши бош кўтаришган нодон душманларга остиртдан (яширинча, пинҳона) қурол етказиб туриш сиёсатини қўлладилар.

Ўлка бўйича ўн мингдан ошиқ тахминланган кўзғолончилар аскарларини бир мақсад, бир нуқтага келти-риб, бир туғ остига тўплагудек ерликлар ичидан ишга ярамлик бирорта одам чиқмаганликдан, бу қора ботирлар нима қилишларини билмагач, ўзларини таъминлаш учун халқ бойлигини талашга киришдилар. Натижада бутун халқ борлиқ бойликларидан ажраб, қанот-қуй-руғи юлинган қарғадек оч-яланғоч, бир тишлам нонга зор бўлган ҳолда «гаҳ» деса қўлга кўнғудек бўлди. Замонга тушунмаган у қора ботирларга халқнинг наф-рати ошди ва улар босмачи деган номни олди.

Буларнинг ичида бир оз бўлса ҳам замонасига тушунган, халқ олдида ҳурмати бор, ишончилиги ортган Мадаминбекни ўртадан кўтариш зарур бўлди. Қандайдирки, бу масалани қурол кучи билан эмас, балки макр-ҳийла орқалик ҳал қилишга киришганликдан тубандаги моддаларни қабул қилган бўлиб, у билан битим тузмиш эдилар:

1. Фарғона мухториятини тасдиқлаш.
2. Шароитга қараб ўн мингдан қирқ минггача Мадаминбек қўл остида миллий аскар сақлаш ва буларнинг қурол-яроқларини марказий ҳукумат томонидан таъминлаш.
3. Ўқув-ўқитув ишлари ерлик ҳукумат ихтиёрида бўлиб, ўз она тилларида юргазиш.
4. Мусулмонларнинг диний ва ўзаро даъво ички ишлари бутунлай ўз қўлларида бўлиш ва шарият буйруғича амалга ошириш.

Мана шулар каби эшитишга анча фойдалик кўринган ишлар билан келишим тузилган сўнгида (1920 йиллар) Мадаминбек Тошкентга чақирилади. Унинг келиш ҳурмати учун, чет давлатдан келаётган ҳукмдорларга қилгандек, кўчалар безатилган ҳолда тантана билан қарши олиниб, катта маросим ўтказилмиш эди. Буни кўрган мусулмонларнинг руҳлари кўтарилиб, тарихий анъаналари кўзғолганликдан миллий озодлик умиди билан миллий ҳукуматларини эскармиш (эсламиш, ёдига туширмиш) эдилар. Бундан фойдаланган Ватан босқинчилари ўзларининг олдиндан ўйлаб қўйган макр-ҳийлалик режаларини тезлик билан амалга ошириш сиёсатига киришди. Йўқ эса ҳар икки томон ризолигича тўхтам қилинган битим моддаларини халқаро қонун бўйича амалга оширишлари лозим эди.

Бунга қарамай бекка илтимос қилган бўлиб, Фарғонада қолган Кўршермат, Холхўжа каби

қўзғолончиларни ҳам Тошкентга келтиришни унга таклиф қилдилар. Бу ҳам «Улар менинг сўзимдан чиқмайди» деб, ишонганликдан эҳтиёт йўлини ўйламай тўғри булар олдига келмишдир. Ҳолбуки, маккорлар аллақачон ўз қўллари билан чуқурлар тайёрлаб қўймиш эдилар. Шундоқки, «Мана, сизлар ишонган Мадаминбегинглар кофирга сотилиб, ўз фойдаси учун сизларни тутиб бермоқчи бўлди. Бу ишни бажариш вазифаси унга топширилмишдир. Яқин орада келиб қолса, шунга қараб чора кўриш керак», деган ёлғон фитна сўзларни тарқатиб, у онгсиз қора ботирларни ишонтириб тургани устига, Мадаминбек ҳам келмишдир. Ҳақиқатан ҳам кўкрак кериб от чопишдан бошқа ҳеч ишни билмаган, маслакисиз қора ботирлар кўзлари унга тушиши биланоқ гапиртирмасдан «Ҳой, сен бизларни кофир большевиклар қўлига бермоқчимисан?» — деб уни ўлдирадидилар.

Бу улуғ жиноятни бажаришган сўнггида озу кўп кутилган умидлар узилиб, кўз тутилган ишлар бутунлай ўзгарди. Босқинчиларга ҳайбат кўрсатган Мадаминбекнинг қўзғолончилар қўлида ўлиши, мусулмонлар учун ҳар ҳолда фойдалиқ кўринган юқориги битимнинг бузилиб кетиши келажакда кутилган ерлик халқлар манфаатига қаттиқ зарба бермиш эди. Бу фожиалиқ воқеадан Ватан босқинчилари ўзлари тилагандек икки тарафлама фойдаланиб хиёнат мақсадларига эришдилар.

Мана шундан кейин ўлка бўйлаб тарқалган қўзғолончиларнинг қўри тугаб, жамиятлари бузилди; руҳлари тушиб, тўплари тарқашга бошлади. Ёлғиз большевиклар эмас, балки ўз халқлари олдида ҳам ўғри — босмачи номини кўтардилар. У ишда режалари тўғри чиққач, бундан бу босқинчилар неча ёқлама фойдаланишга киришгани турдилар. Халқни талаш-булашда, ўлдириш-куйдиришда босмачи номида чиққанлар уларнинг олдинги сафдаги қуролик аскарлари хизматини бажардилар. Кўзлаган мақсадлари қўл келиб, режалари тўлгунчалиқ маҳаллий халқ устида ўтказиш лозим бўлган ҳар турлик ваҳшийликларни нодон босмачилар қўли билан бажариш сиёсатини тутдилар. Уларнинг қуроллари эса булар томондан таъминланиб турмоқда эди. Иш ортини ўйламаган, дўст-душманнинг кимлигини билмаган бир тўда ясама ваҳшийлар орқалиқ ўйлаган режалари тўлиб, кўзлаган ишлари бажарилиб бўлгунча бутун кўпчилиқ халқ жонларидан тўйиб, қанот-қуйруғи юлинган, тумшуги билан ер тирнаган қуш каби нима деса бўйинсунишга тайёр бўлган эди.

Маккор, ҳийлагар Масков сеҳрчиларининг тубги (асл) тутган сиёсатлари эса бутун ерлик халқларни, юқорида айтилгандек, ўз қўллари билан бўғизлаш, иқтисодий бўлгунликка (инқироз) тайёрлаш эди. Телба, мажнунлар қўлларига қурол ушлатиб, шу орқали ишлари бажа-рилиб, режалари тўлган сўнггидагина иблис Калинин (КПСС ва совет давлати арбобларидан, болаларга қарши дунёда биринчи чиқарилган ваҳшиёна «Уч бошоқ қонуни»нинг бош муаллифи сифатида ҳам «машҳур») 1925 йили Масковдан келди. Бунинг келишини, ҳар ёқлама исканжа азоби остига олиниб, энг охириги да-мини аранг олаётган бечора мусулмонлар ўзлари учун нажот байрами ҳисоблаб, тантана билан уни қарши олдидилар. Ҳақиқатда эса, бу жаллодларнинг мақсади бўри оғзидан қутқариб олиб, ўзларига қурбон қилиш эди. Ҳарҳолда босмачилиқ плани тўлиб, бу ҳақдаги сиёсат ўзгарганликдан Калинин ва унинг ҳайъатлари келиши билан ҳар жойда қурилган зулм-судлари ишга киришиб, бутун босмачиларни ўлимга буюрдилар. Шу баҳона билан ўзларига тўғри келмаган кўп ерлик, ўз Ватани учун қайғурган кишилар отилиб-чопилиб, қолганлари сургун қилинди. «Душман қўли билан илон бошини янч» деган мақолимиз ўз устимизда ишлатилиб, ўз қўлимиз билан ўзимизни бўғизлатдилар. Шундай бўлиб, 6 — 7 йил давом этган қўзғолончилар ҳара-кати онгли равишда илмий-сиёсий асосга қурилмаганликдан охири ачинарлик ҳолга айланиб, бутун ишлари натижасиз бўлиб чиқди. Йўқ эса, қанча халқимиз қонлари ўринсиз тўкилгани устига не қаҳрамон йигитларимиз, Ватан ўғлонлари бу йўлда қурбон бўлмас эдилар.

Эшитишимча, Калинин 1922-1925 йиллари бу Ўзбекистон-Туркистон ўлкасида ўзлари тилагандай бажарилган бутун ишларни якунлаб Масковга қайтиб боргач, уни йигирма мингдан ортиқ одам қарши олиб, кутиб чиқмишдир. Шу чоғда уларга қаратиб Калининнинг биринчи айтган сўзи: «Ўртоқлар! Боғ-бўстонга ўралган, ноз-неъматга тўлган Ўзбекистондан партиямиз сизлар учун, бутун рус халқи учун олий жойлар тайёрлади. Биринчи сизларни шу билан табриклайман», — демишдир. Ҳозирги тарихдан қирқ неча йиллар илгари айтилган унинг бу совуқ сўзи айтилганча қолмай, балки кун сайин амалга ошаётганликдан, у кунларда 10% га етмаган русларнинг сони шу кунларда тездан ошиб бораётгани кўз олдимизда турибди.

Энди бошдан-оёқ бу каби фожиалиқ тарихий сўзларни ёзишимдан кўзлаган менинг тубги мақса-дим эса қуруқ дostonчилик эмас, балки бутун инсоний ҳуқуқларидан маҳрум этилган, ўз Ватанида ту-риб гариб бўлган Туркистон халқини, айниқса, ҳозир-ги ва келажакдаги Ватан ёшларини огоҳлантириб, ўлим уйқусидан уйғотишдир. Кўнглимдаги мунглиқ қайғуларимни қалам тумшугидан тўкиб ёзган бу китобимни ўқувчи ва ҳам эшитувчи ватанпарвар, мил-латсевар қаҳрамон болаларимизга менинг топшири-

гим шулки, тилим учидан эмас, дардлиқ дилим ичидан чиқариб ёзган ёлқинлик сўзларимни фақат уқиб-гина ўтмасдан ҳар бир отз сўзини текшириб¹, унинг устида фикр юритсинлар. Инсоният тараққиёти эмас, маданият тараққиёти бўлмиш ХХ асримизда-ги инсонлар миллий, ватаний, диний ҳуқуқларини сақлаш учун қайси нарсаларни қўлга келтириши за-рур эканлигини яхши тушуниб, унинг чорасига киришсинлар.

Ҳақиқатда эса, эрклик Ватан ҳокимияти ўз қўлимизда бўлмагач, бошқалар фойдасига бутун ҳуқуқларимиз оёқ остига тушиб депсалмоқда. Лекин ҳуқуқлар ҳимоясининг энг кучлик қуроли ҳисобланган илм-ҳунар, маориф эшиклари ҳозирги кунда инсон олами юзига бутунлай очикдур. Шу сабабдан тушунган Ватан ўғлон-қизларимиз замонавий ҳар илм-ҳунарни асоси билан яхши тушуниб, имконият борича билиб ўзлаштиришга бошқалардан ортиқроқ киришмоқлари лозимдур. Чунки, «Иш — билганники, қилич — урганники» деган ҳикматли оталар сўзини амалга оширар эканлар, албатта, Ватан аҳллари, айниқса, замонавий ўқишиб етишган ўғил-қизларимиз ўз ишларини бажариб, муносиб ўринларига эга бўла ола-дилар.

Агар қўлида шароит бўла туриб, бир қонуний мамлакатда ўз қонуний ҳаққига эга бўлолмаганлар кишилиқ шарафидан ажраган, инсоният ҳаққини танимаган, одам суратлик ҳайвонлардир. Чунки шароити топилса ҳам, ўз ҳаққига етолмаслик эса ожизлик устига ишга ярамаслик демакдир. Бундай одамларни ўтган донишмандлар мисол келтириб, оғзида-ги нонини итга олдирган, қўл-оёғи соғ, қуроллик ки-шига ўхшатадилар.

Мана шунинг учун пайғамбаримиз Муҳаммад алай-ҳиссалом умматларини тубандаги уч нарсдан бек сақланишга буюрмишдир:

1. Ожизлик,
2. Қўрқоқлик,
3. Дангасалик-ҳўринлик.

Шароити бўла туриб, ўз ҳаққига эга бўла олмаган кишини арабчада «ожиз» дейилади.

Киши нима нарсдан қўрқса, шу нарса қўрқувчи бошига бало бўлиб, анинг олдида маглубиятга учрай-ди. Қўрқоқлар кўп яхшилиқлардан қуруқ қоладилар.

Дангасалик-ҳўринлик — бу эса ишчанликка қарши бўлиб, ҳаёт оламида инсонлар учун энг зиёнлик ёмон сифатлардандир. Шунинг учун пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Тани соғ бекорчи, дангаса одамлардан Худо безор», — дедилар. Яна пайғамбаримиз айтишларича, ҳар бир ақли бор одамлар ўз ҳолатларини текшириб туришлари, ўз замонасига тўлиқ, яхши тушунишлари, албатта, лозимдир.

Биз, Ўзбекистон халқи, ҳақиқатда шу ватан аҳлларимиз. Инсон насли яратилиб, ер устига қадам қўйган кундан бошлаб, бизнинг ота-боболаримиз шу Ўзбекистон ўлкасида яшаб келган эканлар, шу кунларгача тирикларимизни бўйнида кўтариб, ўликларимизни қўйнида сақламишдир. Бу Ўзбекистон Ватанимизнинг бир қатлами биз ўзбек халқи ота-боболаримизнинг суяклари билан кўтарилмишдир. Демак, бўйнида кўтарган, қўйнида сақлаб оқ сут бериб тарбият қилган бу Ўзбекистон — Туркистон бизнинг ўз она ватанимиздир.

Энди юқоридаги сўзга кўра биз ўзбеклар шу кун-ги ҳолимизни юзаки эмас, чуқурроқ текшириб кўрайлик. Қайси ҳолда турамыз, қандай хорлик остида яшаймиз, ҳаётимиз устидан кимлар ҳукм юргизиб, тақдиримиз кимлар қўлига топширилмишдир? Жаннат каби боғи-бўстон, ноз-неъматлик Ватанимизга кимлар эга бўлиб, ул жойларда кимлар ўлтиради? Ватанимиз, боз устига мол-дунёмиз, ахлоқ-одобларимиздан бизни ким ажратди? Бутун ҳаёт, ҳоси-лот, эрк-ихтиёримизни мажбурий равишда қўлимиздан кимлар тортиб олди?

Ўзбекистон, айниқса Қирғизистон, Қозогистон ўлкаларида ўз аҳлларида неча баробар босқинчилар кўпайиб, бутун ерларимиз руслаштирилди. Бошқаларга кўз бўёв учун қогоз устида «Ўзбекистон», «Фалонистон» деган номлар бериб, иш устида Масков томонидан тайинланган бир қанча Ватан хоинлари, амалпараст, виждонсиз, маслаксиз одамларни ерлик халқлар номидан қўйган бўлиб, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий ишларни ўз қўлларида тутмоқдалар. Халқимиз ўз меҳнатлари билан топган иқтисодий бойликларни ва Ватанимиздаги табиий бойликларни уятсизликларча таламоқда.

Ҳрзир йигирманчи асрнинг иккинчи ярмида бутун дунё бўйича мустамлакачилик даври йўқолиш олдида туришига қарамай, биз Туркистон халқи совет бос-қинчиларининг ажойиб бир мустамлакачилик даврида турибмиз, ҳатто халқимиз руслаштирилиб, йўқолиб кетиш хавфи бор. Бизлар бутун ҳуқуқларимиздан ажраган ҳолда, бог-бўстон, ноз-неъматлик Ва-танимиз, ота мероси ҳалол молларимиз кўз олдимиз-да, бақрайтиб туриб, босқинчи душманларимизга бўлиб берилмоқдадир. Унумлик

Ватанларидан неча миллион тонналаб «оқ олтин» — пахта чиқариб бераётган бахтсиз деҳқонларимизнинг хўжаликлари бўлгунликка тушиб, шу кунлари қандай огирчиликлар билан кун кечирадилар.

Ўз эли, ўз ерида гариб бўлган бу бечораларга гамхўрлик қилувчилар, буларни қайғуриб эскарувчилар борми? Бу уятсизлар «Итингни оч сақла, ор тингдан эргашсин», деган мақолни тилга келтирма-салар ҳам амалга оширдилар. Ҳақиқатда Ватан қадрини билмаган ҳозирги (1960 йиллардаги) Ўзбекистон ҳукумати бошликлари каби бир неча мансабпараст, очкўз ки-шиларни орқага эргаштириб, шулар орқали ўз мақсадларини бажармоқдалар. Зилзила баҳонаси билан (1966 йил 26 апрел Тошкент зилзиласи) бизга ёрдам етказмоқчи бўлиб сел каби қоплаб келаётган босқинчилар кимлар ҳисобига яйрашиб, кимларнинг Ватанига эга бўлдилар? Ерлик халқларни шаҳардан четга ҳайдаб, буларнинг жойларига неча қаватлаган иморатлар солиниб, бу иморатларга бутунлай русзабонларни кўчириб келдилар. Уйдан ажраган бечора ерлик халқ ёш болалари билан кўчаларда дийдираб юриб, арангина бир ошёна солиш имконига эга бўлдилар.

Мана бу фожиаларга умумий Ватан аҳллари — ўзбек халқимиз, айниқса янги ҳаёт эгалари, замонавий ўқимишлик Ватан болаларимиз, сиёсатшунос ватанпарвар, замонавий буюк олимларимиз аҳамият бериб қаттиқ қайғуришлари, албатта, лозимдир. Чунки бир миллатнинг Ватанига тушган офатлар эса у миллатнинг жасадларига ёпишган вабо микроблари кабидир. Агар унга қарши чора кўрилмас экан, кўп узоқламаёқ ҳаёт оламидан оти ўчирилиб, у миллат туб томири билан юлиниб ташланади. Ҳозирда эса бизга қарши қўйилган босқинчилар кучи бошлангич даврга қараганда юз баробар ошганликдан, биз Ватан аҳллари улар олдида тоғ остида қолган чигирткачалик ҳам кучга эга эмасдурмиз.

Лекин бунга қарши тоғларни ағдаргудек кучга эга бўлган уларнинг душманлари эса пайт пойлаб қаршиларида қараб турибдилар. Энди бизга буларнинг темир чангалларидан қутулиш учун замонавий илм-хунарларни қўлга келтириб, вақт кутиб тайёргарлик кўришдан бошқа чора мумкин эмасдир.

Б а й т:

Сабр қил, боғлар замон душман қўлин орқасига,

Вақтин ўтказма ўшанда, душманни ур бошига.

Чунки бир давлатнинг қурилиши учун мисоли бир завод биносининг қурилиши каби шунга етарлик ҳар хил асбоб-ускуналар тайёрлаш, албатта, лозимдир. Унга кераклик яроқ жабдуқлар, қурувчи уста-ишчилар, бошқарувчи ўткир кўзлик муҳандислар ҳозирланган сўнгида вақти етиб шароити келар экан, давлат биноси шаксиз қурилади демақдир. Энди бу мақсадни қўлга келтиришга замонавий илм-хунарни тўлиқ равишда ўзлаштириб, тарихий анъаналаримиздан ажрамасдан диний руҳимиз, миллий ҳиссимизни қўлдан бермаслигимиз энг биринчи шартдир.

Яна ўз сўзимизга қайтайлик. Акамиз бошлиқ қариндош-уруғлар билан кўришиб, замона аҳволи билан танишганимиздан сўнгра, ўз жойимиз Болосоғун-Тўқмоқ шаҳрига қайтмоқчи бўлдик. Келган йўлимиз тоғ сафарининг хатарларидан сақланиб, поезд билан Тошкент орқали кетмоқчи бўлсак ҳам, у кунлардаги тартибсизликлар сабабли бир ҳафта, ўн кунлаб поезд билети ололмай юрган кишиларни кўргач, яна тоғ йўли билан қайтишга тўхталдик. Қайтиш кунларимизда босмачилар жойлашган қишлоқларни оралаб ўтишга тўғри келганликдан отларимиздан ажралиб қолиш кўрқуви бўлса ҳам, хатарли жойлардан саломат ўтиб, тоғ ичига кирдик. Кетман довонидан ўтиб, йўл ўрталаниб қолгач, қарасак, босмачилар сабабли ўткинчиларни текшириш учун йўл бўйига соқчи аскарлар қўйилмиш экан. Уларга учрашишлик ҳам, учрашмаслик ҳам ха-тардан холи бўлмаганликдан, душман юзини кўрмасликни ортиқроқ кўриб, йўл чалғитиб қутулиб кетдик. Улар бизни қандай қилиб кўзларидан йўқотиб қўйганликларини ўзлари ҳам билмай қолдилар. Улар кўзидан узаб олгач, ўй-қирлик далалари кўп тоғ орасидан тизгин тортмай чопганимизча, кенг бир текис яйловга чикдик.

Тун қоронғуси эмас, тўлиқ ойдин кечаси бўлганликдан, йирокдан бизга қарши келаётган бир тўп отлик кишиларнинг қораси кўринди. Олдимда от тосқоғи (елиши) билан кетаётган йўлдошим Ибилохун қандай қиламиз дегандай қилчайиб (безовталаниб) менга қарай бергач: «Шу юришингни бузма, йўлдан чиқмай, шу чопганингча юрабер», дедим. Орамиз бир-икки чақиримча қолган эдиким, биз тортинмай тўғри келаётганимиздан чўчишган бўлишлари керак, тўғри йўлдан тоғ томонга бурилишиб, кўзимиздан ғойиб бўлдилар. Буларнинг биздан қочқанига қараганда, улар Қирғизистондан Ўзбе-кистонга ёширинча қатновчи савдогарлар деб ўйладик. Шу билан орада бир кўниб, Қалмоқошув орқали Мерки шаҳрига тушиб, ундан уч кўниб Тўқмоққа етдик. Бу сафаримизнинг бориш-келиши яқин бир ой чамали бўлмиш эди.

ҚОРАКЎЛ ШАҲРИ

Шу билан Тўқмоққа келиб минг турли ташвишлар орқали бирор йил ўтқариб эдим, шу орада ўнтача шогирдларини эргаштирган ҳолда машҳур Лўлиқори лақаблик Рўзиқори домла бизникига меҳмон бўлиб Андижондан келиб қолди. Бу киши биз билан Бухорода бир пир, бир устоз бўлғонлиқдан, энг ҳурматлик саналган азиз меҳмонимиз эди. Имконият борича беш-ўн кунлаб меҳмоннавозлик хизматимизни бажо келтирдик. Қарасам, бу ернинг об-ҳавоси мижозларига тўғри келиб қолди. Асли мақсадлари эса Қоракўл (Ҳозирги Қирғизистон шаҳри) орқали Ёркентга, у ердан Фулжага ўтмоқчи эканлар. Йўлбошчилари у томондан хабар келтургунча шу ерда турмоқчи бўлдилар. Дарҳол ўз истакларича, Тўқмоқдан ўн икки чақиримлик тоғ ичидаги Бектошота мозо-рига чиқариб қўйдим.

Бектошота — ҳозирги тарихдан 900 йил илгари ўтган Туркистон ҳоқонларидан Жамбулдаги Авлиёота лақаблик Қорахон подшоҳ билан замондошдир. Бек-тошота у кишининг лақаблари бўлиб, номлари эса Абдулазиз бободир. Меҳмонларимиз бу мозорга чиқа-рилгач, ихлослик муслмонлар булар учун ҳар тўғрида ёрдамларини аямадилар. Орада 30 — 40 кун ўтгандан кейин буларни Фулжа томонга кузатиб қўйдик.

Шу кунлар даҳрийлар давлатининг бошланғич даври бўлганлиқдан ГПУ жаллодларининг даҳшатли ҳара-катлари авж олмиш эди. Булар кетиб 5 — 10 кун ўтар-ўтмас мени Пишпекка чақириб сўроққа олғандин сўнгра қамоққа буюрдилар. Кетганлар устидан неча қайта сўроқ ўтказиб илинтира олмагач, уч ой чамалиқ қамоқда ётиб, яна бўшаниб чиқдим. Бу эса тўртинчи йўл қамалишим эди.

Шу сабабли сафар тараддудини кўриб, Тўқмоқдан 250 чақирим чамали шарқ томондаги Қоракўл шаҳрига бормоқчи бўлиб, йўлга чиқдим. Тўқмоқда турган отушлик Абдурахмон туячи сафар йўлдошим бўлди. Уйдан чиққач, орада бир кўниб Иссиққўлга етдик. У кунлари энг кўнгилли, манзарали бўлган кўлни бўйлаб юрганимизча Тўқмоқдан чиқиб бешинчи кўналғуда ша-ҳарда бўлдик. Қоракўл шаҳрининг қурилган ўрни — гўзал манзарали, кўркли бўлиб бир ёғи кўм-кўк ши-шадек кўкариб турган кўл қўлтиғига, иккинчи томони, тўғри кўчалар бўлиб, чўзилганича ям-яшил қара-ғайли тоққа бориб туташган эди. Биз борган кунлари май ойига тўғри келганлиқдан ҳаво очигида кўл кўкдай кўриниб, дала, тоғ-тошлари ям-яшил бўлиб кўзга таш-ланур эди. Шаҳарга киргач, марҳум отамиз қадрдонларидан отушлик Рўзиохун ҳожим ўйига тушдик.

Қоракўл шаҳри неча томондан тарихий аҳамиятга эга бўлган бир ер устига қурилмишдир. Биринчидан, бу жойларни бутун тарихий китобларда Туркистон бешиги, турк отаси Ўғузхон пойтахти деб атайдилар. Иккинчидан, исломдан илгари маданиятли ўғуз турклари бўлган Эдиқут элининг тупки ватанлари бўлиб, Болосоғун эса турк ҳоқонларининг пойтахти эди. Учинчидан, Мовароуннаҳр (Турон) мамлакатларида мўғуллар ҳокимияти Темур султон томонидан зарбага уч-рагач, Тўғлуқ Темирхон ўғли Илёсхўжа кўшинини тақамиш қилиб юз минг аскар билан келаётган Амир Темур Иссиққўл бўйлаб Қоракўл, Қорқора, Текас, Кўксув, Ўғуз орқали ўтиб, чўнг Юлдузга тушмиш эди.

У ердаги мўғул қолдиқлари ҳам енгилгач, Илёсхўжа ўғли Ўғлонхон ўз аскарлари билан Олтой орқали Қорақурум Монғулияга қочмишдир. Булар ортидан Мирзо Улуғбек бобоси Темур султон буйруғи билан ўн минг отлиқ аскар олиб қувган бўлса ҳам, қочқинларга етолмай, Эртиш сувидан қувиб ўтказиб ортга қайтмиш эди. Сўнгра Улуғбекга етарлик аскар қўшиб Муздовон орқали Олтишаҳарга ўтиш, у ерлардаги мўғуллар ҳокимиятини битиргач, Кошғар орқали Ан-дижонга боришни буюрди. Ўзи бўлса бор лашкари билан ғолибият зафар байроғини кўтарганича Юлдуздан қайтиб Тойошув, Доғут, Қунас орқали Тўғлуқ Темирхон пойтахти Олмалиғга, ҳозирги Қўрғосга кир-ди. Бу ердаги хон хазиналаридан қолдиқларини сипи-риб олгандан сўнгра, ҳоқон оиласига эга бўлиб, хон қизини ўзига никоҳга олгач, мўғуллар уни кўрагон (куёв) деб атадилар. Ўз расмларича улуғлаб, хон қизи тароғини юз мўғул, сирғасини яна юз мўғул олтин қутиларга солишиб бошларида кўтаришганларича Са-марқандга келтирилди. Шулар уруғидан Тарамочи, Сирғали номида икки қабила ўзбеклашиб, Самарқанд, Шаҳрисабз атрофида ҳозирги кунга довура яшаб кел-моқдалар. Темур султон шу сафарида мўғулларга энг сўнги қаҳшатқич зарба бериб, Турон-Туркистон элидан уларнинг ҳокимиятини туб-томири билан юлиб ташламишдир. Чингизийлар давлатининг сўнги ҳоқони Тўғлуқ Темирхоннинг Самарқандга келтирилган хази-наси ичида яшил тошдан ясалган бирови кўк, иккинчиси — ок тусли каттароқ тахт тошлари ҳам бор эди. Самарқандда «Хитойдан келган кўктош» деган халқ оғзидаги сўз асли шундан чиққан бўлиши керак. Кўрганлардан эшитишимизча, бу тошларнинг тўрт пуч-моғида коса оғзидек тўрт ўйиғи бор экан.

Туркистон халқи ўзларига бир кишини хон кўтар-моқчи бўлсалар, расм одатларича шу ўйиқларга

тилла тўлдириб қўяр эканлар. Сўнгра, юз киши сиғиб ўлтур-ғудек, катта бир оқ кийгиз устига хон бўлмиш кишини ўлтирғизиб, тўқсон икки бовли (унвонли) ўзбек-турк уруғидан келган тўқсон икки улус беклари кўта-ришиб, тахт тоши устига қўяр эканлар. Палончини хон кўтардик деган сўз асли шундан чиқмишдир. Бу эса бутун халқ унинг хонлигига розилик билдириб, унга берган байатлари ўрнида қўлланиб келинган турк тузукларининг бирисидир. Шунда тахт тоши пучмоғларидаги уймаланган тиллани атрофдан келган улус вакиллари — беклар бўлишиб олур эканлар. Мана, маданият ваҳшийлари Ватанимизга қадам қўймасдан илгари, Турон аҳлининг хон сайлаш усуллари шу асосга қурилмиш эди. Бунга кўра бутун халқ розилигини олиш бу ишда шарт қилинганлиги билинади. Ҳақиқий сайлов шундай, халқ розилиги билан бўлиши керакдир. Йўқ эса ўзларини халқ ҳукумати атаган маданият ваҳшийлари кўзбўёв, ёлғон сайловларини эллик йиллардан бери кино кўрсатгандек қилиб ўтказмокдалар, лекин қоғозни бир тешиқдан олиб иккинчисига таш-лашдан бошқани ҳеч ким билмайди ва ҳам билиш ҳақиқага эга эмасдир.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Шундай қилиб, Қо-ракўл шаҳрида бир ой чамали турдим, бу ердаги муслмонларнинг кўпчилиги уйғурлар бўлиб, қолғанлари — ўзбек, нўғой, тунгон ва сарт қалмоқ (мўғул муслмонлари) эдилар. Борган кунимдан бошлаб, кеча-кундиз демай халқ боса бошлади. У кунлари мусл-монлар менинг олдимга киришиб диний масалалар, ахлоқий ваъз-насиҳат англашга ортиқ қизиқар эдилар. Биринчи жумъа Нўғой катта масжидида, иккинчи жумъа тунгон жомеъсида оят, ҳадислардан маънилар баён қилиб, иймон-ислом асосларини тушунтир-дим. Дардлик кўнглимдан чиққан руҳоний ваъзлар сўзлаганимда, масжид тўла неча минглаган муслмонлардан чиққан йиғи зори товушлари билан жомеъ би-нолари ларзага келмиш эди. Бу каби руҳий томондан лаззатланиб, ботиний сезгуларининг кўзғолиш хусуси-ятлари кўпинча диний ваъз мажлисларидагина кўри-нади.

«Одам ўғлининг яхшилари фаришталардан ҳам ор-тиқдир», — деб пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳисса-лом бошлиқ ўтган барча яловчи-пайғамбарлар бу сўзнинг чинлигига тўнуқлик (гувоҳлик) берадилар. Уларнинг ёвуз-ёмонлари эса, йиртқиқларни йўлда қолдириб, шай-тонларга дарс беради. Ҳозирги бизнинг давримизда (1967 йил) Фарбий, Шарқий Туркистон босқинчила-рининг қилаётган чексиз зулмлари эса, бунинг жонлик гувоҳидир. Инсон яратилгандан бери икки Тур-кистон муслмонлари учун бу каби зиёни туганмас, зарбаси узулмас узун офат — қизил бало ҳеч вақт, ҳеч қачон кўрилмагандир. Негаким, дунё борлиғидан бери худосиз-динсизлар кўлига қурол ўтиб, ҳоки-мият устига минмаган эдилар. Бу йиртқиқлар инсонларни ёлғизгина диний, ватаний, шахсий ҳуқуқларидан эмас, балки инсоний ҳақларидан ҳам бутунлай ажратиб, ҳайвонлар қаторида ишлатмокдадир.

Асримиз бошида чиққан сиёсий фирқалар ичида коммунизм каби ақлдан йироқ, хаёлий бир маслак аҳли бўлган эмас. Мана шу хаёлий маслак эгалари 50 йилдан бери ақлдан ташқари тузумларини қурол кучи билан халқ устида юргизиб келадилар. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан қиёмат аломати сўрал-миш эди: «Унда ҳаромзоданинг ўғли — ҳаромзодалар ҳукумат эгаси бўлиб, халқ устида зулм ҳукмини юрғизади», — дедилар. Ҳозирда эса, нақд шу кунлар устида турибмиз. Энди бу фирқадан қандай яхшилик умиди бўлурким, буларнинг асосий тузумлари — ху-досизлик, динсизликка, ўзларидан бошқа ҳеч нарсага ишонмасликка қурилган бўлса. Чунки, динсизлик ҳар бир ёмонликка йўл очади, инсонни инсонлик сифатида тутиб турадиган, ҳар бир яхшиликка бошлайдиган нарса — диндур.

Қоракўл шаҳрида қанча турган бўлсам ҳам, уйқи вақтларидан бошқа чоғлари келим-кетимдан бўшанол-мадим. Шундай бўлса ҳам вақт топиб, машҳур швед сайёҳи Ванхидиннинг «Такламакон» асарини ва «Ти-бет» саёҳатнома китобларини ўқиб чиқдим, улардин кўп фойдаландим. Ўзгариш олдида таланга учраган Қоракўл кутубхонаси татарча, усмонли туркчадан тар-жима қилинган нодир асарлар кўплиги билан маш-хур эди. Инқилоб бошланган даврда қонунсиз қора куч, нодон одамлар ҳоқимияти қурилганликдан ша-ҳарлардаги кутубхоналар ва бошқа маданий асарларнинг кўплари зои бўлмишдир.

Ўрта аср ваҳшийлари — мўғул аскарлари ўз вақтида ислом маркази бўлган Бағдод шаҳрига босиб кирганларида, улар наздида ўлжага арзимас, ғоят қимматбаҳо, нафис, нодир китоблар Дажла дарёсига тушганликдан, олти ойлаб дарё суви қорайиб оққанлиги тарихларда ёзилмишдир. Ундан ҳам жирканчли ишларга йигирманчи асрда маданий йиртқиқлар ҳоки-мияти даврида йўл қўйилганликдан, анчагина тарихий асарларимизни, халқ кўлида сақланиб ётган қиммат-баҳо, нодир қўлёзма китобларимизни эгалари қўрққанларидан ўтга ёқтириб, сувга оқизишга мажбур бўлмиш эдилар. Ёлғиз ўзимнинг Тўқмоқ, Сўкулукдаги бирор арава келгудек ҳар турли китобларим эса, шу кўмилганича чириб ер остида қолмишдир. Бу каби фожиалар ёлғиз чет ўлкалардагина эмас, балки ҳукумат мар-кази Петроград кутубхоналарида ҳам бўлмиш эди. Шундоққи, бутун ислом олами кўз тиккан, 1300 йилдан ортиқ тарихий шарафга эга бўлган Мусҳаф Усмоний, яъни ҳазрат Усмон устида шаҳодат топган Қуръ-он, шу

кутубхонада сақланиб келар эди. Оти мусул-мон бир неча гумроҳлар томонидан унинг анчагина варақлари олинмишдир. Марҳум Татаристон муфтийси ҳазрати Ризафаҳрий бошлиқ Мусоҳазрат ва бошқа олимлар бу фожиадан хабар топгач, дарҳол чорасига киришиб, бу улуғ тарихий Қуръон шу кунга давр сақланиб қолинишига сабабчи бўлдилар. Аллоҳ уларни раҳмат қилсин! Ҳозирда эса бу Қуръон Тошкент музейхонасида сақланиб, четдан келган саёҳатчиларга, айниқса мусулмонлар учун бек ҳурматли нодир эсталик ҳисобланади.

Шундай қилиб, Қорақўл шаҳрида бир ой — қирқ кун чамали турғаним сўнггида, у ердан қайтиб Тўқмоққа келдим ва яна бир воқеа устидан чиқдим. Шундоқки, ҳозирги кунларда Арабистонда туришган Олтинхон, Мубашширхонларнинг устози, асли Косон зодагонларидан, Фарғона вилоятида обрўйи баланд бўлган, замонасига кўра улуғ олимлардан саналган, марҳум Носирхон тўра коммунистларга қарши қўзғо-лон кўтармиш эди. Нима қилишларини билолмай, сувга оққан кишидай ҳайронликда турган мусулмонлар, ўз диний олимларини илоҳий кучдан холи бўлмаса керак деб гумон қилганликларидан, мол-жонларини аямай, у кишига қўшилувчилар ўлка бўйлаб кўпаймиш эди.

Бироқ, иш вақтидан ўтган, не фурсатлар қўлдан кетган эди. Узоқ-яқиндаги большевикларга қарши кўтарилган қўзғолонлар бутунлай бостирилиб, ишлари марказга боғланмиш эди. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг «Ҳар оқил киши ўз замонасига тушунган бўлсин», деган ҳикматлик сўзларига амал қилиш ва пайғамбаримизнинг 23 йиллик нубуват давридаги ибратлик таржимаи ҳолидан хабардор бўлиш ҳаммадан кўпроқ ислом олимларига лозим эди. Замонавий сиёсат олаmidан хабарсиз бўлганликдан у кишининг бутун ишлари тескарисига айланди. Ёлғиз қўзғолончиларгина эмас, шулар баҳона ўзларига тўғри келмаган, икки кишига сўзи ўтарлик одамлардан Наманган, Косон атрофлари билан ҳеч жойда қолдирмай, отиб-чопиб ўлдирдилар. Қолган қўлга тушганлари қаттиқ қамоқда ёки узоқ сургунларга юборилиб, йўқотилди. Бечора Носирхонтўра қочиб юрган еридан икки ўспирин ўғли билан ушланиб, Тошкентга келтирилган сўнггида, энг қаттиқ, ер ости, қоронғу зиндонда ётқонлигини эшитган эдик. Сўнгра икки ўғли билан бирликда ўлим жазоси берилиб, дунёдан йўқотилмишдир. Агар бу киши ўрнида сиёсат олаmidан хабардор, онглик бошқа биров бўлганида, ишни бошқача ташкилий равишда олиб борар эди. Бу қадар улуғ қўзғолон майдонида тўкилган ерлик халқ қонлари бекорга кетмас эди. Чунки, жанубий томондаги Афғон ва Ҳиндистон чегаралари қўлга келтирилса, у ёқдан ёрдам етказиш имконияти туғилмиш эди; онгсизлик шумлигидан шу ишни бажара олмадилар.

ШАРҚИЙ ТУРКИСТОНГА ЎТИШГА ҲАРАКАТ

Бу иш (Носирхонтўра қўзғолони) бошланиш олдидан Қирғизистон атрофига ва бошқа жойларга махсус кишилар юборилмиш экан. Худо сақлаб, у кунлари мен Қорақўлда бўлганим учун ҳеч ишдан хабарим йўқ эди. Шундай бўлса ҳам уйга келиб, ҳафта ўтмай, шу чоғдаги ваҳшийлик одатлари-ча, ширин уйқу, тун яримида ГПУ жаллодлари томдан тушиб, мени босдилар. Кеча қоронғусида қуроллик ҳарбий кишиларга туюқсиздан кўзлари тушиб, қўрққанликдан мўлтирашиб турган хотин-болалар ҳолларини нима деб айтишга тўғри келади? Шунинг учун бу каби даҳшатлик кўриниш кўрмаган кўп кишилар юрак ўйнақ касалликларига йўлиқмиш эди. Сўнгра кўзга кўринган ёзувчизуварни йиғиштириб, мени ҳай-даганларича, Пишпекга келтиргач, ҳеч нима сўрамасдан ер ости уйи — зиндонга киргизиб қамаб қўйиш-ди. Бу йўли ушланиб, уч ой чамали ётганим ичида ҳар ёқлама қаттиқ текшириш ўтказган сўнггида, бу ишдан менинг хабарим йўқлиги булар олдидан аниқ-ланмиш эди. Шу баҳона бўлди, ҳақиқатда эса, ғойи-бий куч ёрдами етти бўлғайким, бу каби даҳшатлик қамоқ балосидан кўп узоқламай яна қутулиб чиқдим.

Энди бундан буён бу ерда туришим ўз бошим ёки диним учун хатарлик эканлигини аниқ тушунмиш эдим. Шунинг учун Фулжа томон кетмоқчи бўлаётган дўст кишилардан Абиш деган қирғизга йўлиқиб, у билан сафар йўлдоши бўлишга ваъдалашиб, икковимиз қўл олишдик. Сўнгра бек соқлик билан сафар жамалғасини қилишга киришдик. От-улоқ, озиқ-овқат тайёрлангач, 1930 йили сентябр оyi бошларида қўл олишган йўлдошим Абиш келди. Мен шу кунларда эса Тўқмоқдан олти чақирим бўлган Шўртепадаги еримда деҳ-қончилик ишлари билан қуймалашиб ётган эдим. Ишларим чала бўлсада мўлжалим бузилмаслиги учун, борлигин Тангрига топшириб, оқшом номози ўтаган сўнггида чалақозоқ тоғалардан Абдурашид хўжа, тун-гон Мокемир, йўлдошчи қирғиз Абиш — тўрт киши отланиб эл ёта Тўқмоқдаги кўрога келдик.

Сўзим шу ерга етгач кўнглим мунглиниб, кўзим ёшланди, чунки юқориги йўлдошларим ва булардан

бошқа кўп сонли мунгдошларимдан энди ҳаёт оламида бирорта ҳам киши қолмапти. Ёшлик — йигитлик чоғларимдан бери халқ учун бошланган ғам-қайғулик кунларим эса, умрим давомича узилмай шу ҳозирги дав-рига эришди.

Кўз очкан кунимдан бошлаб кўзлаган мақсадим — Шарқий Туркистон озодлиги — қанчалик тўкилган Ватан болаларининг муқаддас ёш қонлари ҳисобига қўлга келмиш эди. Начораки, ўзини эзилган-янчилган халқларни золимлардан қутқазувчи, дунё бўйича ҳақсиз-мазлумларга ёрдам берувчи ҳисоблаган алдамчи, каззоб Сталин ҳукумати олти миллион уйғур муслмонларини ўз фойдаси учун қурбон қилди. Кўйни қашқир огзидан қутқарди, лекин кечқурун қўл-оёғини боглаб қассобга топширди. Кўринг, энди шу кунларда (1967 йил) бу бечора мазлум қардошларимиз Хитой босқинчилари, йиртқич коммунистлар тиш-тирноқлари орасида чайналиб; диний, миллий ҳуқуқлари буён турсин, инсоний ҳуқуқларидан ҳам бутунлай ажраб, ютилиш олдида турибдилар. Агар бирор ба-ҳона бўлиб, умумий дунё сиёсати ўзгармас экан, Чиқиш, Ботиш — икки Туркистон аҳллари кўп узоқламаёқ босқинчилар тўлқинлари остида кўмилиб кетишлари мумкин дир.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Шу кеча оилам устига туюқсиздан келиб, улардан узилиб чиқишимдаги тортган руҳий-виждоний азобларимни эсласам, орадан 40 йил ўтган бўлса ҳам, ўша фожиа зарбасидан кўнглим яраси ҳали ҳам битмаганликдан, қаламим учидан оққан қора сиёҳ у кунни эскариб қонга айланур эди. Чунки, ҳеч ишдан хабари йўқ марҳума оналари бошлиқ у кунда бариси ёш, уйғоқ — уйқулук ўғил, қизларим устиларига тун қоронғусида эшикдан кириб келишим билан, барилари кўзимга жалдирашиб қараб туришди. Энди сизларни Аллоҳга топширдим. Ер усти тор кўриниб, ҳеч жойга сифмай қолдим, йўлдошларим кўчада қарашиб турибди. «Омин» денглар дейишим билан, чўнг-кичик демай уввос тортқонларича қўл-оёқларимни қучоқлашиб, «Бизни кимга ташлаб кетасиз?» - деб йиғлашгани турдилар. Кўнглим бузилиб бошимга тоғ ағдарилди, нима қилишимни билолмай, ҳайронликда қолдим. Шундоқ бўлса ҳам раҳматул-оламин пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом бошларига келган кулфатларни кўз олдимга келтириб, бир оз ўзимни босиб олганим сўнггида, яхши сўзлар билан болаларни ҳам бироз юпантиргандай бўлдим. Шунинг билан уларга билган васият-насиҳатларимни айтиб, қолганини Аллоҳга топшириб, йўлга чиқдим.

Шу кеча юрганимизча саҳарга яқин Қорабулоқдан ўтиб, Буролсой оғзидаги бир қора саройга тушиб, кун бўйи кишига кўринмай, бир уй ичига кириб ётдик. Чунки, бу тўрт йўлдош ўртамизда бир бешотар милтиқ, уч барданка ва бошқа қуролларимиз бўлганликдан, кундуз куни кўриниб юришимиз хатарлик эди.

Шунга кўра оқшом номозини ўтаб олиб, кўз қорғуланғоч отланиб йўлга тушдик. Ичимизда йўлбошчимиз Абиш қирғиз бўлғонидек, довюрак баҳодир йигитимиз тунгони Мокемир эди. Агар душман тўсқовуллари (чегара, йўл зобитлари, посбонлари) билан учрашиб қолгудек бўлсак, улардан қутулиш чораси топилмаган тақдирда қурол қўллаш ишини унга топширдик. Шу билан Кемен сувини бўйлаб юрганимизча тонгга яқин Шодмон ботир ҳожининг қишлови — Чўнг Кемен кўприги остига етдик.

Бу киши эса қирғизлар ичида ота-боболаридан бери эл сўраб, юрт кутиб келган Шодмон ботир, Жантай ботир ўғли, Қорабек ботир ўғли, Атака ботир ўғли, Тинай ботир ўғли бўлиб тўққиз ота-боболаригача эл устида ўтган, ўз замонасида қозоқ, қирғиз хони аталган зўр манаплардан эди. Марҳум отамиз билан дўстлик алоқаси бўлганликдан ўзи билан ҳаётлигида ҳам кўришиб, хизматида ҳам бўлган эдим. Инсонга ёқимли яхши хислатларнинг кўпига эга эди, Аллоҳ раҳмат қилсин! Киши ҳайрон қолгудек даражада унинг қилган баҳодирликларини шу кунларга давр қирғиз қариялари қизғинлик билан ўзаро дoston қиладилар. Ўзим кўргандай, эшитганларимдан бир-икковини эсталик учун бу ўринда ёзиб қолдиришни лозим кўрдим.

Маълум бўлғайки, Шодмон ҳожининг илгаридан бери ерлаб келган қишлоқ жойларини Чўнг Кемен, Кичик Кемен деб атайдилар. Булар эса Тян-Шан тоғларининг қалин тармоқлари орасида жойлашган бўлиб, Кичик Кеменни Шодмон ҳожим қишлоқ тутмиш эди. Ўз даврида Эдиқут эли — Болосоғун ўлкасини суғо-риб қондирган Чуй дарёсининг ярим қисми шу қишлоқ ўртасидан оқиб ўтарди. Бу сув, тошқин вақтларида от-улоғга кечик бермас эди. Сувнинг келиш томони юқори бўлғонликдан тез оқарлиги устига, сув ости кўрам (кўринадиган) тошлари билан тўлиқдир. Бундай сувдан кечиб ўтиш кўп хатарлик бўлур. Мана шундай тошқин кунлардан бирида, сув ҳайқириб оқаётганида, мол боқиб юрган бир қирғиз чоли оқиб кетиб, жон талвасаси билан сув ўртасида кўриниб турган бир йўғон тош устига чиқиб олмиш эди. Шу атрофдаги қирғиз йи-гитларидан ҳеч бир киши уни бу ҳалокатлик сувдан қутқариб олиб чиқишга журъат қилолмагач, «Ботир Шодмон кўлидан келмайдиган иш йўқ, Ҳизр назар солган киши», деб ишонган қирғизлар, бу даҳшатли хабарни унга билдирадилар. Бунинг англаши билан

човитга (ташланишга тайёрланиб турган) турган йўлборсдай турки бузилиб, ўнги ўзга-риб: «Ҳай, аттанг! Инграгир замон бизга ёмон болла-рин қолдирган экан; торт тўр айғир отимни», деб ҳайқирмишдир.

Болалик кунидан тортиб, бир айтган сўзидан қайт-маслиғини билган хизматчи-тобунлари иложисиз бўлиб, у айтган отини келтиришга мажбур бўлганлар. Шу орада чўнг кишилардан ўзининг тенг-тушлари кели-шиб қолиб: «Ҳай, ботир, тилсиз ёвга қарши чиқиб, ботирлик қилиш қандай бўлар экин? Кўпчилик эл йиғилса бошқа бир иложин қилар эдик», дейишиб, ҳар қанча ёлворишса ҳам, қарамай, отланиб сув то-монга қараб жўнабди. Буни кўргач, нима қилишларини билолмай, ё уни бу ишдан қайтаролмай, бутун халқ кўрқинчга тушиб, ҳайронликда қолибди. Мукуш, Камол деган отоқлик ўғилларининг онаси, унинг олдида энг суюклик, эл ичида қадри улуғ Лакабайбиче деган хотини йиғлаб-ёлвориб: «Ҳай, ботир, бу ишни кўйинг, сиздан сўрардим», деб ўзини от остига ташлаганига қарамай, отақа-ўрани қишқирганича, сув юқориси томон от қўймишдур.

Бундай даҳшатли хабар тарқалиши билан ҳар ёқдан от чопишиб келган қирғизлар сув бўйларида тўпланишиб, ҳайронлик ҳолда қарашиб турган эдилар. Кўриб турган кишиларнинг айтишларича, шундайин даҳшатлик ўлим хатарлик, тилсиз ёв устига келганида яна баҳодирлиги билиниб, ўзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмаган эди. Балки ўзини, пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам Аллоҳдан паноҳ тилаган кўзсиз-тилсиз сув балоси олдида турганини кўриб, бу каби даҳшатлик хатарга дучор бўлган бир бечорани қутқозишга ҳиммат қилғонини билгач, ўз тилича: «О қудояй, қўлдой кўр!» наърасини тортганича, сув ўртасидаги тош устида бақадек чаплашиб ётган чолни мўлжаллаб анчагина юқоридан «Аллоҳ» деб от солмишдур.

Уйлардек ўркашлаб-кўпириб ётган даҳшатлик сув тўлқини ичида белидан ботган ҳолда тошдан тошга урилиб, «О худо»лаб келаётган Шодмон ботирга сув бўйида қарашиб турган қалин халқнинг кўзлари тушгач, «О худо, ўзинг сақлай кўр», деб қичқирган товушлари кўкка кўтарилмиш эди. Оила жонқуярлари ҳар ёқдан «О қудай» деб қичқурур эдилар. Шундайин ҳайбатли-даҳшатлик сув ичида жон ҳовучлаган ҳолда ёпишиб ётган чала ўлик чол устига ета келиб, «Жонинг бўлса, узат қўлингни!» деб қаттиқ қичқирган бўлса ҳам, эси оққанлиқдин қўл узатол-мағач, ботир қўлига илинмай ўқдек оқаётган сув сирпандиси (сув тезлиги маъносида) билан ўтиб кетмишдур. Буни кўрган бутун халқ сурон солишиб: «Энди иш тугади, баҳодирлик ўз чекидан ўтди, сиздай киши бизга қайдан топилади. Бундай чолларнинг неча минглари сизнинг бир тол тирноғингизга тенг келмайди!» дейишиб, қичқирган бўлсалар ҳам, буларга қараб қўймай, сувдан чиқиши билан яна «Аллоҳ» садосини кўтариб, иккинчи йўли билан сувга кирганида пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам «Баҳодирларни Аллоҳ дўст тутқай, тилақларини худо қайтармағай. Ҳар ишда чидамлик-саботликларни мақсадларига етказгай» деганларидек, Аллоҳ ёрдами етти бўлғайким, ул чалажон чолни ўлим оғзидан қутқариб, от олдида ўнгарганича (устига миндирганича, опочлаганича), бу каби даҳшатли сувдан саломат чиқмишдур.

Яна бир куни Оқ Ўрқавда қурдошлари билан қимиз ичиб ўлтириб экан, йироқдан чиққан шов-қин-сурон товуши эшитилмишдур. «Бу нима гап?» деб сўраса: «Ҳай, ботир, сув ёқасидаги қалин чирғанақ ичида бир йўлбарс ётқанлиғини эл билишиб қолиб, мерганлари билан келган кўпчилик халқ уни ётқан еридан кўзғатиб очиққа чиқаролмай ётадилар», деганларида: «Ҳай, инграгирлар, кўпчилик ҳеч иш қилолмайди, ҳар вақт халқи ортида турган баҳодир, етук бир киши кўп иш қила олади», деб юртовул (юртда, овулда, эл ичида) кунларидаги кийим-бошларини кийиб, қилич осилган ҳолда отланмишдур.

Ботирнинг одати, киришган ишидан қайтмаслиғи эл ичида маълум бўлганликдан, бу ишдан қайтариш тўғрисида ҳеч ким оғиз очалмаган эди. Шундоқ бўлса ҳам ер усти ҳайвонлари ичида оти улуғ, ҳайбати зўр, чангали даҳшатли йиртқич-йўлбарсга тўқнашувни ўйлашиб, кўз отар мерган иниси Мо-мутжон йўлдоши бўлмишдур. Шу юрганича эргашган томошачи кишилар биргалигида кўпчилик халқ ўрашиб олган қалин чирғанақ яқинига келганида: «Ҳай жонивор, сен — ҳайвондан чиққан йўлбарс бўлсанг, мен инсондан туғилган арслонмен!», деб яроқлаган яланг қиличи билан онинг устига отил-миш экан, ботир ҳужумига йўлбарс чидаёлмай, ётган еридан қочиб чиқаётганида иниси Момут отган ўқдан қаттиқ яраланмиш эди. Буни кўргач: «Ҳай, энди ёғий яраланди, яраланган ёвни хотин олғай», — деб уйига қайтмишдур.

Учинчи воқеа. Ҳаж сафарига кетаётганида мазорларни зиёрат қилмоқчи бўлиб, Самарқандга тушмуш экан. Амир Темур қабрига кирганида қараса, саёҳат учун келган рус зобит (офицер) ларидан бирови Темур султон қабрига оёғини тираб хат ёзаётганини кўрибдур. Буни кўргач баҳодирлиги кўзғалиб: «Ҳай, путинг (оёғинг) кесилгур жунбош (боши жунли, сочли), эр қадрини билмаган, торт оёғингни!», деб ҳайқирган экан, кўрққанидан сапчиб туриб кечирим сўрамишдур.

Болалик кунидан бошлаб кўрсатган бу баҳодирнинг шу каби киши ҳайрон қоларлик ишлари жуда кўпдир. Бунинг баҳодирлиги, сахийлиги устидан бошқа эмас, ўзим кўрган-билганларимни ёзар экан-ман, ўз олдига бир китобча бўлиши мумкиндур.

Инсон яхшилиги кўмилиб кетмасин, худо хуш кўрган фазилат бўлган турк улусининг баҳодирлигидан келажак бўғинларимизга ўрнак бўлиб, ибрат ол-ғўдек сўзларни бу ўринда келтурдим.

Б а й т:

Тилим турк халқимга кўп офарин қил,

Наёнглиқ махтасанг оздур аниқ бил!

Яраш чоғида меҳмондек ўтирғай,

Уруш кунларда арслондек отилғай.

Бироқ пайғамбаримиз саллаллоху алайҳи васаллам айтганларидек, ҳар одам ўз замонасига яхши тушуниши керак. Ўтмишдаги кўкрак кериб от чопган, найза солиб ёв олган, ота-боболаримиз ўз замоналарига яраша устиларига юкланган диний, миллий бурчларини ўтаганликлари учун Ватанларини босқинчилардан сақлаб, ўз ҳокимиятларини қўлларидан чиқармаган эдилар. Кейинги уч юз йилда жаҳолат, хурофот балчиғига ботиб, нодонлик, тушунмаслик офатига йўлиққанлик натижасида руслар Ватанимизга зўрлик, қурол кучи билан босиб кириб, эрклик ҳокимиятимизни қўлимиздан тортиб олганига шу кунлари тўғри юз йил тўлмишдур.

Ватанимизга биринчи бостириб кирган шум оёқ чор ҳукумати эллик йиллик даврида Туркистон халқини бутунлай қоронғиликда, илм-маърифатдан узоқ тутиб келган бўлса ҳам, сурбетларча русларни кўплаб кўчириб келмаган эди. Ерлик халқнинг эрки ўзида, Ватани қўлида бўлиб, диний маросимлари, мактаб мадрасалари, ҳар турли жамоат ишлари ўз ихтиёрларида эди. Қачонки, халқ ғамини қайғурган бўлиб кўринган ёлғончи алдамчи, устал ошиғи, мансабпараст коммунистлар, қурол кучи билан ва ҳам ўнг сўлини, фойда зиёнини ажратмаган, тушунмаган, виждонсиз, қорақуров нодонлардан фойдаланиб, ўз ҳокимиятларини ўрнатиб олгандан сўнгра, бутун ишларни ўзгартиришга киришдилар. Шундоқки, буларнинг ҳокимиятлари динсизлик худосизлик асосига қурилганликдан, биринчи кундан бошлаб, бутун диний ишларни, шариат ҳукмларини йўққа чиқариб, мактаб мадрасалар, масжид хонақолардан бузилмай қолганларини чойхона, ўйинхоналарга ўхшаш ўзлари учун кераклик ўринларга айлантirdилар.

Маълумдирки, дунё яратилгандан бери ер устидаги инсонлар ўз эрklarича ишлаб, тилаган жойларида ўз ихтиёрларича яшаб келмиш эдилар. Чунки, инсон боласи асли яратилишидаёқ, ўз эрки ихтиёрига эга бўлиши сифатида тугилиб, бошқа ҳайвонлардан шу орқали фарқли бўлмишдур. Ҳаёт олами ичра ҳеч бир замон, ҳеч бир мамлакатда инсонларни эрк ихтиёрларидан ажратиб, тилсиз ҳайвонлар қаторида мажбурий ишлатиш киши хаёлига келмаган эди. Энди бу хаёлий тузимни қўлланувчилар, хаёлпараст Ленин бошлиқ, қурол кучи билан шу каби шармандачиликларни амалга ошириб, 50 йилдан бери халқни қийнаб келадилар.

Б а й т:

Қайғулик тунлар узайди, тонг отар кун бормикин?

Биз қамалдик бу темир кўрғон ичида инганиб.

Бу зулм кўрғон қобиғин синдирар кун бормикин?

Барча олам йўллари очиқ эрур бизга ёпиб.

Эй, худо, ҳаж йўли бизга очилур кун бормикин?

Барча олам аҳли ўз мақсадларини топтилар.

Ўзбекистон халқига бу иш бўлар кун бормикин?

Руслар бости Ватанни, қоплади селдек келиб,

Бу фалокатдин, худоё, қутилар кун бормикин?

Соғуний, бағринг эзилди, бу Ватаннинг дардида

Ким билур, бу дардима дармон топар кун бормикин?

Қоғоз устида ўн олти эрклик жумҳурият ҳукумати деб ёзилган бўлса ҳам, буларнинг ҳеч бировида ҳақиқатан қилчалик ҳам ихтиёрлари йўқдир. Бу мамлакатларнинг асосий ишлари эса бутунлай Масковга боғланганлиги учун катта кичик ҳар қандай ишларини Масковдан буйруқсиз қилолмайдилар. Айниқса, Ўзбекистон жумҳурияти бошқа жумҳуриятларга қараганда ҳар бир иш тўғрилиқ энг тубанги ҳолга тушганликдан халқи диний, миллий, шахсий, ҳатто инсоний ҳуқуқларидан бутунлай маҳрумдирлар.

Халқ душмани деган ёлғон тўхматни тақиб, 1936-1937 йилларда неча минглаган миллатимиз зиёлилари, сиёсатга тушунган Ватан йигитлари йўқ қилинган кундан бошлаб, Масков нима деса бош

устига дейдиган, халқ танимаган суймаган, лекин ўзига содиқ кимсаларни, Масков ўз тилаганларича Ўзбекистон қўғирчоқ ҳукумати бошлиғи қилиб белгилаб, шулар орқалик ўз мақсадларини бажаришга киришгани гурдилар. Бунинг устига 1966 йили 26 апрелда Тошкент шаҳрида бўлган зилзила баҳонаси билан, уйлари бузилган ўзбекларга ёрдам етказиш деган бўлиб, барча жумҳуриятлардан киши чақирдилар. Ҳақиқатда эса зилзиладан вайронликка учраган марказий янги шаҳар бинолари эди. Ерлик халқ офатдан омон эдилар. Шундоқ бўлса ҳам, буни шилтов (баҳона) қилиб, неча минглаган ўзбекларни мажбурий равишда кўчириб, шаҳар ташқарисига чиқаздилар. Айниқса, Тошкентнинг энг тарихий жойи ҳисобланган Шайхонтоҳур маҳалласи бутунлай бузилиб, ундан ном нишона ҳам қолмади. Шаҳар ташқарисига чиқарилган бечораларни Қурб-қаобод деган қий далага обориб ташлади. Уйларини бузишда етарлик моддий ёрдам берилмади. Бу бечоралар ёш гўдак болалари билан шу кунларда ҳам қийналмоқдалар. XX асрга келиб ўз Ватанларида ўзлари хор бўлдилар.

Босқинчиларнинг биринчиси чор ҳукумати давридан 50 йил ўтгач, кофирлар акси уриб, баъзи бир ўзгаришлар бошлаган бўлса ҳам, у кунга давр диний-миллий, айниқса тил ўзгаришлари бўлмаган эди. Энди эса, бу динсиз коммунистлар давридан 50 йил унга қўшилиб, босқинчиларнинг келганига 100 йил тўлмишдур. Буларнинг асли мақсадлари бутун дунёга динсизлик тарқатиш, ўзларининг жирканч сассиқ тузумларини ўрнатиш бўлганликдан, буткул ишларини ўзларининг бузуқ сиёсатларига боғлаб, ҳар нарса коммунистлар раҳбарлиги остидагина бўлиши мажбурий равишда шарт қилинмишдур. Шунинг натижасида булар ҳар ишга аралашволиб, ҳушёрларига эсириклар (мастлар, беҳушлар), соғларига телбалар йўлбошчилик қилгандек, бутун мамлакатда бу мажнунларнинг аралашмаган ишлари йўқдир.

Халқда ихтиёрий ҳаёт кечириш йўқолгани учун уларнинг жон ҳаракатлари, ҳалол меҳнатлари би-лан чиққан ер ҳосилотининг юздан бирига ҳам ўзлари эга бўлолмадилар. Озиқ овқат, емақ ичмақ маҳсулотлари буларнинг ўз омборларида сақланиб, халққа тилаган ўлчамларида бериб туриш коммунистларнинг бузилмас қонунидир. Агар уч кун бермай тўхтатар эканлар, халқ бошига қиёмат кўпиб, шу куниеқ очарчилик бошланиши кўриниб туради.

Мана шундай бўлиб, ҳозирги кунда илгари тарихларда ярқираб кўринган, тилларда дoston бўлган Туркистон улуси Турон мусулмонлари ёлғиз диний ҳуқуқларидангина эмас, инсоний ҳуқуқларидан ҳам ажраб, ютилиш олдида турибди. Келажақда биз учун энг қўрқинчлик иш эса, йўқ баҳоналар билан ўн минглаб, юз минглаб селдек келаётган босқинчиларнинг Ватанимизда ўрнаша ётқанларидур ва баъзи бир миллий ҳисси йўқ виждонсизлар кўз олдимизда ютулаётганлиги очиқ кўриниб турибди. Булар авлод олдида энг жинойтчи одамлардир. Тарихларда босқинчилар доим шундай амалпараст сотқинлардан кенг равишда фойдаланган.

Ҳозирги кунларда эса хитой босқинчилари интернационал ниқоби остида Сайпиддин Азизий, Бурҳон Шаҳидий каби виждонсизлардан шу тариқа фойдаланмоқда. Бу балолардан қутулиш чорасини излаш ҳар бир Ватан боласининг муқаддас вазифасидир. Бунинг учун бизлар диний ва миллий ҳиссиётларимизни сақлаш билан бир қаторда, бирлик-иттифоқлигимизни кучайтириб, энг аввал илм қуролини қўлга киритишимиз керақдур. Ҳаводан бошқа, ўт-сувдан бошлаб инсон ҳаётига керакли барча нарсаларни қулф-калит қилиб, ўз омборларига қамаб олдилар. Минг турли қилган ҳунар-тадбирлари, ҳар куйга солиб ўқиган байтгазаллари билан, вақти келганда одам боласини бир парча нон олдида бош эгишга маж-бур қилдилар. «Улдирмай олар жонимни, бўғизламай ичар қонимни, ўлчаб берар нонимни», деб бундан неча юз йиллар илгари айтган қозоқ шоирининг сўзи ҳозир бизнинг устимизга келиб ўрнашди.

Динсизлик туфайли ўғирлик, одоб ахлоқсизлик, бир бирига ҳурматсизлик, виждонсизлик кўпайди. Ҳозирги маданият даврида диёнат билан тараққиёт бирга яшолмайди деган хато фикр оқиллар олдида эмас, жаҳон бўйича жоҳиллар орасида тарқалмишдур. Ҳақиқатда эса, дин покликдур. Покликка қурилган ахлоқдур. Динимизнинг асли ақлдур, қуроли илмдур. Ҳозирги тараққиёт ислом ахлоқи асосида олиб борилса, инсонлар учун энг фойдалиқ маданият бўлишида шак йўқдир. Умуминсоний ҳақ ҳуқуқлар бутун халқ олдида, айниқса, ҳукумат доираларида қонуний равишда ҳимояланиб сақланар экан, ўшандагина маданияти фозилага эришилади.

Шу кунларда устимизда ҳукмрон бўлган динсизлар маданияти эрса фосиқ маданият дейилади. Бундай маданият инсонларни ҳам ахлоқий, ҳам руҳоний фазилатларидан бутунлай ажратади. Коммунистларнинг мустабид ҳукмронлиги остида яшаётган ҳамма, инсонлик ҳуқуқларидан бутунлай маҳрум бўлиб, ҳайвонлар қаторида эркисиз ишлаётганлигини кўриб турибмиз.

Ҳозирги даврда қайси йўл билан бўлса ҳам, кундан кунга илм ўсаётганлиги кўрилади. Бунинг раҳбарлиги орқасида, инсоният олами коммунистлар офатидан қутилар кун бўлар деган хаёлий

умидлар ҳам кўнгилга келади. Лекин марказий арбоблардан бошлаб, тубандаги табақага келгунча, ҳамма иш устида ўлтирган ҳукумат хизматчилари шахсиятпараст, виждонсиз одамлардангина иборат бўлса, бу умиднинг вужудга чиқиши мумкин эмасдир. Чунки, илмга агар ақл чирोगи раҳбарлик қилмас экан, ҳар ким уни ўз қобилиятига қарата ишлатади. Шунинг учун ёмонлар илмидан ҳозиргидек доимий ёмонликдан бошқа натижа чиқмайди.

Бунинг яна бир сабаби эрса, кўпинча иш бошида ўлтирувчилар икки гуруҳ кишиларидангина иборатдир. Биринчиси кўрларча етакчиси орқасидан кетаётган, қизил белатидан бошқа ишонадигани йўқ, мансабпараст коммунистлардир. Иккинчиси эса ҳозирги маданият соҳасидаги фанлардан етарлик даражада ўзлаштириб, илмий жиҳатдан халқ учун фойда етқузарлик маълумотни эгаллаган бўлса ҳам, ўз нафси учун ҳамма нарсани қурбон қиладиган одамлар, айниқса, иқтисодий ўринларни эгаллаган, кўпроқ шу виждонсиз кишилардир.

Энди иш шундай бўлгач, илм маърифат ривожланган сари фикрлар ўзгариб, ўз ичидан ўнгланиб қолишга кўз тутиш хаёлий умиддан бошқа нарса эмас. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан «Қиёмат қачон бўлади?», деб сўраганда: «Ҳукумат ишлари ёмон одамлар кўлига ўтганда бўлади. Мен кўрсатган ойдан ёриқ, тўғри йўлдан умматларим четга чиққанларида, халқ бошига шундай фитналар келгусидирким, ўша замоннинг энг доно билгичлари ҳам чора тополмай, ҳайронликда қолади», дедилар. Бундан 1360 йил илгари берган шу хабарларини ҳозирги кунда кўзимиз билан кўриб турибмиз. Қуръон нима деган бўлса, Расулulloҳ алайҳи васаллам нима хабар берган бўлсалар, унинг ҳақ ростлигида ҳеч гумонимиз йўқдир. Кўнглига гумон келганлар кўзлари кўрганда, албатта, ишонадилар.

Инсон яратилгандан бери ер устига ҳар турлик офат-балолар келганлиги ёлғиз тарихдагина эмас, балки, Тангри томонидан пайғамбарларга тушиб, бизгача етган Таврот, Инжил, Қуръон каби илоҳий китобларда ҳам хабар берилмишдир. Лекин бу дунё аҳли қанчалик кўп бало офатларни кўриб, бошидан кечирган бўлсалар ҳам, шу кунларда бизларнинг бош устимизга келиб ўрнашган динсизлик балосини кўрмаган эдилар. Айниқса, бу балодан бошқаларга қараганда энг қат-тиқ зарарланганлар биз Турон Туркистон мусулмонлари бўлдик. Чунки, чор босқинчиларининг шум қадамлари етган кундан бошлаб ўз ҳукуматимиздан ажраган бўлсак ҳам, диний, миллий, ватаний ҳуқуқларимиз ўз қўлимизда эди, қачонки бу маданий йўқсиллар кўлига ҳукумат ўтди эрса, шу кундан бош-лаб юқоридаги ҳуқуқларимиздан ҳам ажрадик.

Нега бундай бўлдик? деганимизда, Қуръоннинг айтишича, бандага берилган неъматларнинг заволига ўзи сабабчи бўлур. Ҳеч вақт қайтариб олмагай, берганини қайтариб олишдан Аллоҳ ўз бандаларига наҳий қилиб, уларга бу ишни лойиқ кўрмас экан, ўзига қандай лойиқ кўради? Худо Қуръонда «Сизларга берган неъматларимга қанчалик шукр қилсанглар, мен ҳам шунчалик орттираман. Агар қадрига етмасанглар, у неъматлардан ажрайсизлар, яна қаттиқ азоблик жавобга тортиласизлар», дейди. Ватанимизни, динимизни душманлардан сақлаш, Қуръон ҳукмича, ҳамма мусулмонларга фарздир. Чунки, худо Қуръонда: «Душманингларга қарши имконият борича қурол тайёр қилинглар», дейди.

Расулulloҳ замонларидаги мусулмонларга ўша замон қуролларини тайёрламоқ фарз бўлмиш эди. Бизларга эса, ўз Ватанимизни озод қилиш ва уни сақлаш учун замон қурол жабдуқларини қўлламоқ ва замонавий илмларни ўқимоқ фарздир. Агар буни қилмас эканмиз, Қуръондаги Аллоҳ амрига тушунмаган бўламиз. Ватанимизни озод қилиш, ўз давлатимизни қўлга келтириш ва уни сақлаш учун, ҳар даврнинг ўзига яраша бутун сабабларини қилиш, Қуръонда айтилган Аллоҳ амри деб билишимиз керак. Баъзи бир жоҳилларнинг айтганларидек, Қуръонда: «Бу дунё кофирларники, охират-сизларники», дейилган эмас, балки «Ислоҳ ҳаммани енгади, ҳеч кимдан енгилмайди, ҳамманинг устида бўлади, остига тушмайди. Ҳар икки дунё яхшилигини Аллоҳдан сўранглар», дейилгандир ва ҳам буларни қўлга келтириш чораларини кўрсатиб, бутун сабабларини тўлиқлаб қилишга буюрмишдир. Энди худо ва пайғамбар сўзларида ҳеч шак йўқдир. Нима бўлгулук, кўргулуклар бошимизга тушди эрса, ундан ибрат олиб, келажагимизни ўнглашимиздан бошқа унинг чораси йўқдир.

Б а й т:

Борлиғим сақлай десанг илм ҳунардан қил яроқ!
Йўқ эса олғай борингни қилмай ҳеч ким сўроқ.
Ер юзи ўзгарди аммо, ўзгаришдан бизда йўқ,
Синди Туркистон элининг бошида юз минг таёқ.
Оч кўзинг Турон эли, зинғирт бўлурму қўйчибон,
Борму бу ёнглиқ булон, пайқаб қара бошдин оёқ!
Ҳар ўғил ворис бўлур қолган отанинг молига,

*Бўлди Туркистон элининг вориси юзсиз қароқ.
Мол эгасидур қароқчилар бу ажойиб ишга боқ!
Бахт очилмас ул кишилар, ким эрурлар илмсиз,
Илмсизлар хор бўлур хоҳи қародур, хоҳи оқ.
Қайсу миллат устидин ҳокимлик этса бошқалар,
Бу каби хорлик ҳаётдин ўлганидир яхшироқ.
Илму иймон иккисидин баҳралик бўл эй ўғил!
Бу икковлон бирла олғайсан кўлингга шамчиоқ.*

ЖИЛАҚАРАҒАЙ ДОВОНИ

Яна ўз сўзимизга қайтайлик. Юқорида айтилганича Шодмон ҳожим қишлоғи Кичик Кеменга келганимизда, кутишиб турган қирғизлар бизни қарши олдилар. Яйловдан қайтган қалин эл оралаб, тун бўйи юрганимизча тонгга яқин бир ерга келиб тушдик. Бироз ухлаб эс олган сўнггида, у ердан отланиб кун бўйи юрганимизча, ахир пешин кезида қалин қарағай ичида тикилган бир қирғизнинг уйига келдик. Бу эса бизни кутиб турган Назарқул деган сафар йўлдошимизнинг уйи экан. Бизни бу ерга қўндириб, ўзи орқада қолмиш уйларни кўчириб келмоқчи бўлиб, уч тўрт йигитлар билан тун қатор қилиб кетди. Эртаси кўёш кўтарилган кезде эдиким, бирор юз оилалик қирғизлар бола чақалари билан енгил юкларини олган, бошқа мол чорваларини, тикилган уйларини қолдириб, ёлғизгина уюрлари билан йилқиларини ҳайдашган ҳолда етиб келдилар. Хитой ерларида пул бўлғудек нарсалар билан ҳуржин халашлари тўлдирилмиш эди. Кўпчилиги бола чақа, хотин қизлардан тўпланган эди. Қандай ҳам бўлса, сафар суннатига мувофиқ Назарқулни сафар амири қилиб, ўзим бошлиқ олти одамни унга кенгашчи сайлаган сўнггида, олди орқамизга мер ган йигитлардан соқчилар белгилаб, йўлга тушдик.

Ичимизда икки беш отар, уч тўрт барданка, қолгани ов милтиқлари бўлиб, йигирмадан ошиқроқ қуролимиз бор эди. Шу юрганимизча Кўкқуйруқ ўзанини бўйлаб ўлтириб, орада уч қўниб, Чўй дарёсининг боши Оқсув, Челак деган икки ошув айрилишига етдик. Бу юрган еримиз йўлсиз бўлиб, бўри юрмаган тоғу тош оралаб юришга тўғри келганликдан, тоғ сафарларида кўп юриб кўзи пишган етук йўлбошчи керак эди, бахтимизга қарши, ваъдалашган қоловуз (йўлбошчи) кишимиз келмай қолди. Келаётган йўлимизда биз билан қочган қирғизларнинг қўрада ётган қўйлари, эгасиз қолган молтоварлари, ускуналарига кўзимиз тушди. Инсон турмушига коммунистларнинг зулми шундайин ҳароблик келтирганини кўриб, кўнглимиз вайрон бўлганликдан кўз ёшларимизни артиб улгиролмадик.

Қочган хабаримиз эл ичига тарқалгач, бизни қўлга тушириш учун олдимиздан чегара соқчиларини тўстириб, ортимиздан қирғиз коммунист отрядларини юбормиш эдилар. Биз қочқунлар уч кун ўзан бўйлаб юрганимизча, Оқсув ошуви остига келганимизда кетимиздан юборилган қирғиз коммунистлар аскарларининг қораси йироқдан кўриниб қолди. Орамизда бир оз отишувлар бўлиб, шу кечани соқлик билан ўтказдик. Етган еримиз улўғ тоғларга тақалган, ўнг қўлимиз Челак довони эди. Лекин бу доvonларни ошиб, йўлларини кўрган бошчимиз бўлмаганликдан қайси бирига киришимизни билмай орсор (ҳайронликда) қолганимиз устига, қувғинчи тўсқинчилар олди орқамиздан ўрамиш эди. «Икки йўл келиб, қайси бирига киришни билмай қолган киши ўнг қўлига юрсин», деган Расулulloҳ сўзини маслаҳат бердим эрса, бошқа сабаблар чиқиб бунга юришга тўғри келмади. Охири, сўл қўлдаги Челак доvonидан ошиб олсак, қозоқ ерига тушиб, булардан қутулиб кетишимизни ўйлаб, шунга киришни тўхтаб қилдик.

Эртаси саҳарлаб остидан бир дарё суви тошиб чиқаётган улўғ тоғ бели устига чиқиб, шу ерга уч тўрт қуролик қирғиз болаларидан қўйдик, ўзимиз кўпчилик қўш қулонларимиз (кўчгандаги юкимиз ва йилқиларимиз) билан бел (тоғ бағридан ўтиб) ошиб, ёлғизтуёқ кийиклар изи орқали юрганимизча булутга тиралган тўрт тоғ орасидаги сув ғазнаси (омбори) Кўкқўл деган жойга тушдик. У ердан ўтиб, кўк муз оқ қордан бошқа ҳеч нарса кўринмаган, бош оёғи булутлар билан ўралган Челак доvони остига келиб қўндик. Куз ҳавоси совуқ, қаттиқ қор учқунлаб турарди. Қор ўрталарида кўриниб қолган қора тошлар орасида боши чиқиб турган бир турлик ўсимликлардан бошқа ўтин топилмайдиган шундай қисмчилик жойларда қирғиз хотинлари ош овқат тайёр қилишди. Буларнинг эпчилиги мени ҳайратда қолдирди.

Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг «Ҳар ким эрса бир нарсага боғланиб яратилганликдан ул нарса унга осонлашади, ҳар ишни ўз эгасига топширингларким, ишинглар

енгиллашади», деган ҳикматлик сўзларининг сирларини шунда тушунган эдим. Айниқса, ўз дўстларимиздан Абиш, Ҳайдарали уларнинг хотинлари Ойша, Ойқон бу эр хотинларнинг бу каби оғир йўллар, машаққатлик сафарларда менга кўрсатган ҳурматлари, қилган хизматларини эскариб, ҳаётим борича уларга раҳматлар айтиб дуо қилурман. Аллоҳ уларни раҳмат қилиб, жойлари жаннатда бўлсин! Қандағ ҳам бўлса, шу кечани қор-музлар орасидаги қора тошлар устида тонг оттирдик. Эртаси ойна устига тушган ёғду каби, қор муз устида ялтираб турган қуёш кўтарилди. Йўл билган, юз кўрган йўлбошчи кишимиз бўлмагач, энди нима қилишимиз керак?

Хотин болалардан бошқа қариеш демай бутун эр кишилар баримиз отланиб, тоққа тирмашдик. Минг машаққат билан тоғ тепасига чиқиб қарасак, мўлжали уч чақирим келгудай, тоғ тескайини қор муз қопламиш эди. Мана шу ерда бирор юз киши яёв, отлик бўлиб, биздан илгари қочган кишилар йўл солган бўлсалар, шулар изидан юриб ўтармиз, деган умид билан шу куни эртадан кечгача йўл излаб из қидирдик. Бироқ бахтимизга қарши түёқ ёки оёқ изи тушган бирор нишон тополмагач, кечки совуққа қолиб, бўрон чопқунга учрамайлик деб, ночорлик билан ор-тимизга қайтдик.

Худо ўнглаб, Кўккўл бели устига уч тўрт қуроллик қоровул қўйиб ўтган эдик, йўқ эрса орқамиздан қувиб келаётганлар изимизга тушиб устимиздан босар эканлар. Из қувиб келганлар бел устига чиққанда бизнинг қоровулларимиздан қаршилиқ кўриб, кетига қайтмиш эдилар. Шу билан икки кўниб муз тоғлар орасида йўл тополмай, овора бўлган сўнгида яна орқамизга қайтиб келдик. От уловларимиз чарчаб, ўзимиз қийналганимиздан бел устида бир икки кун эрув (дам олиш, ҳордиқ чиқариш) қилиб, шу орада икки кишини ер чорлаб (атрофни билиб келиш, разведка қилиш) келиш учун Оқсув довони томонга юбордик. Кетган кишиларимиз иккинчи куни тинчлик хабарини келтиргач, бу йўлнинг икки кунлик олислиги бўлса ҳам, бошқа иложи бўлмаганликдан шунга киришга мажбур бўлдик.

Эл яйловдан кўчган кези, йўллар жимжит, иссиқ совуқ орасида ҳаво очик бўлиб, тинчлик билан Оқсув довонини ошиб, келишган кенг бир яйловга тушдик. Бу ерга киргач қирга, теварак тўрт томонга кўз солдим эрса, ўтмишдаги эркинлик қўйнида кун кечирган ўрозлик ўғуз уриғи Эдиқут эли у тоғдан бу тоғга, у сойдан бу сойга ер танлаб, кўчиб юрганлари эсимга тушиб хаёл денгизига чўмдим. Кенг юзлик саболарда (ёғоч тоғораларда, идишларда) кўпириб ётган қимизни қизил кўкарларга (ёғоч бокалларга) қўйиб ичганлари, қўй қўзи этлари кўнгилларига теккач, қулун (бия боласи) сўйиб ейишга киришган кунлари кўз олдимга келиб, ҳайронликда қолдим. Бир оз бўлса ҳам эркинлик оламига чиққандек бўлиб, ҳордиқ чиқариш учун бу ўринда икки кун эрув қилиб тўхтагандан сўнгра, Тойсоврун, Бойсоврун деган яйловлардан ҳали эл кўчмаган экан, кечалаб тун қорон-ғусида у ердан ўтиб, Жилақарағай довони остидаги қалин қарағайзор ичига кириб қўндик.

Бизнинг бу юрган ерларимиз Туркистон бешиги, Ўғузхон пойтахти аталган Иссиқкўл ўлкасининг шимол томонидаги Тянь-Шан тоғларининг тармоқлари эди. Бу ерга келиш олдида ёға бошлаган қор, ёмғир тун бўйи тўхтамай ёққан бўлса ҳам, ҳар туп қарағай бир қирғиз ўтовидек бўлиб, тубига тушган мусофир меҳмонларни қор ёмғир ҳужумларидан ўз оиласидек асрамиш эди. Эртаси ҳаво очилиб кун кўтарилгач, бу ердан кўчиб шимол томонга қараб, тоғдан тоғга оша от тортиб юрганимизча, боши кўринмай туман билан чирмалган, бир улуғ тоғ тубига етдик. Шу ерга келганимизда ҳаво бузилиб қор ура бошлаб, ёлғизоёқ келаётган йўлимиз юзи ёпилиб, қаёққа юришимизни билолмай тўхталиб қолдик. Қирғиз йигитлари эса яёвлаб, тоғ юзига тирмашиб, йўл излашгани турдилар. Борган сайин қор ёғиши қаттиқлашганликдан кўз қоплаган буроша (бўрон, қаттиқ шамол) бўлиб, йўл излашган йигитларимиз бир бирларини кўролмай қолишди. Бунинг устига ёлғизоёқ йўл устида узундан узун туриб қолганимиздан, отларимизнинг бели толиб ёта бошлади. Қарасак, кун тушдан оғиб боради. Агар шу ўрталарда кечалаб қолар эканмиз, ўзимиз ва от уловимиз учун қаттиқ қийинчиликлар туғилишини ўйлаб, сафарда орқага юриш яхши бўлмаса ҳам, бошқа иложи топилмагач, ночор кери (орқага) қайтишга мажбур бўлдик. Босган изимизга қайтиб, қорбўрон ичида олти соат чамаси юрганимиз сўнгида кўз қорайиб, гугум тушгандан кейин ҳориб-чарчаб, зўрға эрталабки кўчган қалин қарағай остига кириб омон қолдик.

Бу каби кўрилмаган улуғ доvon йўлларини ошиб ўтишга етук йўлбошчи лозим экан. Шундай одамни топиб келтириш учун шу ерлик элга алоқалик бир кишини уларга кечалаб юбордик. Эртаси куни ҳаво очик бўлиб, кўзгудек кўринган булутга тиралган буюк қор тоғларини ялтиратган ҳолда қуёш кўтарилмиш эди. Шу чоғда қоловуз ҳам етиб келгани учун баримиз суюнганимизча унга эргашиб йўлга тушдик. Кечаги адашган жойларимиздан олиб ўтиб, от тиззасига келган қор ичида кўрам тошлар оралаган ҳолда синчиклаб юриб, йўл топган йўлбошчимиз қирғиз чолга офаринлар айтиб, уни бек олқишлар эдик. Шундай қилиб, Жилақарағай доvонидаги қор тоғларини омонлик билан ошиб, у томони

Челак, Толғор яйловларига тушиб, икки кун эрув қилдик.

Шу ерга келганимизда отақли қоловузлардан қирғиз Қўйчи ботир қочоқларга ёрдам етказиш учун Фулжадан чиқиб, олдимизда икки кунлик Қудурғу деган ерга келган хабарини англадик. Бу киши эса беш-ўн қуроллик йигитлари билан йўл тополмай юрган қочқунларни Фулжа томонига ўтказиб, шу касб орқалик фойдаланиб юрган қора ботирлардан экан. «Қорақўл шаҳар соқчилари хабар топмай туриб, чегарадан ўтишимиз керак, кечикканинг хатари кўп, тезлик билан етказиб келинлар», деб қуроллик икки йигитни бизга юбормиш эди. Йўлда қўшилган қирғиз йўлдошларимизнинг орқада келаётганларини кутишга тўғри келганликдан шу ерда икки кун туришга мажбур бўлдик. Шунга кўра Қўйчи ботирдан биз боргунимизча кутиб туришни ўтиниб сўраб, тортук йўсинида унга бир семиз бия юбордик. Қудурғу тоғи бетида тўп қарағай тагида бизни кутиб олишга қаттиқ ваъда беришиб, бия етаклаган ҳолда бу икки йигит бизга хўш айтиб қайтди. Шу билан икки тун ўтказиб улар ортидан биз ҳам йўлга тушдик.

Раҳмсиз, кучлик душманлар чангалига тушишдан қўриқиб, улуг тоғларга сиғинган йиғинди бир тўда мазлум ожизлар қаторида ўзимнинг кетаётганимни кўриб, бу хунук манзарадан қаттиқ таъсирланмиш эдим. Бир даврларда бутун дунёни найзаси учига ўйнатган турк ўғлонлари, бугунки кунда бургутдан қочган тулқига ўхшаб қолдилар. Қочар жойини, кирар тешигини тополмайдилар. Бурун нега ундай эканмиз? Энди нега бундай бўлдик? Мана бунинг сабабларини текшириб, аниқлаб билганимиздан кейин, унинг чорасига киришмоғимиз керак. Бизнинг ишончимиз бу дунё, у дунё бўлиб, охират кунига иймон келтирамиз.

Энди шуни билмоқ лозимдирким, *бу дунё ишларини Аллоҳ таоло бутунлай сабабга боғламишдир. У дунё ишлари бўлса, Қуръоннинг айтишича, сабабсиз, худо қудрати билангина пайдо бўлур. Ҳаёт оламидаги дунё ишлари заррадан Қуёшгача, барча нарсаларнинг бўлиши ва бўлмаслиги бари сабабга боғлиқир. Таваккал қилиш, яъни, Аллоҳга топширишни эрса, инсон тоқатидан ташқари, қўлидан келмайдиган ишлардагина шариат буюради. Шундоқки, деҳқон ерни танлаб ҳайдайди, бутун шароитларини бажарган сўнгида тупроққа уруг кўмади. Аммо тупроқ ичидан уни ундириб чиқариш унинг иши эмас. Бу тўғрида таваккал қилиб туришдан бошқа чораси йўқдир. Бизнинг бу сўзимиз ҳаммага тушунарлик бўлганликдан, дунё ишларини мусулмонлар, албатта, шунга таққос қилишлари лозимдир. Пайғамбаримиз айтдилар: «Мусулмонлар дунёда яхшилик кўрсалар Аллоҳга ҳамд айтсин. Агар ёмонлик кўрар эканлар, ўзларидан кўрсин, қилмишлари уларга қайтарилмишдир».*

Оят, ҳадис, худо, пайғамбар сўзи мазмунича тўхталган ҳукм шулки, исломият шароитларини бутун бажариш шарт билан дунё ишларида моддий, маънавий томондан замонавий асбобларини тўлиқлаб қўлга келтириш мусулмонлар учун фарздир. Агар бу ишни юзага чиқариш учун юз шарт бўлар экан, шулардан тўқсон тўққизини бажариб, бирига келганда узрсиз уни қолдирса, шариат олдида хиёнат қилган бўлиб, шу ишда жиноятчи ҳисобланади. Чунки, ҳаёт оламига қурган Аллоҳ қонунини бузиб, яхши сақламаган бўлади. Қайси нарсанинг салбий, ижобий бўлиши бўлмаслиги сабаблари тўлиқланар экан, кимнинг қўлидан бўлса ҳам, у нарсанинг юзага чиқиши аниқланмишдир. Биз мусулмонларга ҳам шундай ишониш лозимдир. Чунки, бир ишнинг пайдо бўлиши учун, унинг сабаблари тўлиқ қўлга келар экан, уни юзага чиқариш Аллоҳнинг ҳаёт оламига қўйган қонунидир. Қуръон тилида буни «одатилло, суннатилло», яъни «Аллоҳ одати, Аллоҳ йўли» деб айтилади.

Пашамбарлардан бошлаб бутун дунёда яшайдирганлар шу қонунга бўйсунмишга мажбурдирлар. Бунга мисол Уҳуд урушида шу қонун яхши сақланмаган эди. Бир зумда аҳвол ўзгариб, иш мўминлар зиёнига айланди. Бунга тушунмаган бир неча кишилар: «Муҳаммадни Худо юборган бўлса эди, биз шундай кунга қолармидик, ўзининг тиши синиб, боши ёрилди, йўлдошларидан қанча кишилар душманлари қўлида ўлдирилди», деб хато фикрга кетдилар. Ҳақиқатда эса бу ишга ўзлари сабабчи бўлмиш эдилар. Худо Қуръонда кўрсатган уруш қонунларини бузиб, Расулulloҳ буйруқларини бажармагач, зафар булардан юз ўғирмиш эди. Бу қонун дунё борича давом этажақдир.

Энди, биз мусулмонлар, айниқса, икки Туркистон туркий халқлари: барча ўзбек, уйғурлар ҳаёт оламида қурилган Аллоҳ одатига яхши тушуниб, динимиз, Қуръонимиз буйругини амалга оширолмадик. Шунинг учун ҳозирги ҳаётимизда душманлар қўлида эрк ихтиёримиздан бутунлай ажралиб, бурнимиз ерга ишқаланган ҳолда ҳайвондек ишлаб, қуллардек қийналиб, кун кечирмоқдамиз. Яна шундай бўлса ҳам, келажакда кўзда тутилган умидлар асоси кўриниб, ўйғониш туйғуси ўқимишлик ёшларимиз орасида сезила бошланмишдир. Фикр ўйғониши ортидан иш ўзга-риш натижа бериши бурундан бери сиёсат оламида бўлиб келган ишдир. Тарих саҳифаларида бундай ҳолларни кўп учратамиз.

Кочирлик ёмонми, билмаслик тушунмаслик ёмонми? Бу саволга дунёнинг энг улуглари пашамбарлардан бошлаб, барча билимлик донишмандлар: «Билмаслик ва тушунмаслик куфрдан ҳам

ёмонроқ», деб жавоб бермишдурлар. Чунки, ўз замониға тушунмаган мусулмонлар шариат олдида ислон асосларини билмаган бўладилар.

Ўз миллий ҳукуматидан ажраган инсонлар, ўз ва-танида турган бўлсалар ҳам, биз Туркистон халқи каби бутун ҳуқуқларидан ажраб, хор зорлиққа қолишлари шубҳасиздир. Биз эса ўз меросимиз она ватанимизга эга бўлолмай мол-бошларимиздан, динимиздан борлиқ нарсаларимиздан бутунлай ажрамоқдамиз.

XX аср маданияти орқалик дунё бўйича илм тарқалиб, бунинг натижасида Оврупо аждарҳоларининг мустамлакаларида қулчиликда яшаётган инсонлар озодликка чиқиб, ўз миллий ҳукуматларига эга бўлдилар ва бўлмоқдалар. Шу билан баробар иккинчи томондан ўзларини «меҳнатчилар гамхўри» деб пардалаган коммунист қизил аждарҳолар тушунилмас, бузуқ тузулмалари остида бутун халқни қутулмас қулчиликка солиб, ҳайвонларча ишлатмоқдадирлар. Айниқса, биз икки Туркистон ўзбек уйғур мусулмонлари икки аждарҳо оғзига тақашиб, ютилиш олдида турибмиз. Энди иш шундайин фожиалик ҳолға етганда бундан қутулиш учун қандайча чоралар кўришимиз мумкин ва қандайча чоралар кўришимиз керак! Чунки, ҳаёт оламидаги бутун ишлар сабабға боғлиқ эканлигини, қачон бир ишнинг сабаби топилар экан, уни юзага чиқариш, Қуръон ҳукмича, Аллоҳнинг бузилмас одати эканлигини аниқ билдик. Бундай бўлшч, бу фурсатни ҳам ганимат билиб, ютилиб кетмасдан болдирроқ (олдинроқ, илгарироқ), ундан қутулиш чорала-рига киришимиз лозимдир.

Ер усти инсонлари ер ости маъданлари каби турликча яратилганликдан, ҳар қайсилари ҳар турлик қобилиятга эгадурлар. Булар ичида темир кўмирлари кўп бўлгандек, олтин олмослари ҳам оз эмасдир. Энди эса келажак кунларда биз учун яхши шароит лар тугилиб, қобуси келар экан, тоғ босқандек устимизда босиб ётган босқинчилар қўлидан ватанимиз Туркистонни, албатта, қутқара оламиз. Чунки, бизлар ҳозирги ҳолда тоғ тагига тушган чумолидек ожизликда ётган бўлсак ҳам, бунга қарши кўз олдимизда тоғларни кўморгидек (ағдаргудек, кўчириб, юлиб ташлагудек), даҳшатлик куч қувватлар фурсат кутиб турибдилар. Агар шундоқ кунлар тўғри келар экан, сиёсат майдониға миллат етакчилари, албатта, чиқади ва шунда Туркистон халқи ўз ҳукуматиини биринчи навбатдаёқ куриб олиши, албатта, лозимдир. Ҳар миллатнинг ўз ҳукумати ўз қўлида бўлмас экан, чўпони кўйчибони йўқ бир тўда қўй каби йиртқич қушларға, оч бўриларға ем бўлиб, охири инқирозға учраб йўқолади.

Энди мақсадға етмоқ учун давлатимиз қўлимиздан кетган бўлса ҳам, миллатимизни ютилишдан сақлаб қолиш керак. Бунинг бирдан бир чораси эса, диний ва ҳам миллий ҳисларимиздан ажрамаслик эди. Бироқ бу ҳийлагар босқинчилар ўзларининг зулм-истибдод ҳокимиятлари остида диний миллий ҳисларимизни йўқо тиш учун, тиш-тирноқлари билан қаттиқ киришганликлари натижасида, Туркистон халқининг диний ҳислари кўнгилларидан кўтарилиб қолди. Нечук кўтарилмагайким, дин илми, дин тарбияти биринчи навбатдаёқ мактаб мадрасалардан чиқарилиб ташлаб, ўқув ўқитув ишлари бутунлай динсизлик асосиға қурилмиш эди. Шундан бери 50 йил ўтди. Совет ҳукумати коммунистик истибдод остида диний миллий ҳисларини бутунлай халқ кўнглидан чиқариш учун, моддий ва маънавий кучлари билан динга қарши бутун чораларини кўрмоқда. Бунинг таъсири орқалик ҳозирги ёшларимизнинг дин ҳақидаги тушунчалари ўзгариб, диний ҳислари йўқолиши бошланди. Унинг устиға байналмилал пардаси остида ёшириниб олиб, миллатчилик йўқ деса ҳам, бошқаларни ютиш қонунини амалға ошириш билан бизни ютмоқчи бўладилар. Энди бу ёлмоғизларға ютилишдан ўзимизни қутилтириш учун, диний, миллий ҳисларимизни сақлаб, замонавий фан илмларини эгаллашдан бошқа чора топилиши мумкин эмасдир.

Хулоса шулдирки, миллий ҳокимиятимиздан ҳозирча ажраб турган бўлсак ҳам, миллий ҳиссиётимиздан ажрамай, уни сақлай олсак, келажакда душманларға ютилишдан ўзимизни қутқара оламиз. Энди бу мақсадға етиш учун қўйилган масалаларнинг энг биринчи шарти тил масаласидир. Агар биз тил адабиётимизни кенгайтириб, унинг қадр қимматини ошириб, бошқа маданий тиллар даражасиға етқизур эканмиз, мана бу чоғда миллатимиз, миллий ҳиссиётларимиз доимий равишда ўсиб сақлангусидир. Агар бундай бўлмай балки, аксинча, ўз она тили қадрига етмасдан унга аҳамият бермас эканлар, у чоғда кўп узоқламаёқ алвидо айтиб, ўз тилларидан абадий ажраган бўладилар. Шундоқ бўлиб, ўз она тилидан ажрамоқлик, миллий ҳиссиётларини йўқотиш натижасидир. Бу иш эса инсоният олами олдида улуг хиёнат, кечирилмас жиноят ҳисобланади. Бундай бўлди демак, улуг Туркистон улуси Турон насли босқинчилар тилагича, қурбон бўлган ҳолда инқирозға учраб, Аллоҳ сақласин, тарих саҳифаларидаги шон-шарафлик ном нишонлари ўчирилади демақдир.

«Хонлигиндан ажрасанг даги, улусингдан ажрама», деган эскидан қолган мақол энг ҳикматли сўздир. Чунки, бизнинг ишимиз ва биз ўхшаш бошқаларнинг ҳам ишлари шу ҳозирда талашиб-тортишиб

ётган дунё сиёсатига боғлиқдир. Шунга давр тил адабиётимиздан адашмай, миллий ҳиссиётимиздан ажрамаган ҳолда, замонавий илмларни эгаллашимиз келажақда кўз тутилган улуг мақсадларимизнинг биринчи шартидур.

Яна ўз сўзимизга қайтайлик. Шундай қилиб, тоғдан тоққа, довондан довонга оша икки кун юрганимизча, бизни кутиб олишга мўлжал қилишган тоғга етиб келдик. Қарасак, биз ваъдалашган кишилардан бу ерда ҳеч кимни кўролмадик. Бу ишдан ўйланиб гумонга тушгач, соғлик билан олға томон юриб, кун туш вақтида Қудурғу тоғига етиб келдик. Бизни кутиб турмоқчи бўлган Қўйчи ботирнинг ёширинган жойи тўп қарағай, қаршимиздаги тоғ бетида кўриниб турмоқда эди. Кўз тутган еримиздан ҳеч ким кўринмай, жим-жит бўлганлиги учун ҳайрон қолиб турганимизда, бирданига уч отлиқ киши тоғ чўққисидан чиқдилар. Бизнинг кишиларимиз бўлсалар керак деб, Ҳизрни кўргандек баримиз қувнашган ҳолда чувқон (бақриш) солишиб, ёғлиқларимизни (қўл рўмоли) айлантириб уларни чорлагани турдик. Бизга қарши улар ҳам дўстлик белгиси билдириб, жавоб қайтарган бўлдилар. Биз пастда, улар тоғ устида икки ўрта узоқроқ бўлиб, товуш етар лик эмас эди. Орадан бирор соат ўтар ўтмас тоғдан тушиб, тўп қарағай ичига кирганларича, икки уч соат кутдик, у ердан чиқмадилар. Бу ишдан гумон олиб, бизга кўрқинчлик тушгач, буни пайқаб келиш учун икки кишини юбордик. Булар ёширинча бориб қарасалар, бизни тутишга Қоракўл шаҳридан юборилган ўттизча аскар бўлиб ётмиш эканлар. Буни кўриб шошилиш билан қайтиб келаётганларида йўлда улар томонидан ўлдирилган Қўйчи ботирнинг икки йигитини кўрмиш эдилар.

Шу билан ишнинг қандай эканлиги бизга маълум бўлғач, дарҳол қуролли кишиларимизни тоғ бетидаги ёширин ўринларга жойлаб, шу кунни бир-бирларимизни пойлашиб ётдик. Кеч яқинлашган сайин, ҳаво бузилиб, қор ёғиб, тун қоронғулиги бости. Биз келаётган ёлғизоёқ йўлимизни душман тўсиб турғонликдан, отишиб-чопишиб бўлса ҳам, шулар олдидан ўтишимиз ёки орқамизга қайтишимиз керак, бундан бошқа чорамиз йўқ эди. Кўпчилик йўлдошларимиз кўшқулон, хотин болалик бўлганликлари учун, душман олдидан кесиб ўтишга журъат қилолмадилар. Бунинг устига қор қаттиқ ёғиб, олди-орқа йўлимиз бутунлай йўқолди. Улуғ тоғлар оралаб йўлбошчисиз ёлғизоёқ йўл билан кўрқинч остида келаётиб, ҳар томондан душман билан ўралган ҳолда, бу каби оғир кунга қолишимиз бизни энг қаттиқ даҳшатга туширмиш эди. Ахири, ўзаро кенгашгандан сўнгра, олдимиздаги душман қўлига тушмаслик чорасини ўйлаб, орқамизга қайтдик. Кўз кўрмас қоронғу кечаси, минг турлик машаққат билан тоғдан тоғга ошиб ўлтириб, тонгга яқин бир сой ичига келиб тушдик. Шу кеча ҳар қанча машаққат тортган бўлсак ҳам, ҳозирча раҳмсиз душман қўлидан қутилган ҳисоб бўлдик.

Агар бу ваҳшийлар қўлига тушар эканмиз, хотин болалар билан бир қаторда бирортамизни қолдирмай, отиб чопиб йўқотиб юбориш, буларнинг одатлари эди. Худо сақлаб, шу туни қалин қор ёққанликдан эрталаб изимизни топишолмай, бошқа йўл билан ўтиб кетган деб гумон қилиб, кетларига қайтган эканлар. Шу баҳона бўлиб уларнинг ноҳақ зулмларидан бизларни худо қутқармиш эди. Иккинчи кунни эса, у сойдан кўчиб, Челак довони туюғидаги қалин қарағай ичига кириб, омон олмоқчи бўлиб кетаётганимизда, Иссиқкўл бўйидаги қирғизларнинг оқсоқолларидан бир неча кишилар оқ байроқ кўтаришиб олдимизда кўриндилар. Қарасак, булар бизни йўлдан қайтариш учун бйр қанча алдов ёлғон ваъдалар билан ҳукумат томонидан юборилмиш кишилар экан. Қочоқлар ичидаги чоғайларга (камбағалларга) тарқатиш учун бир мунча тайинланган нарсалар ҳам бор. Буларнинг сирти тотлиқ, ичи заҳар сўзларига беш олти одамдан бошқа кўпчилиги алданиб, қайтишга мойил бўлдилар.

Шу билан келган йўлимизни қолдириб, Суттибулоқ ошуви орқалик иккинчи йўл билан, отларимиз ориқлаган, ўзимиз хориб чарчаган ҳолда, Иссиқкўл усти Бойсоврун яйловига қайтиб келдик. Бу ерда саяқ уруғи қирғизлардан ота қадрдонларимиз кўп эди. Ҳар қайсилари бизни чақириб, зиёфат қилгани туришди. Танимиз соғ бўлса ҳам, кўнглимиз тинчсиз бўлганликдан, емак ичмагимиз ўзимизга татимас эди. Шу ерда уч тўрт кун турганимиз сўнггида, қирғиз йўлдошларимиз ҳар қайсилари ўз эл-юртларига тарқалиб кетдилар. Булар ичида кўзга кўринган беш олти киши бошимизга тоғ ағдарилгандек, нима қилишимизни билмай ҳайронликда қолдик.

Ахири, маслаҳат билан Тўқмоққа қайтмоқчи бўлганимизда ўзим йўлдошларимдан ажраб, фалон жойда топишайлик деб, уларни кечалаб йўлга солдим. Бу ер билан Тўқмоқнинг оралиғи икки юз чақиримча бор эди. Сўнгра қадрдон қирғизлардан бир йўлбошчи олиб, қўл бўйлаб ёлғизоёқ, ёширин йўл билан уч кун юрганимизда Иссиқкўлдан 30 чақиримча йироқликдаги Майдонтол деган қалин тўқай ичидаги Ирисбек қирғизнинг уйига келиб тушдик. Бу киши эрса, худо раҳмат қилсин, бизнинг энг ишонимлик дўстларимиздан бўлиб, бунинг қўлида 200 дан ортиқроқ тул қўйимиз бор эди. Мусулмончиликка ихлослик, хиёнати йўқ, бизга муҳаббатлик яхши киши эди. Биздан илгари кўришган

йўлдошларимиздан бўлган воқеани эшитгач, келишимиз учун тайёргарлик кўриб, ҳеч кимга туйдирмай, қалин тўқай ичида ёлғиз уй тикиб, бизни кутиб ётмоқда экан. Бу ерда уч тўрт кун ётиб ҳордик олғанимиз сўнггида, киши йўқ тоғ йўллари орқали юрганимизча, орада бир кўниб, эртаси тонгга яқин Тўқмоққа келдик.

1930 йили сентябр ойининг ўн бешларида шу хатарлик сафарга чиқиб, 20 кундан ошиқроқ тоғу тош, қору музлар орасида меҳнат машаққатларга қолиб, ахири қазодан қочиб қутулиш имконияти йўқлигидан, тақдирга бўйинсунишдан бошқа чора тополмадик. Бу раҳмсиз золимлар зулмидан қочиб, суюмлик она Ватанимизни ташлаб ва ҳам бутун ҳаётимиз ҳосили ўз оиламиздан ажраб, ҳасратлик кўзларимиздан қон ёшларимизни оқизган ҳолда кетган бўлсак ҳам, олдимиздаги эркин озодлик оламига чиқиш умиди билан улуғ тоғлар устида анчагина кўнглимиз очилиб, руҳимиз кўтарилмиш эди.

ЗУЛМХОНА

Бу йўлдан (Шарқий Туркистонга ўтолмасдан) қайтиб келгач, ҳозирча, душман қўлига тушмаган бўлсак ҳам, кўз тутқан умидларимиз бўшқа (бўшлиққа, йўққа, бекорга) кетганликдан ўз ватанимиз душман қафасидай кўринмиш эди. Шундай бўлса ҳам, бошқа чора тополмагач, ҳеч кимга туйдирмай, қирқ кунча шу ерда турдим. Сўнгра Сўқулукдаги тунгон шогирдларимиз хабар топишиб, ёширинча мени олиб кетдилар. Тунгон халқининг бизга кўрсатган яхшиликлари кўп эди. Бунга қарши улар учун Аллоҳдан яхшилик сўрашдан бошқа ҳеч нарса қилолмадим. Булар ичида ўз оиламда турганимдан ортиқроқ бўлиб, икки-уч ой ўтказганимдан кейин қаёқдан англамишдир совет давлатининг уч ҳарфлик ГПУ жаллодлари марҳум Олимхон тўра акамизни чақириб: «Укангиз Алихонтўра чегарадан ўтолмай қайтиб келиб, Сўқулук тунгонлари ичида ёшириниб ётган эмиш. Биздан киши қочиб қутулолмайди. Сиз бориб бирга олиб келинг, унга яхшилик қиламиз», деб юбормишдир. Келмасга чоралари йўқ, келиб кўришган сўнггида яна қочиб қутулишим мумкин бўлса ҳам, акамни аяганимдан нима бўлса ҳам, ўзим кўрай деб биргалиқда Пишпекга келдим.

Эртаси куни кўзимизга жаллодхонадек кўринган идораларига мажбурий равишда кириб кўришганим сўнггида, ўзларидан ҳеч қутулмас даражада юмшоқ муомала кўрсатган бўлишиб, мени тузоққа тушурмоқчи бўлдилар. Шу идора маккорларидан бири бизнинг сафаримизда бўлган воқеаларни бошдан оёқ қолдирмай сўзлаб беришни мендан сўради. Мен ҳам «Ан нажоту фиссидқи», яъни «нажот чинликда» деган ҳадисга мувофиқ, бир ойлик сафар ичида уйдан чиққан кунимиздан бошлаб ўтган ишларни гапириб бердим. Шундоқ бўлса ҳам оғиздаги сўзимга қаноат қилмай, шуларни бир икки кун ичида ёзиб келтиришимни топшириб, менга руҳсат қилди. Унинг деган кунидан қолдирмай, айтган сўзларимнинг барини ёзиб келтирганим сўнггида, уйга бориб оилам олдида 15 кун дам олиб, қайтиб келишга буюрди.

Бироқ мени ўз хизматларига кўндирмоқчи бўлиб, қирғизлар қишлоғи Чийқўрғон деган ердаги кишилар устидан ёширин маълумот тўплаб келтиришимни менга топширдилар. Энди бу малъунларнинг топшириқларини бажарганимда, ўзим ишонган муқаддас Қуръон ҳукмига қарши ишлашга тўғри келар эди. Шунга кўра бу йўлда ҳар қандай оғирчиликлар бўлар экан, ислом ҳурматиани сақлаш учун, бу золим ваҳшийлар топшириқларининг бирортасини ҳам ўринлатмасдан (бажармасдан) қайтиб келдим. Эртаси куни у билан кўришганимда

хизмати бажарилмаганини англаши билан, у кофирнинг туси ўзгариб, ғазаби кўзғалган бўлса ҳам, худо сақлаб, бошқаларга қиладурғон уруш-қийнаш одатларини менга қилишга журъат этмади. Шу билан аҳвол ўзгарганича иккинчи бўлимга чиқиб, бизнинг устимиздан зулм қарорини юрғизиш кенгашини ўтказиб, бир ой вақт ўтгандан сўнгра, уч қават бионинг энг остқи қаватида, ер устидан тўрт метрча чуқурликда бўлган, ёлғиз ётоқ камерага мени тушириб қамаб қўйдилар.

Чирқиллаган қиш кунининг чилла совуғида, ости усти муздай ялтираб ётган ер ости зиндонига киргач, ўзимни ҳаёт олаmidан бошқа бир дунёда тургандай бўлиб сездим. Бу каби даҳшатлик ўринга қиш чилласи рамазон ойида, рўза оғиз кирган эдим. Шу кундан бошлаб турма қозонидан ош ичмасга шарт боғлаб, оғиз очарда, саҳарда қуруқ нон, қайноқ сувга қаноат қилдим. Ўт кўрмай, иссиқ ичмай, рўза тутиб, ёлғиз ётар уйда шу каби қийинчиликлар билан 13 кун ўтказганим сўнггида, ленинградлик бир рус йигитини кечаси менинг устимга киргизиш қамадилар.

Қиш кунининг совиғи, ётоқ тўшак етишмаслиги, бунинг устига кўндаланг ётсак оёқ узалмайди, узунига ётганда икки киши сиғмайди, қиш чилласи бўлиб, оёқ совуққа чидамайди. Бу даҳшатли аҳволни

кўргач, ўзи ҳам қийинчилик кўрмаган бой боласи бўлиши керак, ачинган кўзи билан менга қараган ҳолда: «Бу азобхонада турганинга неча кун бўлди?», деб мендан сўради. «13 кун бўлди», деганимда бошини чайқаб, менга ичи оғриганини билдирди. Шу билан қиш куни узун кечалари совуғига чидамай, ярим тунгача камера ичида икковимиз навбатлашиб юриб турдик. Бунга ўхшаган хўрлик азобини кўрганига чидаёлмаган бўлса керак, чой ўраган бир парча қоғозга хат ёзиб, қоровул аскарга топширди. Менга қараб: «Бундай оғир аҳволда турганимиздан ўлганимиз яхши. Мен очдан ўлишга розилик билдириб, ариза бердим», деди. Бир икки соат ўтар ўтмас камерага комендант бурутини (мўйловини) шоптай (тикка) қилиб, «Ким очлик билдирган киши?», деб ҳайбат билан устимизга кириб келди. «Мен эдим» деб ўрнидан тургач, шу ўхшаш кишиларга аталган ёлғиз ётоқ уйга уни чиқармоқчи бўлди. Менинг ётқанимга ҳам 13 кун бўлмиш эди. Бундай оғир ўринда 10 кундан ортиқ ушламаслигини эшитган эдим. Шунга кўра, совуқ қаттиқлигидан тан соғлиғим бузила бошлади. Шунга кўрсатиб: «Мени кўпчиликка қўшсанглр», деб комендантдан илтимос қилдим. «Юқоридаги сени қамаган кишилар билан сўзлашиб, сўнгра жавобини бераман», деди. Шу билан бир кечалик йўлдошимни олиб чиқиб кетдилар. Оз бўлса ҳам ғамхўрлик кўрсатган қайғудошимдан ажраб, яна совуқ хонада ёлғиз қолдим. «Ҳа, энди, бир баҳона сўз айтиб чиқиб кетган киши мени қайдан эсласин», деб ўйлаган бўлсам ҳам, хиёл ўтмай келиб, кўпчилик ичи саккизинчи камерага чиқазиб қўйди. Қарасам, бу ер кўзимга бошқа бир олам кўриниб, муз хонадан мўнчага (ҳаммомга) киргандай бўлиб қолдим. Бу камерада менга йўлдош бўлғудек бир қирғиз, икки рус бўлиб, Тўқмоқлик бўлганликлари учун мени яхши танир эканлар. Улар билан сўзлашиб ўлтирдик. Шу куни ифтор вақти оғиз очаримда, топганимни олдимга қўйиб, қайноқ чой, юмшоқ нон келтиргач, «Ҳай, дунёда бундай жойни ҳам кўрар кунимиз ҳам бор эканку», деб шу ғурбатда роҳатланган бўлиб ўлтирдик. Бир неча кун ўтгандан сўнг мени ён қўшни камерага кўчирдилар. Қарасам, бу ерда ўзимнинг сафар йўлдошларимдан тўрт қирғиз ўлтиришган экан. Бир бирларимизга кўзимиз тушгач, туғишган қардошларча қувониб кўришдик. Чунки булар қор, музлик тоғлар, тошлар орасида қочиб юрган кунларимиздаги қайғу қардошларимиз эди.

Б а й т:

Зоти яхши унутмас ҳеч қачон,

Қайғулик кунлардаги йўлдошларин.

Бизнинг сафардош эканлигимизни бу золимлар билмаган эдилар. Шунинг учун булар билан бирор ойча бирга туришиб, рўза кунларини ўтказдик. Бошқа ҳамсафарларимиздан кўзга кўринганларини қолдирмай, қамоққа олмиш эканлар.

Сўнгра, Отбоши Норин, Кўчқор, Жумғол томонлардаги қирғизлардан бойманап баҳонаси билан, кўзга кўринарли кишиларни қўймай, қамағали турди. Кўп бўлса, олти етти кишилик камерага йигирмадан ошиғроқ одам киргизди. Булар ичида умр бўйи бозор кўрмаган, улуғ тоғлар устида юриб мол боқишдан бошқани билмаган, ёшлари саксондан ўтган, бир неча қирғиз чоллари бўлганларидек, 16 ёшлик бир қирғиз боласи ҳам бор эди. Тоғ тошларда от чопиб юрган ўйин боласи бирданига бундай даҳшатлик кунга қолишдан қаттиқ таъсирланиб, сочига оқ тушиб қолмишдир. Одам кўплиги, жой торлигидан кечаси икки тарафлама ётишга мажбур бўламиз. Оёқларимиз толиққанида узатиб юборур бўлсак, бир бирларимизнинг кўкрагимиз, қўлтиқларимизга кирганидан уйқимиз қочади. Бу ўриннинг қийинчилигини кўриб, аччиғини татимаган кишилар қайдин билсунлар бунинг азобини! «У дунёдаги яхши ёмон ишларнинг нухаси, бу дунёда ҳам бор», деган сўзлар диний китобларимизда ёзилмишдир. Шунга кўра, оқил одамлар бундаги турлик ёмон муомалаларни, ёмон ахлоқсиз кишиларни кўргач, у дунёда бандалар учун тайёрланган Томуғ (дўзах) азобини эскариб, ибрат олишлари керакдир.

Б а й т:

Оқил одам ҳар ишдан ибрат олур,

Қайси ҳол ичра турса фойдаланур.

Турма тартиби бўйича ҳар куни камерани супуриш, параш кўтариш каби хизматларни навбати билан бир одам бажариб туриши лозимдир. Кекса, қари одамларнинг кезиги (ўрни, навбати) келганда уларнинг хизматларини кўпинча ўзим қилиб турдим. Одам боласи ҳар ишга чидаёлса ҳам, бекорчиликга чидаёлмайди. Шунинг учун пайғамбаримиз: «Бекорчи, соғлом йигитларни Аллоҳ душман тутати, ишчан қариларни дўст кўради. Бузуқчилик, фитна фасод ишлар кўпинча бекорчилардан чиқади», дедилар. Айниқса, тоғ тош, далатуздан (текислик, пастлик жой) келган қирғиз қозоқлар диний этиқодлари бўш, ўзлари очиқ ҳаво, кенг далаларда униб ўсганлиги учун бундай оғирчиликларни кўп кўрмаган, турма машаққатларига чидами йўқ бўладилар. Шу сабабдан вақтлик бўлса ҳам, орти нима бўлишига қарамай, имконият борица қутулиш чорасига киришадилар.

Мана шу ҳолдан фойдаланиб, халқ ичидаги ўнг-сўлини пайқайдиган, кўзга кўринарли кишиларнинг кўпларини бу маккорлар ўзларига жосус қилиб, бурунларидан боғламиш эдилар. «Душман қўли билан илон бошини янчи, ўлса ҳам сенинг фойданг, чакса ҳам сенинг фойданг», деган мақол сўзи буларнинг шиорлари эди. Бу виждонсизларнинг баъзи бир кўрқоқлари ўз ҳимоялари учун бошқалар устидан ноҳақ сўзлар келтириб, кўп одамларнинг ёстиғи қуришига сабаб бўлдилар. Ёлғиз шаҳар, қишлоқ, маҳалла кўйларида эмас, балки ҳар бир оилада ҳам, жосуслик балоси бошланмиш эди. Бундан чиқаётган фитна фасод ишлар, ҳар томонлама халққа бўлаётган жабр зулмлар кўплигининг ҳадди ҳисоби йўқ эди. Шунинг учун бу Туркистон халқларидан, айниқса, кўпчилиги мазлум мусулмонлардан ер ости, ер устидаги бутун турмаларини тўлдирмиш эдилар.

Бу каби ҳеч бир даврда кўрилмаган ваҳшатли даҳшатли азоблар совет ҳокимияти қурилган кунидан бошлабоқ давом этмоқда эди. Шундай қилиб, ортиғи билан 6 киши сиғарлик камерада 20 чоғли киши энг оғир аҳволда бир ойдан ошиқроқ ётдик. Сўнгра турма одати бўйича камера алмаштириш иши бошланиб, мани тўққизинчи уйга кўчирди. Қарасак, бундаги кўпчилик илгаригига қараганда неча баробар ортиқроқ эди. Шу жойга чиққан кунимиздан бошлаб, Тўқмоқ, Пишпекка қараганда узоқ яқиндаги қирғизларнинг бой манапларини қолдирмай келтириб, бизнинг устимизга қамадилар. Булар ичида Саяқ уруғидан ёши саксондан ошган туркман оқсоқоли бошлиқ, ёшлари етаёзган Кукумбой, Қурмон деганлар бўлиб ва ҳам шулар қаторида ҳар уруғ қирғизларидан исми чиққан, атоқлик манаплари кўп эди. Булар эса, ер ости камераларида кўпчилик билан беш ўн кун ёткандан кейиноқ, ҳавонинг бузуқлигига чидаёлмай ишигали турди. Охири булардан юқорғи саксон ёшлик туркман оқсоқол бошлиқ қанча кўп кишилар шу ғариблик турма азобида вафот топдилар. Аллоҳ уларни раҳмат қилсин!

Шунча кўп қирғизлар ичида саксон тўрт ёшлик бир чол киши қутулиб кетди. Бу эса Отбоши Норин томонидан келган, мол боқишдан бошқани билмаган, худо яратганича қолган, бир мўмин эди. Ундан ким сўз сўраса, ўз тилича айтиб «Барм ишти сўпом иле билетқу», деб қўяр эди. Бу сўзига мендан бошқа ким қулоқ солсин! Бир куни яна шу юқорғи сўзини гапирганида «сўпом» дегани нима дегани экан, «субуҳона» дегани бўлмасин, деб ўйланиб қолдим. Ҳар куни эрта кеч турма одатича икки вақт ҳаво янгилаш учун бутун қамокдагиларни турма саҳнига чиқарадилар. Чиқариш вақти бўлиб, эшиклар шарақлаб очилиши билан, тор кўрода қамалиб ётган ҳайвонлар каби, ўзларини эшикка уриб, ташқарига чиқишга интиладилар. Бошқа нима қилиш керак, бир нафас бўлса ҳам камера сассиқлигидан қутулиб, қуёш юзини кўриш, соф тоза ҳавода ўлтириб, бошқа камерадан чиққан мунгдошларимиз билан кўришиш биз учун энг керакли нарса ҳисобланур эди. Чунки, ортиғи билан 15 кишилик ўринга 50 кишини қамагандилар. Ҳаммининг юраги ғам қайғу билан тўлган, бунинг устига турма тозалиғи ночор, баъзи одамларнинг тан саломатлиги яхши кутилмаган. Шу хил сабабларга кўра сассиқчилик, иф-лосчилик кўпганликдан ҳаммани бит босган эди.

Шундай қилиб, камерадагилар шошилиш билан чиқаётганларида ҳар киши ўзи билан бўлиб, ёлғиз қолаётганини кўргач бояги «сўпом»чи чол: «Ҳай балдар, мендағи қудайдин жаригин кўрайин, мени таштамангдар», деб қаттиқ кичқирди. Қарасам, шунча кўп қирғизлардан бирорта одам унга қайрилиб қарамагач, мен келиб қўлтиқлаб ташқарига олиб чиқдим. «Сўпом»нинг ҳурмати учун бошқа кунлари ҳам «сўпом»чига қўлимдан келган ёрдамимни аямадим. Шу билан уч тўрт кун ўтгач, бунинг ҳам соғлиғи бузилиб, саломатлиги йўқола бошлади. Қўл оёғи тулумдай (дум-думалоқ) бўлиб ишигани тургач, ўз оёғи билан ташқарига чиқолмай қолди. Бир куни камерада навбатчилик гали менга келмиш эди, қарасам, камерани супураётганимда чолим йиғини бошлаб: «Айланайин сўпом, мени ташлаб қўйдингми», деб қайғулик кўзларидан ёш тўкиб, шу сўзни икки-уч қайтарди. Шунда аниқ билдим, унинг «сўпом» дегани «субҳон» дегани экан.

Орадан 10 минут ўтар ўтмай, юқорида ўтирган жаллодлар бошлиғидан бирови тездан туша келиб, қўлидаги қоғозга қараб, ҳаммани текшириб бўлғач, югурганича юқорига чиқиб кетди. Хиёл ўтмай яна қайтиб тушиб, ҳаммамизни қайта бошдан сўрағали турди. Кимнинг фалокати ариб, иқболи очилди экан дейишиб, мендан бошқа ҳаммалари жалдирашган ҳолда қарашиб турардилар. Менинг кўнглимда эса, бу чолнинг бояги қилган худога ноласи, отган ўқдек етган бўлиши керак эди. Шунинг учун «Кимни истайсиз, оти нима?», деб ундан тортинмай сўра-дим. Бошқалар эса, жаллод олдига келган ўлим кишисидек термилган ҳолда қараб турардилар. Ҳалиги одамни истаган экан. «Сўпом»чи чол шундай қилиб бўшаниб чиқиб кетди.

Ҳар бир мусулмон одамга Аллоҳ фарз қилган иймон тақлидий эмас, балки ҳақиқий иймон эканлигини аниқ билишлари керак. Ҳақиқий иймонлик одамлар ҳақ йўлда чидамлик билан турадилар, ҳар ишга

ҳаққоният кўзи билан қарайдилар ва шу йўлда ҳеч нарсадан кўркмайдилар. Динсиз даҳрийлар даврида ўз кўзимиз билан кўриб ўтган тажрибаларимиз ҳам, тақлидий юзаки мусулмонларнинг ҳеч ишга ярамаслигини кўрсатди. Бундай одамлар жонларига эмас, балки турмушларига озгина зарар етгудек бир иш бўлиб қолиш эҳтимоли бўлар экан, бунга қарши диний ва миллий ҳиссиётларини бутунлай қурбон қилиб юборишдан тортинмайдилар. Бу дунё шайтонларига қарши туролмаган тақлидий иймон, охират шайтони, малъун иблисга қандай бардош беролади? Шунга кўра, ҳар икки олам давлатини қўлга келтириш учун юзаки эмас, ҳақиқий иймонга эга бўлишлик, ҳар бир мусулмонга Аллоҳ тарафидан буюрилган фарзидир.

Дунё яралгандан бошлаб, ҳеч бир даврда ҳозирги замонамиздек ер юзини қоплаган улуг офатлик балолар халқ бошига тушган эмасдир. Чунки, инсон наси яратилгандан бери, ҳеч бир замонда худога ишонмаган динсизлар қўлига ҳукумат ўтмаган эди. Энди эса, бутун дунёнинг тенг ярим халқи ҳеч нарсага ишонмайдиган даҳрийлар ҳукмига ўтди. Буларнинг энг ёмон кўрган нарсалари худога ишонмоқ ва худо қонуни бўлган ҳақиқий инсоний қонунларга бўйсунмоқдир. Шунинг учун коммунистлар ҳокимиятни қўлга олган биринчи кундан бошлаб, диний мактаб ва мадрасаларни бутунлай йўқотдилар. Шундан бери биринчи синф болаларидан бошлаб, энг олий юқори даражага еткунча динга қарши ташвиқот дарслари узулмай ўқитилиб келинмоқда. Ўз мақсадларига эришмоқ ва бошқаларни руслаштириш учун чиқарган байналмилал қонуни Қрзогистон, Қирғизистон, Ўзбекистон ва умумий Ўрта Осиё халқлари устида юзда юз бажарилмоқдадир.

Бунинг бирдан бир сабаби эса, Масков маккорлари ўз давлатини мустаҳкамлаш учун бу ўлкаларнинг, айниқса, Ўзбекистоннинг нақадар буюк аҳамиятга эга эканлигини яхши тушунишидур. Советга қарашлик бутун ўлкалар давлат таркибида гавда мисоли бўлсалар, улар олдида Ўзбекистон ҳаёт берувчи жон ҳукмида бўлиб ҳисобланади. Бизнинг бу Ватанимиздан нималар чиқмайди? Бу бойликлар қаёққа кетаётганлиги ҳаммага маълум эди. Бирни бериб, мингни оладилар, шунга кўра ўтган чор ҳукумати давридан бошлаб Туркистон ўлкасини доимий равишда қўлдан чиқармаслик, балки, имконият топилар экан, бу ўлкаларни тўла мустамлака қилиш сиёсати бошланмиш эди.

Биринчи дунё уруши чиқиши билан олам сиёсати ўзгарди. Ўша замон подшоҳлари тахтларидан ажрагач, Русияда коммунистлар фирқаси шлаба қозондилар. Бунинг натижасида совет ҳукумати қурилиб, унга қарашли бутун ўлкаларда динсизлик, худосизлик бошланди. Энди бу аждарҳодан қутулиш учун қандай чора қўлланилиши керак деган масаланинг вақти ўтканлигидан бу ҳақда фикр юритиб ўтиришнинг ҳеч ҳожати йўқдир.

Бироқ пайғамбаримизнинг гойибдан хабар берган мўъжиза сўзларига қараганда ва ҳам ҳозирги жаҳон сиёсатининг кетишича, олдимизда улуг воқеалар бўлиши шубҳасиздир. Мана шу каби буюк воқеалар бўлар экан, дунё бўйича умумий ўзгаришлар бўлмай қолиши мумкин эмас. Шу ўзгаришлар натижасида мустабид тузумнинг темир кўргонлари тор мор қилиниб, асрлар бўйи золимлар асорати остида ётган бечора ватан аҳллари ўзларининг ҳалол мерослари она ватанлари бўлган Туркистон ўлкасига шунда, албатта, эга бўладилар.

Лекин бу муборак кунга еткунчалик бу аждарҳодан қутулиш эмас, балки унга ютилиб кетишдан сақланиш чораларини имконият борича қилиб туришимиз лозимдир. Йўқ эса бутун дунёни титратган Темур каби шон-шавкатли ҳоқонлар мамлакати бўлган улуг Туркистон ўлкаларини бу ялмоғизлар ютиб сингдириб кетишлари кўп узоқ эмас. Чунки, Овруро давлатлари томонидан асрлардан бери бутун дунё бўйича қўлланиб келинган мустамлакачилик сиёсати, иккинчи дунё уруши тугаши билан ўзгариб, ҳар миллат ўз ватанла-рига эга бўлиб, ўз ҳукуматларини қўлга олдилар. Ўша кундан бошлаб, ёлғиз Англия давлати Осиё, Африкадаги мустамлакаларидан 30 дан ортиқ мамлакат ҳалқига озодлик бериб, яна янги усулда ҳукуматларини қуриб ўзларига топширди.

Энди бутун оламда мустамлакачилик йўқолиб, озодлик даври бошланганига қарамай, совет империяси бир томондан ўз қўли остидаги ўн олти ўлкалик халққа тил учиди қогоз устида озодлик берган бўлиб, иккинчи томондан, шармандаларча мустамлакачиликдан ҳам ёмонроқ сиёсат қўллаб, бутун халқни, айниқса, Туркистон халқини қул қилиб, ҳайвондек ишлатмоқдадир.

Бунга ҳам қаноат қилмасдан ерлик халқни ютиб сингдириш, ватанларини эса руслантириш қастига тушди. Турли баҳоналар билан Русиядан сел оққандек кишиларни келтириб, ватанимизнинг энг гўзал жойларини булар билан тўлдиришга киришди. Қирғизистон, Қрзогистон ўлкаларидаги ерлик мусулмонлар устида,

агар сиёсат шу ҳозирги кетишича давом этса, кўп узоқламаёқ бу икки турк уруги ўз тилларидан ва ҳам ватанларидан ажраган ҳолда, ҳаммадан илгари руслашиб, ютилишга тайёр бўлиб қолдилар. Чунки

иккинчи дунё уруши тўхтаган кунидан бошлаб, ҳозирги тарих 1968 йилга давр бу икки ўлкада ерлик халқларга кўра рус забонларнинг сони тез кўпайганлиги шуни исботлайди. Шунинг учун ҳозир қутулиш мумкин бўлмаганликдан, унинг вақти келгунча ўзимизни ютилишдан сақлашимиз керак. Қайси йўл билан бўлса ҳам ўзини сақлаган миллат, вақти келганда сабабларни тўлиқлаб, чидамлик билан ишга киришар экан, албатта, мақсадни қўлга келтира олади.

Энди душманга ютилишдан сақланишнинг энг кучлик қуроли эса, шу икки нарсадан иборат: биринчиси диний ихлос, иккинчиси миллий ҳисдир. Қайси миллат бу ҳисларга ҳалал етказмай яхши сақлар эканлар, ундай миллат душман томонидан ютилиб кетилиши мумкин эмасдир. Коммунистлар ҳукумати динга қарши эллик йиллик кураши давомида Ўзбекистон мусулмонларини, айниқса, ўқитувчи ва ўқувчиларни ўз динларидан анчагина йироқлаштириб, диний ҳиссиётларини йўқота олди. Лекин буларнинг миллий ҳиссиётлари ҳар қанча тортишувлар остида бўлса ҳам, шу кунларгача озми кўпми сақланиб келмоқдадир. Энди бу ҳиссиётимизни доимий равишда сақлаб қолишимиз учун, кераклиқзарур тилларни ўзлаштирганимиз устига, ўз она тилимизга қаттиқ аҳамият бериб, миллий адабиётимизни юқори кўтариб, илм ва маданият тиллари даражасига етказишимиз лозим. Мана шундагина бизлар олдимизда огиз очиб тайёрланиб ётган қизил аждарҳонинг ютишидан ўзимизни сақлай оламиз. Тил-адабиётимиз қанчалик ўсиб, тараққий топар экан, илм маърифат ҳам шунчалик кенгайверади.

У ҳолда қуруқ отлик Ўзбекистон бўлмай, тилимиз қаторга киргач, адабиётимиз соҳаси кенгайиб унинг обрўйи ошган сайин, миллатимиз ҳурмати кўтарилади. Бу эса миллий ҳиссиётимизни сақлаб қолиш учун энг кучлик қуроллардан бўлиб ҳисобланади. Шунга кўра диний ҳисдан ажраганлари устига миллий ҳисларидан ҳам ажрамоқ, XX аср маданият аждарҳоси огзига тушиб ютилди демакдир. Шунинг учун ёш қари демай ватанпарвар, миллатсевар ўзбек олимлари ўзларининг келажак авлодлари олдидаги энг муқаддас вазифаси деб билиб, бу хизматни эсларидан сира чиқармасинлар!

Бир миллат ўз ҳаётий ҳуқуқларини керакли шароити билан қўлга келтириши учун, у миллатнинг олий ҳиммат ўгиллари фидойиларча мол-жонини аямай, бу йўлда ҳар қанча қийинчилик чиқар экан унга қарши кўкрак кериб, чидамлик билан иш олиб борар эканлар, ана шундагина ҳақиқатни юзага чиқариб, ўз мақсадларига эриша оладилар. Ҳиммати ўзидан ошмаган олимларнинг бутун қилган ҳаракатлари ҳайвонларча қорин тўйгазишгагина боғланган бўлиб, улар иродасиз, инсон суратлик жанивор лардир. Ўз тилларини унитиб, муқаддас динларини ҳаммадан илгари ташлаган ҳолда, улар илон огзига келган қуёндек ютилишга яқин турадилар.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом «Киши қайси халқ тилини ўрганиб, илмини олса, унинг тузогига тушмай, зиён захматдан ўзини қутқара олади», дедилар. Бундай бўлгач, тил ўрганиб, ўқув ўқитувдан қутилган бизнинг биринчи мақсадимиз: бутун дунёга танилган Ватанимиз Турон Туркистон тарихини қоралашлардан сақлаб ва ҳам келажакдаги авлод насларимизни селдек келажакдан бошқинчиларга ютилишидан қутқаришдир. Агар шундай қилинмас экан, иймонликлар худо олдида жавобга тортилиб, бошқалар эса, сўнгги авлод болаларимиз тилида туганмас лаънатга қоладилар.

Яна ўз сўзимизга қайтайлик. Золимлар томонидан ноҳақ олинган шунча кўп қирғизлардан ёлғиз «сўпочи чолдан бошқа ҳеч ким қутилолмади. Айниқса, бетобликга учраган ёши улўф кишилардан ҳеч ким қолмади. Бунинг устига ўзларига қарши гумон қилиб, ер ости камераларида сақланмиш мазлумлардан қоронғу тунлари, олдиндан қазиб тайёрлаб қўйилган чуқурларнинг лабига келтириб, отилган чопилганлар ҳам оз эмас эди. Шу каби оғир кунлар бошга тушганида яхши ёмон кўзга кўриниб, дўст душман шунда ажрайди. Эр керакким, шундай оғирчилик кунлари торчилик ерларида кишиликни йўқотмай ўзини тута билсин.

Б а й т:

Яхшилик кунларда барча дўст бўлур,
Қора кун тушганда кимдир ожиз ўлур.

Шундоқ қийинчилик билан Пишпек ер ости турмасида ётқанимда менга жон кўйдириб, вафодорлик билан хизмат кўрсатувчилар Сўқулук тунгонларидан Довудҳожиди, Маъсудҳожиди, Маъсудохун бошлиқ шогирдларим эди. Бу тарих ёзилган кунлари қарасам ул воқеадан 38 йил ўтмишдир. Ҳозирги 1968 йил тарихида эса, ўша садоқатлик дўст шогирдларимиздан икки уч кишигина қолиб, бошқалари фоний дунёдан ўтиб, марҳум бўлмишдирлар. Биз учун мол жонини аямаган, худо учун дўст тутинган, вафолик шогирдларимиз эдилар. Аллоҳ улардан рози бўлсин!

Ўша вақт турма тартиби бўйича ҳар ўн кунда бир йўли емак олишга рухсат берур эди. Шу куни бўлганида уч тўрт ердан овқат келгани устига, бирови оз деганда ўн кишига етарлик қилиб киргизур

эдилар. Айниқса, тунгонларнинг манти, манпар, суюқош каби бошқаларниқидан ортиқча лаззатли таомлари кўпдир. Шунга кўра бутун камерадагилар шу куннинг келишини кутиб туришарди. Айниқса, ички Русиядан қочиб келган руслар ичида соқоли кўксига тушган христиан руҳонийларидан бир поп бор эдиким, унга шунча кўп руслар ичидан биронтаси ҳам яхши кўз билан қарамас эди. Пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссалом айтган эканлар: «Уч турлик кишиларга раҳм қилмоқ керак бирови шулки, аввалда, бир қавмнинг ҳурматлик кишиларидан эди, сўнгра хорликка тушиб қолди. Иккинчиси бир киши бой эди, давлати қўлидан кетиб, чағай бўлиб қолди. Учинчиси шундай олимдирки, замонасида унинг илмини тақдирлайдиган одамлар, олимлар йўқ бўлиб, соф жоҳиллар ичида қолди. Мана шундай одамларга раҳим қилинлар», дейдилар. Шунинг учун келган ош овқатларни етганича камера аҳллариға тарқатганимда ҳаммадан илгари ўша погга берар эдим.

Ерлик немислардан ўқимишлик инженер бир йигит ҳам бор эди. Шунча кўпчилик ичида бошқага қарамай, мен билангина сўзлашар эди. Унинг айтишича, Париж дорилфунунини битириб, бошқа Оврупо тилларидан ҳам икки уч хил тил билган ҳолда, олий маълумотга эга бўлмиш экандур. Эрта кеч ташқарига чиққанимизда қўлтиқлашиб юрар, камерага кирганимизча мендан ажрамас эди. Бир куни менга қараб: «Ҳай дўстим, бу йиртқичлардан қутилсак киши гўштини ейдиган ер бўлса ҳам борар эдик, бу ваҳшийлар қадамлари етмаган пок жойларда икковимиз шу каби қўлтиқлашиб юрар бўлсак, бу каби виждон азобидан қутулиб, энг улуғ давлатга эришган бўлур эдик», деб оҳ тортарди. Бунинг бу сўзидан қаттиқ таъсирланган бўлишим керакким, орадан шунча давр, 38 йил ўтган бўлса ҳам кўнглимдан кўтарилгани йўқдир.

Шундай қилиб, 1931 йили бутун қишни шу каби ер ости камера азобида ўтказдик. Ўлимдан сургундан қолганларимиз зўрға ёзга улашиб чиққач, қурилиш ишлари бошланиб кетди. Ҳафта ўн кунда бир марта ташқаридан келган ҳалол овқатга қаноат қилиб, турманинг ҳаром таомларидан тотинмай, қуруқ нончой билангина турдим. Бунинг устига кеча кундузлаб ер ости бузуқ ҳавода ётганимиздан бўлиши керак, кундан кунга кучсизланиб, соғлиғим ночорлашишга бошлади. Шунга кўра иш сўраб, ташқарига чиқишга ариза бериб эдим, худо ўнглаб, ишга рухсат қилдилар.

Баҳор кунлари қоронғу камералардан ташқари чиқиб, очиқ кўёш, соф ҳаво, кенг майдонда тургач, ўзимни янгидан ҳаёт топиб, бошқа бир оламга келгандай сезар эдим. «Ва ин тауддув нематоллоҳ ла туҳсувхо», яни «Сизларга берган Аллоҳнинг неъматларини санаб тугатолмайсизлар», деган оятни ўқиган бўлсак ҳам, бунинг асли маъносини шундагина тушундим. Шундоқким, инсоннинг ҳар бир нафасида икки неъмат бордир. У ҳам бўлса тоза ҳавонинг кириши, бузуқ ҳавонинг чиқишидир. Бундай бўлгач, бошқа неъматларнинг ҳисобига қандай етгали бўлғай? Шу билан қурилиш ишларида бир қанча вақт хизмат қилиб юрдим. Хизматга чиқиш ярим қутулишдай бўлиб, эшитган оғайнилар деярлик ҳар куни йўқлаб туришдилар. Айниқса, уйғур Иброҳимохун новвой, ўлган бўлса худо раҳмат қилсин, унинг ҳафталик бир сават ёғлиқ кулчаси билан, бир чора (идиш, тоғора) мантиси, ё бир тавоқда палов оши узулмай келиб турди.

Бир куни кечқурун хизматдан қайтиб келганимда турмадагилардан бир киши қўлимни ушлаб туриб, «Сенинг палони немис дўстинг суд бўлиб, узоқ ерга 10 йилга сургун бўлмишдир. Менга топширдиким, «Ўзбек дўстининг қўлини тутқан ҳолда, менинг ёлқунлиқ саломимни еткур. Душман қўлида узоқ сафарга кетдим», демиш экан ва яна: «Қайғулик кўнглим остидан ўрин олган унинг муҳаббатини умр бўйи сақлашга ваъда бераман», демиш эди. Мен ҳам бу воқеадан 37 йил кейин, яъни 1968 йили унинг сўзини эскариб, тарих юзида қолдиришим билан муҳаббат аҳли ким бўлса ҳам, менинг олдимда нақадар улуғ ҳурматга эга эканлигини очиқ кўрсатдим.

Б а й т:

Муҳаббатдан кўнгуллар нурға тўлғай,

Саккиз жаннат онингдин ҳосил ўлғай.

Ундан ажраган сўнгида уч тўрт ойлаб ўз одатим бўйича ишчанлик билан турлик хизматларда бўлдим. Қамалган кунимдан бошлаб, бирор марта бўлсин мени сўроққа чақирмадилар. Бирга қамалган сафар йўлдошларимни уриб сўкиб, турли қийновлар билан сўраган бўлсалар ҳам, илгари кейин Аллоҳ мени бундай ишлардан асрамиш эди. Лекин ишнинг қаттиғлигидан ҳафтада бир кун дам олишдан бошқа кунларда иш вақти 12 соатдан кам эмас эди. Шундай оғир меҳнатлар остида 4 5 ой ишлатган сўнгида бирданига бизни сиёсий идора қарамоғидан катта турмага кўчирмоқчи бўлди. Бизни ишга чақирган кундан бошлаб, кўра ичига тикилган кийгиз ўтовларда ётардик. Яна шуларни ўзимизга кўчирганимиз, турма кўрасига тиктиргач, бизни камерага киргизмасдан уларни ётоқхона қилиб бердилар. Бу ернинг қийинчилиги аҳволини кўрганимиздан кейин илгари кўрган меҳнат машаққатларимиз биз учун

роҳат кўрилмиш эди. Чунки, пайғамбаримиз айтишларича: «Кимга бир мусибат етса, унга сабр қилмоқ керак, ундан ёмонроғи бўлмагани учун шукр қилиш лозимдир». Шу билан бу жойда ҳам ишга бориб келиб юриб, бир икки ой ўтказган бўлсак ҳам, одам кўплигидан кўп қийинчилик остида туриб эдик.

Шу орада бизнинг устимиздан ҳукм чиқардилар. Шундоқки, ҳамсафарлардан мен билан бошлиғимиз Назирқулга 10 йилдан, яна бировимизга етти йил, қолганлар эса бўшатилиш эди. Бўшаганлар суюнишган, қолганлари, айниқса, бизга ўхшаб оғир кесилганлар ичида йиғлаганлар ҳам бор эди. Кесим (жазо, ҳукм қарори) қоғозини қўлимизга бергач, ўқитиб қарасак, жазони ижро қилиш иши Тошкентдаги конқлагер ихтиёрига топширилмишдир. У ерда эса қирқ беш мингдан ортиқ одам борлиғини онгламиш эдик. Келган мазлумлар ҳар қандай йироқ сургунга кетар эканлар, шу лагер орқалиқгина юборилар экан. Сибирнинг энг йироқ, энг совуқ ерлари Славка ва Архангельск каби жойларига ҳукм бўлган кишилар ҳам шу ўриндан узатилур экан. Бу жойларнинг ҳайбати қулоққа кўп киравергач, инсончилик кўнглимга турлик хаёллар келиб, бундан қутулиш чорасига киришдим. Тоқатдан ташқари ишлардан қочиш пайғамбарлар суннати бўлса ҳам, қутулиб кетиш қийин бўлганликдан узоқ ўйланиб қолдим. Ўз ўзимга: «Менинг нима гуноҳим учун ўн йил бердилар», дер эдим.

ТАЪҚИБ ВА ШАРҚИЙ ТУРКИСТОНГА ЎТИШ

Ҳаёт оламида яшаган ҳар қандай одам унинг оғир юкларини кўтариб, аччиқ-чучигини татимасдан чораси йўқдир. Қуръоннинг айтишича: «Неъматга шукр қилиб, меҳнатга сабр қилмоқ ва унинг қутулиш чорасига киришмоқ лозимдир». Турма тартиби бўйича ҳукм бўлган кишиларни ташқи ишга чиқармай жўнар вақти бўлгунча камерада сақлар эдилар. Эрталаб тургач хизмат кийимларимни кийган ҳолда қараб турган эдим. Ишчилар йўқлама тизим хатини ўқиганда, худо ўнглаб, отим чиқиб қолди. «Тайёрман», деб қаторга ўтдим. Одатга қараганда мени камерага қамаб қўйиб, Тошкент конқлагерига жўнатишлари керак эди. Йўқ, ундай бўлмай, ишчилар ичида турма темир қопқасидан ташқари чиқдим. Одатдаги иш устига келгач, қарасам, самовар қайнаб чой ичар вақти бўлмиш эди. Мана шу чоғда нима бўлиб атрофга қўйган қоровуллар кўринмай қолишди. Мен ҳам вақтни ғанимат билиб, мўлжаллаб қўйган ўрама тиканлик сим остидан чаққонлик билан ўтиб, кўздан ғойиб бўлдим.

Бироқ, қандай қилишимни, қаерга бориб кимнинг уйига сиғинишимни билолмай, киши кам кўчаларда биров кезганимдан сўнг, қадрдон тунгон оғайниларимдан Хиёхалпа эшигига бориб, чақириб эдим, югириб чиқа келди. Мени турмадан қутулиб чиқди деб гумон қилган бўлиши керак, йиғлаган ҳолда «Муборак бўлсин» деб қучоқлашиб кўришаётганда, қочиб чиққанимни қулоғига шивирлаб қўйиб эдим: «Қўрқманг, худо қутқаргани шу!», деб кўнглимга анча қувват берди. Бунинг қилган кишилиги унутарлик эмас эди. Ўлиб кетмиш экан. Аллоҳ уни раҳмат қилсин!

Эҳтиёт юзасидан том чодирини ичида босилган беда ўртасидан бир кишилик жой қилиб, кечга довури мени шу ерда сақлади. Сўнгра, ўз маслаҳатим билан оқшом қоронғуси аралаш, тунгон маҳалласида тунгонлардан Исхоза отлиқ яна бир ишонимлик дўстим бор эди, шунинг уйига келдим. Бу эса иймон ихлослик, синовдан ўтган мард киши бўлганликдан, жон фидолик кўрсатиб, дўстлик ҳақини бажармиш эди. Киши ҳайрон қолғудек соқлик-сергаклик билан мени уйда уч кунгача кутиб, яхши сақлади. Шунгачалик тинч турган бўлсак ҳам изловчилар чиқа бошлагач, шу куни шом вақти билан Пишпекдан кун ботишга яқин, қирқ чақиримча бўлган тунгон қишлоғи Сўқулукқа қараб жўнадик. Мендан хабар олгани кетаётган Могар, Момоза деган шогирдларимиз йўлда йўлиқишиб, биргаликда уйларига бордик.

Бу ерга келгач, ёлғиз ўз шогирдларим эмас, балки бутун тунгон халқи менга қоровул бўлмиш эдилар. Менинг бу ерга келганимни ўз шогирдларимдан бошқа биров билмаган эди. Ҳукумат ичидаги хизматчилари бўлса ҳам, менга ҳайрихоҳ бўлдилар. Шунинг учун неча қайта келган ҳукумат жосусларини бу ерга мени келмайди деб қаноатлантирмиш эдилар. Шундай бўлса ҳам илон чаққан киши арқон шаклидан чўчийди дегандек, ўзим ҳам имконият борича эҳтиёт йўлини тутдим. Шунга кўра бутун шогирдларим ташқаридан кўз қулоқ бўлиб турдилар кундузлари тирикчилик ишлари билан бўлишиб, кечаси эса зерикмаслигим учун мен билан бирга эдилар. Шунинг учун Расуллуллоҳ алайҳи васаллам айтдилар: «Ҳақиқий дўстларни кўпайтиринглар, чунки булар яхшилик кунларида зийнат бўлурлар, бало тушганда бошпанодурлар».

Ҳар қанча соқлик билан бу ерда турган бўлсак ҳам, ишимиз кундан кунга қўрқинчилик эди. Агар бу йўли яна золимлар қўлига тушар эканман, у вақтда мен учун қандай жазолар қўллашлари маълум эди. Шунга кўра Солар тунгонларидан Юсуфқори деган бир шогирдим кўп қийинчиликлар билан

Тошкентдаги Хитой консулидан Исмоилохун номига ясама паспорт қилиб, менга келтириб берди. Бу келгинчалик Тўқмоқдаги оилам билан кўришиб, сафар ҳаракатларини бажариб турдим. Шу орада бизнинг қадрдон оғайниларимиздан ва ҳам қўш қудамиз, узун йиллар Тўқмоқда турган, асли тошкентлик, Фулжада вафот топган Шохидоят қори, бутун бойлигидан ажраган ҳолда, ҳеч ерга сифмаганликдан қочиб, Сўқўлуққа келмиш эди. Ўзимни билдирмай туриб, бошқалар орқалик ул кишига ёрдам етказиб турдим.

Биринчи ётган еримда беш олти кундан ортиқ турмаган бўлсам ҳам, иккинчи ўрин, атрофига беда босган қамиш чодир ичида 52 кун турдим. Сўнгра кўнглимга бир ташвиш тушгандай бўлиб, у жойдан учинчи жойга кўчмиш эдим. Худо сақламиш экан, мен кўчиб, эртаси кун бир милиқия билан икки киши келиб, том усти чодирларигача чиқиб, қарамиш эдилар.

Б а й т:

Кишини сақласа У Холиқи пок,

Заҳар оғзинда бўлғай мисли тирёқ.

Бу иш бўлғандин сўнгра, бу жойдан ҳам тезроқ йўткалишимиз лозим кўриниб, Шарқий Туркистонга ўтиш нияти билан учинчи марта сафар жамолғасини қилишга киришдим. Ўз дўстларимиздан тунгон Ғеъриёс мутавалли ҳам бизга ўхшаш қочоқлардан эди. У билан кўришиб ҳамсафар бўлишга ваъдалашдик. Йўлга чиқишга кун белгилашиб, шу кечаси барча аҳбоб, ёру дўстларимиз йиғилишиб келдилар, тариқат аҳллари одатларича хатим ўқиб, дуои фотиҳа ўтказган сўнгида, Аллоҳга таваккал қилиб, Сўқўлуқ устидан тўртинчи Чуй станқиясига қараб аравада йўлга чиқдик.

Эртаси Чуй сувидан кема орқалик у томонга ўтиб кетаётганимизда, қуроллик рус тўсқовуллари олдимиздан чиқиб, бизни текширгани турди, ҳуржин-халашларимизни ағдариб, барини кўриб бўлгач, йўлдошимдан паспорт сўради. Худо ўнглаб, ўз отига олган Хитой паспортини кўрсатган эди, бир нарса умидида ундан чатоқ чиқариб, бизни кўп қийнади. Бу ерда энг ҳайрон қоларлик иш шулки, йўлдошимни шул қадар узундан узун текширган ҳолда, негадир, мендан бир оғиз ҳам сўз сўрамай, охири шошилган кишидек отини минганича орқасига қарамай кетворди. Ортидан биз дағи йўлга тушиб, шу юрганимизча ҳуфтон вақтида Чуй станқиясига етдик. Беш олти соат ўтиб, Олмота поезди келгач, унга тушиб жўнадик. Сарийзак деган жойга келганимизда биз тушиб қолдик. Турксиб поезди эса, шимолий томон Сибирияга қараб бурилиб кетди.

Кеч куз вақти, совуқ қаттиқ бўлиб, қор бурошалаб ёғиб турган эди. Поездан тушган кишилар баримиз станқиядаги бир кичик уйга кириб ётдик. Кун совуқ, печкага ўт ёқилмаган эди. Қарасам, ҳар тарафдан жон қутқариб чиққан одамлар, кўплари бизга ўхшаш ўз элига сифмаган, золимлар томонидан ноҳақ қувғунга олинган ҳақсизлар эди. Шу ерга келганимизда шундай сўз чиқдиким, олдимиздаги йўл усти манзилида ГПУ аскарлари йўловчиларни қаттиқ текширув остидагина ўтказар экан; агар бирорта шубҳалик одам топилиб қолгудек бўлса, уни йўлдан қайтарибгина эмас, балки қўлга олиб қамаб қўйишлари аниқ экан. Мана бу сўз чиққан сўнгида, Тошкентдан чиққан Хитой элчихона хизматчиларидан бошқа ҳамма кишилар кўрқувга тушиб, йўлдан қайтмоқчи бўлдилар. Қарасам, бечораларнинг қуввати қочиб, ранглари ўчган, бир бирларига ишонолмаганликдан сирлашиб-маслаҳат қилиш каби ишлар халқ ўртасидан бутунлай кўтарилган. Ўзлари кулгандек бўлиб кўринсалар ҳам, кўнгиллари ғам қайғуга тўлганликдан юзлари сарғайган эди. Бу ишга ҳаммадан кўпроқ мен қайғуришим керак эди; зулм ҳукмларини ноҳақ маним устима юклаганлари учун, қаршилик кўрсатмиш эдим. Аксинча, кўнглимга бошқалар каби ортиқча кўрқинч тушмагач, Аллоҳга таваккал қилиб, олға юрмоқчи бўлдим.

Умрим ичида қанчалик огир ишларни, кўп кўрқинчлик кунларни бошимдан кечирдим. У чоғда кўнглимдаги иймон ётиқодим, Аллоҳга ва унинг ҳақ пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломга бўлган муҳаббатим, мен учун энг кучлик ишончим ва энг ортиқ суянчим эди. Начора, бу каби диний ишлар сирларини ўзи татимаган бечоралар қайдин била олсинлар? Иймонлик кишиларга ҳар вақт бу улуг давлат насиб бўлгусидир.

Таниган билган одамлар учун бу йўлдан қайтмасга маслаҳат берган бўлсам ҳам, ҳеч қайсилари бунга журъат қилолмадилар. Улардан ажрагач, хаёл суриб уйдан ташқари чиқишим билан, тарақлаб келаётган уч тўрт бўш аравага кўзим тушиб, уни тўхтатдим. Қарасам, биз юрар йўл устидаги қишлоққа борадиган ўрислар экан. Улар билан келишиб, аравага тушгандан сўнгра, кичкина юриб, бир катта саройга етдик. Бу эса неча томонлаб, айниқса, Олмота улуғ йўлининг келиб қўшилган жойида қурилиб, ўз вақтида кўп обод қутилган бўлса ҳам, инқилоб бузғунлигида уни эгалари ташлаб қочган эканлар.

Олмота, Челақ, Норин, Талғар, Қўром қишлоқларидан уй жойларини ташлаб, бола чақалари билан

кўчишиб чиққан мусулмонлар билан шу ерда кўришдим. Лекин бола чақалари билан кўчканларнинг кўпчилиги консул орқали Хитой паспортини олганликдан уй асбоб, аравалар билан чиққан эканлар. Бу сарой ичига кирганимдан кейин энг ачинарлик, оғир бир манзара кўзимга кўрина бошлади. Шундоқки, кун қаттиқ совуқ, ўт ёқилмаган, сарой кутган ҳеч ким йўқ, ичига похол тўшалган бўлса ҳам, оёқ остида пайхон бўлган. Узундан узун қоронғу уй ичида юзлари қайғулик кишилар ётмиш эдилар. Совуққа чидаёлмаганлари уй ичида ўт ёққанларидан эса, бурун ёрғудек аччиқ тутун билан уй тўлмиш эди. Айниқса, бир ёш хотин ўзи касал, оёғ остида ётган икки касал боласи устида термилиб йиғлаб ўлтирғанини кўргач, унга қаттиқ ачиндим. Бало тушганда бари киши ўзлари билан бўлишиб, раҳм шавқат каби фазилатлик ишлар ҳам ҳақиқий мусулмондан бошқа кишилар кўнгилларидан бутунлай кўтарилар экан.

Йўлхат текширувчи тўсқовул олдимизда бўлиб, бошқа йўл билан ўтиш мумкин бўлмаганликдан баримиз кўрқинчда қолдик. «Садақа балони қайтарур», деган пайғамбаримиз сўзлари хотирамга келди эрса, икки боласи билан очлик яланғочликда касал ётган шу хотинга таом ва акчадан бериб, уни суюнтирган ҳолда шундай кўчага чиқсам, бир юк машинаси келди. Унга қараб: «Бизни Олтиниман довони остига элтиб ташла, сенга мунча ақча берамиз», десам, у ҳам «Бир шартим бор, икки той юким тоғдан сойга қулаб кетган, шунга чиқариб берсанглар, сизларни олиб кетар эдим», деди. Биз ҳам буни ғанимат билиб, дарҳол машинага чиқдик. Бироқ, ўзимизни ишчиларга ўхшатиш учун сафар белгиси хуржун халашларимиз кўринмаслиги керак эди. Шунинг учун қўлларидан йўл хатлари бор, бола чақалари билан аравалик кетаётган, Олмота атрофидан чиққан таранчиларга тўсқовул олдидан ўтиб олганимизча шу нарсаларни аравангларга солиб қўяйлик деб илтимос қилсақ, қабул қилмадилар. Сўнгра, шу ёққа ҳукуматнинг молини юклаб кетаётган рус аравакашларига 5 6 сўм ақча беришимизни айтиб, хуржунларимизни уларга топшириб, йўлга тушдик. Шу билан бизни тўсқовуллар олдидан тарақлаганича ўтказиб, беш ўн қақирим юргач, тоғ белида тўхтади. Ваъдамиз бўйича, сой ичида ётган икки той юкни минг машаққатлар билан юқорига чиқаргач, машинасига солишиб кўйдик. Аллоҳнинг ёрдами, садақанинг шарофати би-лан бу балодан қутулиб, Олтиниман ошувини ошгандан сўнгра, Бошчи саройига тушдик.

Бу ерда Сўкулуқ тунгонларидан Ханжар ҳалпа деган киши бола чақа, от аравалари билан бир саройда ётган экан. Олтиниман довонида қорбўронда қолишганликдан, икки қўлини совуқ олдириб, ишга ярамай ҳайронликда турмиш эди. Мен учун бу иш кўп қулай келгани устига, булар ҳам мен каби ишонимли бир ёрдамчига муҳтож эдилар. Шунинг учун баримиз биргаликда ишимиз ўнгланиб, аравачи хизматини бажарган ҳолда йўлга тушдик. Орада икки кўниб, Бўриғужур қишлоғига етганимизда қарасак, бу ерга юқоригилардан ҳам қаттиқроқ тўсқовул қўйилмиш экан. Шундай бўлатуриб, ич ора аравачиларидек қамчини судраганимча, қоровулхона олдидан ўтиб 15 қақиримча юргач, саломат Ёркент шаҳрига етдик.

Бу ердан Хитой чегараси Қўрғос 46 қақирим йўл бўлиб, Шарқий Туркистонда бўлган Жунғория ўлкасининг ғарбий чегараси ҳисобланганликдан, бу шаҳар илгари, айниқса, чор ҳукумати даврида обод бўлиб, яхшигина безатилмиш эди. Тарихий ва сиёсий аҳамиятга ҳам эга эди. Бу ердаги кўпчилик турғун халқ бу тарихдан тахминан 200 йилларча илгари Олтишаҳардан келтирилган, асли уйғур бўлса ҳам, ўзаро таранчи деб аталадилар. Буларнинг келиб чиқиш тарыхлари вақти келгач ўз ўрнида ёзилғусидир. Бу шаҳар юқорида айтилгандек ўз даврида яхшигина ривожланган эди. Айниқса, буларнинг энг буюк, обрўйлик бойлари хайр-саховатлик давлат эгаси, марҳум Валибой эдиким, энг сўнги оқ подшоҳ қақирмига борганида унга ҳурмат либоси кийдирмиш эдилар. Бу киши Хитой пойтахти Пекин шаҳридаги аждарҳо суратида ясалган хон саройи нухасида қилиб, Ёркент шаҳрида бир масжид бино қилдирмиш эди; ҳозирги кунларда эса уни ҳукумат ўз қаромағига олмишдир. 1931 йили биз ўтганимизда шаҳар шундайин ҳаробаликка келмиш эдиким, ҳуқуқ эгалари бўлган энг тубанги баъзи ишчилардан бошқа бутун шаҳар халқи қочиб, чегарадан ўтмиш эдилар. Илгари кенг боғу-бўстон жойлари эса, биз келар кунлари бахтсиз мазлумлар кўнгиллари каби синдирилган ҳолда култепаларга айлантирилмиш эди. Биз дағи бой ўғли қушларидек бўлиб, шу чолдевор ҳароба уйларнинг бирига тушиб жойлашдик.

Мана шу ерда минг ташвиш остида худога сиғиниб, зўрға икки кун турган сўнгида, Осомуслим деган бир таранчи болани йўлбошчи қилиб, шаҳардан чиқдик. Ўз ишида моҳир бўлгани учун бизни ҳамманинг овқат ейиш вақти қоқ тушда олиб чиқмиш эди. Шаҳар четига чиққач, мазор олдидаги қалин қамиш ичида укки қушдек оқшом қоронғуси тушганича шу ўринда чиркайга таланиб ётдик. Кўз қоровлашиб қоронғу тушган чоғда, йўлбошчимиз яёв, биз икковлон отлиқ йўлга тушдик. Чегарага еткунча қишлоқ

ораламай, ёширин йўллар билан юра-юра, Оқтом қиш-лоғи сиртида бир чақиримча ердан ўтаётганимизда ҳуриб турган бир ит товуши йироқдан эшитилиб турмуш эди. Бу ердан 15 чақирим чамали йўл юрганимиз сўнгида чуқурроқ бир сойлик ерга келгач, бироз дам олмоқчи бўлиб тушдик. Сўнгра йўлбошчимиз: «Қани юрайлик», деб турди эса, биз дағи орқасидан эргашганимизча юравердик. Бир икки соат йўл юрганимиздан кейин йироқдан қалин дарахтлик қишлоқ кўриниб эди, икки соат илгари ҳуриб турган ит товушини яна йироқдан эшитиб қолдим. «Адашган ўхшаймиз, пайқаб қарайлик», деб йўлбошчимизни тўхтатдим. Синчиклаб қарасак, орқамизга қайтиб, тўппа тўғри яна Ёркентга кетаётганимизга аниқ ишонгач, йўлбошчимиз қаттиқ кўрқинчга тушди.

Йўлсиз тўқайларнинг ичи билан юрганимизча, қум тоғи этагига етдик. Қум тепаликларидан оша оша, тўрт томони тоғдек баланд қумлар билан ўралган, саксавуллик бир чуқурга тушгач, кучлик бўрон бўлиб, қор ёға бошлади. Ичар сувимиз йўқлигидан қорни эритиб ичдик. Ёққан саксавул ўтида ҳўл бўлган усти бошларимизни қуритиб, ўт ости қизиган қум устида ётдик. Кеч билан шу қум тоғлари ичидан оралаб юрганимизча эртаси шом вақти билан чегара Қўрғос сойи устига етдик. У вақтлар 1931 йили, тикон сим тўғри тўсилмаганликдан, ҳар бир соатда чегара соқчиларидан икки отлиқ аскар узулмай қатнаб турар эди. Отларимизни далдароқ бир чуқур ичига бойлаб қўйиб, ўзимиз эса, буларнинг ўтиб кетишларини юқоридан пайқаб турдик. Утишлари билан тўхтовсиз юқоридан тушганимизча Қўрғос сувини кечиб, Хитой чегарасига ўтдик. Аллоҳ ёрдами билан бу йиртқичлардан қутилдик.

Энди иккинчи Хитой йиртқичларига йўлиқмаслик чорасини қилишимиз керак эди. Йўлбошчимиз киши билмас ёширин йўллар орқали юрганимизча, тун ярими яқинлашганда белгиланган ерга етказди. Шу билан ҳаёт оламини азоб зиндонига айлантирган коммунистлар зулмидан вақтли бўлса ҳам қутилгандек бўлиб қолдик.

Кўзимизга бу ерлар бошқа бир жаҳондек кўринмоқда эди. Тун бўйи юриб чарчаган кишилар, данг қотиб ухлаб қолмиш эдик. Уйғонишимиз билан саройчимиз: «Ҳай меҳмонлар, ҳукумат исковучлари келиб қолмасдан бу ердан қўзғалиб кетсанглар, баримизга ҳам яхши бўлур эди», дегач, дарров ҳаракат қилиб йўлга тушдик. Йироқ сафардан келаётганимизга белги бўлғудек бирор нарса бизда бўлмагач, сўқма йўлни қўйиб, қатнов йўлига кирдик. Бир икки чақиримча юрганимиздан кейин йўл бўйига қурилган Хитой аскархонаси борлиги йироқдан кўрилди. Ундан 40-50 қадам юқорироқ жойда ясалган минорача устида ҳам, бир қоровул ўтган кетганларни текшириб турмиш эди. Булар олдидан ўтиш биз учун анча оғир бўлса ҳам, бошқа чорамиз йўқлигидан ўтишга мажбур эдик. Бироқ, биз у ерга яқинлашганимизда нима бўлди экан, қараб турган қоровул юқоридан тушиб, шошилганича аскархона кўрғонига кириб кетди. Бунга кўргач биз ҳам от юришини тезлатиб, кўрғон эшигидан эллик қадамча ўзган эдик: «Ҳой-ҳой», деган чақирқ товуши кела бошлагач, йўлдошимга «қарама қарама», деб эшитмаган кишидек кетавердик. У ҳам иккинчи чақирмади. Худо ўнглаб бундан ҳам зиёнсиз ўтиб олдик.

Шу юрганимизча ўрталикдаги тўқай ичида кетаётганимизда чегара сақловчи Шива, Солан черикларидан қуроллик бир отлиқ одам олдимиздан чиқа келиб: «Ҳай, тўхта, қаердан келасизлар? Нариги ёқдан ўтган кишиларга ўхшайсизлар. Йўлхатларинг борми?», деди. Бунинг даҳшатин кўргач, бошқа сўз айтқали бўлмади. Йўлдошим Фиёсохун хитой паспортини кўрсатиб эди, унга қарамай ёнига солиб олиб: «Қани ёмуғо (турмага) юринглар», деб бизни ҳайдаганича йўлга тушди. Йўлдошим иккови хитойчалаб нари-бери айтишиб, ярим соатча юрганимиз сўнгида қарасам, иш кўпаядиганга ўхшайди. Бир тадбир ишлатмоқчи бўлиб: «Ҳай лоя, рухсат беринг, таҳорат синдириб олайлик», деб шу ерга тушдик. Сўнгра уни бир четга чақириб: «Бу кишининг паспорти бўлса, кучлик йўлхатлари ҳам бор, қаерга олиб борилса ҳам фойдаси йўқ, қуруқ оврагарчилик бўлади, ундан кўра бир оз чой пули олиб берсам қандай бўлар экан?», дедим. «Чой пули» қулоғига киргач «моҳу моҳу»лаб, дарров сўзи юмшаб қолди. Йўлдошим бунга рози бўлмаган бўлиб турса ҳам, мен зурлағандек бўлиб кўриниб, 20 тангани қўлига беришим билан орқасига қарамай чопқанича кетди.

Б а й т:

Қадри йўқ гавҳар сўзинг олчоқ кишилар олдида,

Дурни тақсанг на билур, ит оғзига ташла суюк.

Шу билан бунинг ҳам оғзи ёпилиб, қайтиб кетиши билан биз ҳам шу юрганимизча Сўйдинг шаҳрига етдик. Бу эса Или ўлкасида қурилган шаҳарлардан бири, йўловчилар саройида бир кеча ётиб, эртаси куни Ғулжа шаҳрига қараб йўлга тушдик. Бир соатча йўл юрганимиздан сўнгра Қура шаҳрига келдик. Қура Или ўлкасида қурилган тўққиз кўрғон ичида энг аҳамиятлиги, айниқса, ҳарбий томондан ўлка бўйича ҳукумат маркази ҳисобланур эди. Бу ерга келгач, эркин ҳаётда ўз ихтиёрича яшаётган бахтлиқ кишиларни кўриб, қаттиқ таъсирланмиш эдим. Чунки, совет ҳукумати қурилгандан бошлаб, уларнинг

шум қадамлигидан тирикчиликка керак ҳар нарса қаҳатчиликка учрамиш эди. Чегарадан ўтгач қарасак, дўконларда турлик моллар тиқилиб ётмиш эди. Бошқа давлатлардан келтирилгандир деб гумон қилиб сўрасак, бу молларнинг ҳаммаси совет томонидан юборилмиш экандур.

Бу ҳукумат қурилган кунидан бошлаб, ўз халқининг ҳар қанча қийинчилик, оғир аҳволда яшаётганига қарамай, балки бутун нарсаларини иқтисодий тузоқ қилиб, бошқаларни ҳам ўз йўлига тортиш учун, чет элларга чиқариб туришни ўзига қонун тутмиш эди. Совет ҳокимияти зулми остида эзилаётган ерлик халқлар эса, бутун оиласи баробар жон кучлари билан ишлаб, ўз тупроқларида етиштирган меҳнат ҳосилининг юздан бирига ҳам эга бўлолмайдилар. Ёлғизгина меҳнат ҳосилотига эга бўлмаслик эмас, балки булар қўл остида яшовчи кишилар инсоний ҳуқуқларидан ҳам бутунлай маҳрум этилган ҳолда, ҳайвонларча эркиштиёрсиз хизмат қилишга мажбурдирлар.

Дунё яратилиб, инсон насли ер устига тарқалган кунидан бошлаб, ҳеч бир замонда бу каби ақлдан ташқари, бузуқ маслакли олчоқ одамлар халқ устида ҳукмрон бўлмаганлиги маълумдир. Шунинг учун энг оғир даҳшатлик кун қайси деб пайғамбаримиздан сўраганда: «Ҳаромзодалар ўгли ҳаромзодалар халқ устидан ихтиёрсиз ҳукм юргизса ўша кун», дедилар. Яна Расулulloҳнинг айтишларича, ҳар бир инсон умри узулгунча офат балолар ичра яшамоққа мажбурдир, лекин ҳаёт оламида бўладиган барча балолар ичида бутун халқ учун энг ёмонроғи, энг за-рарлиги кўрлик балоси экандир. Чунки бундан пайғамбаримиз ўзлари ҳам паноҳ тилаб, ундан сақланишга буюрдилар.

Энди кўр балоси қайси деб сўралур эрса, ўзлари билмаган, билганларига тушунмаган бир қанча жоҳил нодонлардурким, улар ақллик олимлар бошлиқ бутун халқ устидан қурол кучи билан зўрлик асосида ҳукмронлик қиладилар. Халқ тақдири бутунлай улар қўлида бўлгач, булар учун улардан энг даҳшатлик, зарарли офатлар тугилади. Шунинг учун ҳар ишда тўғрини эгидан, яхшини ёмондан ажратқудек ақл фаросатдан йироқ бўлган ҳукумат бошчилари эса, бечора халқ бошига келган кўр бало бўлишлари шубҳасиздир. Пайғамбаримиз айтдилар: «Мен Аллоҳ таоло томонидан бир йўл келтирдим. У эса ёруқ, юмшоқ, теккис йўлдир, тўғри йўлдир. Боши бу дунёда бўлиб, нариги боши у дунёда жаннатдур. Бу йўлнинг қоловузи Муҳаммад алайҳиссалом, қўлланмаси Қуръондур. Агар умматларим унинг кўрсатганича динларини кутиб, у йўлдан четга чиқмас эканлар, бутун офатлардан омонда бўлиб, Аллоҳ ризосини топқайлар». Агар бундай бўлмас экан, Аллоҳ айтди: «Уларнинг бошига бир бало юборурманким, ҳар қандай билимли доно кишиларни ҳам ҳайронликда қолдиради».

Мана, Расулulloҳ айтганларидек, бутун дунё бўйича энг сиёсий арбобларни ҳайратга қўйиб, чорасиз қолдирган нарса эса, шу устимиздаги коммунизм балосидан бошқа эмасдур. Чунки юқорида айтилган пайғамбаримизнинг мўъжиза сўзлари шу кунларда бўлаётган ишларнинг нақ ўзи эканлигини кўриб турибмиз. Энди бу каби балолардан қутулиш учун Расулulloҳ кўрсатган ҳақиқий исломият, Қуръон кўрсатган йўлга қайтишдан бошқа чора йўқдир.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Сариўзақдан чиқиб, Ғулжа чегарасини беш олти кун йўл бўйлаб келаётганимизда, мени энг ачинтирган нарсалардан бириси, кўчманчи қозоқ қариндошларимизни энг оғир аҳволда кўришим эди. Чунки, совет тупроғи бўйича қайси ўлкада бўлса ҳам, ҳеч бир миллат булар каби вайронгарчиликка учраб, қаттиқ зарар кўрмаган бўлсалар керак. Бунга далил: инқилоб олдида саккиз миллион ҳисобланган қозоқ халқи ҳозирги тарих 1968 йилда олинган маълумотга кўра, уч миллион қолмишдир. Айниқса Болқош кўли атрофидан бошлаб, Қоракўл, Қизилжар қалъаларигача сувсиз, экинсиз Қорақум чўлларида яшаётган, чорвачилиқдан бошқа қилар овқатлари бўлмаган, ўзлари учун, халқ учун мол боққан бечора кўчманчи ерликларнинг қўлларидаги борлиқ молларини бу раҳмсиз, тошюрак малъунлар бирданига тортиб олдилар. Бунинг натижасида тирикчилиги ёлғиз чорвага боғланган қозоқ халқи очликдан қирилиб кетди. Бунга қарши ўзларини халқ гамхўрлари аташган давлат арбоблари коммунист раҳбарлари ҳеч қандай чора кўрмадилар ва 30-йили бошланиб, 33йиллари тўлиқ кучга кирган, Қозогистон бўйича тарқалган очарчиликдан қозоқ халқи бутунлай қирилишга бошлади.

Шу кунлари эса, Қирғизистоннинг Қоракўл, Иссиқкўл атрофидан келтирилиб, қўл бўйларига тахлаб қўйилган ҳисобсиз арпа, бугдойларни олишга навбат етмаганликдан ости, усти чириб, ярим газдан кўкариб ётмиш эди. Ерлик халқнинг ўлик тириклари бу динсизлар олдида баробар бўлганлиги учун, ўзларидан тортиб босиб олган ҳисобсиз бугдойларнинг ҳар ерда чириб ётишига қарамай, халқнинг қирилишига рози бўлдилар.

Энди эса энг ҳайрон қоларлик иш шулким, нақадар қурбонлар бериб ўтказган оғир кунларини унутган ҳолда турк улусининг асил ўгиллари қирғиз қозоқ қардошларимиз диний миллий ҳисларини йўқотиб, асрлар бўйи сақланиб келган она тилларидан ҳам ажраш устида турадилар. Она тилдан

ажралди, демак, инсонлик ҳаққини сақлаёлмай, ҳаёт оламида бошқалар ҳисобига яшаётганликдан инқирозга учраб, тарих юзидан бутунлай ўчирилди демакдир. Энди бунинг бирдан бир чораси диний ҳислари йўқолган бўлса ҳам, миллий ҳисларини сақлаш учун турлик йўсинда она тил адабиётларини кўтариб, илмий тиллар қаторига етказишлари лозимдир. Шу сафаримда чегарага еткунчалик оч ялонгоч болаларга, ориқ туяга юкланган орқада очликдан гандираклашиб пиёда юролмай кетаётган эр хотин қозоқ оилаларига йўл бўйлаб кўп учранган эдим. Уша вақт улардан қаттиқ таъсирланганим учун чегарадан ўтгач, уларни эслаб, кўрган аҳволни ёзишга мажбур бўлдим.

Шу билан Курадан чиқиб, Ғулжа томонга қараб йўлга тушдик. Тахминан 25 чақиримча юриб, Ғулжага яқинлашиб қолганимизда, Баёндой шаҳри ҳаробаси ёнидан ўтишга тўғри келди. Бу шаҳар эса Кошғарда 12 йил ҳукм сурган 1270 тарихи ҳижрийда, бутун Шарқий Туркистон ўлкасини Хитой босқинчилари қўлидан ажратиб олиб, уйғур турклари томонидан хон кўтарилган Ёқуббек оталиқ даврида ҳароб бўлмиш эди. Шундоқки, Уйғуристон Олтишаҳардан Или ўлкасига аскарлик хизмати учун Хитой хони буйруғи билан мажбурий равишда кўчириб келтирилган уйғур таранчилари, хитойларнинг зулмларига чидаёлмай тунгон мусулмонлари билан бирлашган ҳолда, золимларга қарши қўзғалмиш эдилар. Охирида бирлашган мусулмонлар иттифоқлик шарофатидан золим хитой аскарларини тор мор келтириб, миллий ҳукуматларини қурмиш эдилар.

Буёқдан Ёқуббек оталиқ жанубий Олтишаҳарни Хитой босқинчиларидан тозалагач, шимолий томондаги Жунғория маркази ҳисобланган Урумчи шаҳрини, иттифоққа келмаган, сулҳга унамаган жоҳил тунгонлар билан урушиб, ғалаба қозонгандан кейингина қўлга келтирди. Сўнгра, шимолий томондан келиб, бутун Ғарбий Туркистонни босиб олган чор Русиясига қарши сиёсат қўллаб, Ғулжа ҳокими таранчи Қорасултонни бирлик иттифоқликка ундаб, элчи юбормиш экан. Бу жоҳиллар бошлиғи ўзининг онгсизлигидан асосий мақсадни тушунмасдан, рад жавоби билан уларни қуруқ қайтаради. Йўқ эса, оталиқ талаби билан ўша вақтдаги Туркия султони Абдулазиз халифа томонидан юборилган олти нафар турк афандилари уйғур, ўзбек ўғилларидан тузилган отлиқ аскарларни бутунлай янги интизом остига олмиш эдилар.

Ёқуббек оталиқ Ҳиндистон маликаси Англия қироличасига икки қайта, Туркия султони халифа Абдулазиз ҳазратларига итоат билдириб бир маротаба, элчи юбормиш эдилар. Бунинг натижаси бўлиб, ўзининг манфаати учун қиролича томонидан биринчи навбатда 10 минг, иккинчи навбатда эса 24 минг пистонлик милтиқ соврун берилмушдир. Халифа томонидан эса, оз кўп уруш қуроллари ва аскар ясоқлари билан ҳарбий хизматларни йўлга қўйиб тартибга солиш учун, юқоридаги афандилар келмиш эдилар. Мана шулар орқалик отлиқ, оёқ аскарлар ва бошқа бутун ҳарбий ишлар турк аскарлари тартиблари бўйича тузилмиш эди. Шу сабаблик ўзларидан қанча кўп ортиқ қарши аскарларни енгиб, оз фурсат ичида Урумчи шаҳрини қўлга келтурдилар. У ердан ўтгач, Қутубий, Сонжи, Монос, Шихуга яқинлашганларида бунга қарши шошилиш равишда Олмота губернатори қўмондасида чиққан чор Русияси босқинчилари Ғулжани босиб оладилар. Шу билан қанча мусулмон қонлари бадалига янгигина қурилган давлат асосан иттифоқсизликдан руслар билан бир тўқнашишга ҳам ярамай заволга учрайди.

Энди, устида шунчалик тарихий сўзлар ёзилишига сабабчи бўлган Баёндой ҳаробасидан ўтканимиздан сўнгра, шаҳарга қарашлик Дўнғмаҳалла билан Қўрғонтепа Кура дарвозаси остига келдик. Урта аср турмушларини эскартадиган, хитой одатларига кўра шаҳар атрофи беш олти метр эгизликда (баландлик) тупроқ қўрғонлар билан ўралиб, тўрт томонидан тўрт дарвоза қурилмиш эди. Дарвоза ташқарисида от туёғи ботқудек балчиқ кўрмаган бўлсак ҳам, дарвозадан киргач, тиззадан юқоригача сассиқ, қора ботқоқ кечиб, шаҳар ичига кирдик.

Сўнгра сўраб суриштириб, бир ерда туғилиб, бир кентда ўсган Тўқмоқдаги ўз маҳалламиздан кетишган уйғур Олмозбек ҳожи ўғиллари Турдохунбек, Қурбонтай қори уйларига келиб тушдик. Уй эгалари бошлиқ зол тўлган одамлар югурганларича чиқишиб, бизни қарши олдилар. Қарасам, шунча кўп кишилар ичида бирови ҳам ёт эмас эди. Тўқмоқлик, қоракўллик кўриб, билиб юришган ўз оғайнилариимиз эканлар. Киши танг қолурлик ишдурким, менинг тўғримда қайғуришиб, сўзлашиб ўлтиришган вақтларида сўзлари ҳали тугамай туриб, устиларига келган эканмиз. Мени кўргач, барилари ҳожидан келган оталарини кўргандай бўлиб қувонишиб кетдилар. Айниқса қоракўллик уйғурлардан Иброҳимохун оқтосма, яна бирови оти эсимдан чиқмиш, отушлик савдогар йигит. Бу эса Тўқмоқда турган чоғида кезик касалига мубтало бўлган ва менинг тажрибам сабабли шифо топган экан. Бошимда эски қулоқчин (телпак), усти бошим ҳароб, оёғимда ишламчи (ишчи) этиги. Мени бу ҳолда кўргач, ичлари оғриганликдан кўнгиллари қайғуриб, кўзлари ёшланмиш эди.

Кўришмаган, қулоқ ошиқ дўстларимиз ҳар ерда кўп бўлгани учун, менинг келганим буларга байрам

кунларидек кўриниб, туққан билганлар узоқ яқиндан ҳафта ўн кунлаб узилмай келгали туришди. Уч кун ўтмай туриб, бош оёқ кийим кечакларимиз янгиланиб, ёр дўстларимиз томонидан зиёфат чақириқлари бошлангани турди. Шу ер одати бўйича Турдохунбек бошлаб бизнинг ҳурматимизга бутун Ғулжа бой савдогарларини, қози, муфтий аълам, охунлари бошлиқ кўзга кўринарли кишиларни чақириб, бир улўф зиёфат ўтказди. Бунинг туганчисида боши кимхап тўн, оёғи тоза нарсадан кўйнак иштон, тўққиз кийимлик бир бўғчага (тугин) тугилган, устига от туёғидай ёмбу (қуйма олтин) қўйилган тортуқни халқ кўзида келтириб, менинг олдимга қўйди. Шу билан бирга бойлар орасида зиёфат бошланиб кетиб, яна бир икки жойларда ёмбуси билан тўққизланган тортуқлари бўлди.

Лекин, ойларча, балки йилларча давом этган шу каби катта зиёфатларда кўрган ҳурмат, сий сифатлар кўнглимдаги дардлик жароҳатларимга шифо бериш эмас, туз қўйгандек бўлиб сезилмоқда эди. Чунки, катта кичик бой савдогарлар, муфтий аълам, охунлар бошлиқ бутун халқ ғафлат уйқусида ётган, жаҳолат балчиғига бутунлай ботган эдилар. Бунинг устига иқтисодий тузоқ қопқонлари ҳар қадамда, ҳалокат чуқурлари пардаланган ҳолда ҳар ерда қазилмиш эди. Ҳеч қайсилари бунга парво қилмасдан, булар атрофида парвонадек жон қурбон эдилар. Айниқса, булар овуни кўрган, тузоқларига тушиб, узишиб қочган, бой савдогарларнинг кўра била туриб қилаётган ишларига қараб: «Кўргилиги бўлса кўзи кўр бўлар экан», дейишга мажбур эдим. Шундоқ бўлса ҳам оғир кунларимда кўнглимни кўтариб, мен учун хизмат кўрсатган дўстларимни Аллоҳ раҳмат қилсин! Бу воқеадан 37 йил ўтган сўнгида, бу тарих ёзилаётганида, юқорида айтилмиш аҳбобларимиздан икки уч кишигина қолиб, бошқаларининг эса ҳаёт оламидан кўзлари юмилмишдир. Уз вақтида уларга ёрдамим етмаган бўлса ҳам, руҳларига фотиҳа ўқиб, қилган яхшиликларини унутмаганлигимдан тарих юзида эскариб, бу ўринда ёздим.

ҒУЛЖА ШАҲРИ

Энди золимлардан қочган кунларимизда биз учун вақтлик бўлса ҳам бошпана бўлган Ғулжа шаҳри, Или ўлкаси устида оз кўп тарихий маълумот бериб ўтишни лойиқ топдим. Ҳамма ёққа оти чиққан шу кунги Ғулжа шаҳрининг биринчи биниси, у ерларни Хитой хонлиги манжурлар босиб олиш даврида тикланмишдур. Ундан олдин, Чингиз чиқишидан тахминан юз йилча илгари, шимолий Хитойда инқилоб қилиб кўзғолон кўтарганлар мағлубиятга учраган сўнгида Гурхон деган бошчиси ўзига тобун кишилари билан тўғри ғарбга қараб чекинмиш эди. Или ўлкасига келгач, бу ернинг суви мўл, ҳавоси келишган, атрофи кенглигини кўриб, яна Марказий Хитой Ўрта Осиё улўф йўли устига тушганлигидан, ҳар томонлама унинг аҳамиятини тушуниб, шу ерда Илихо шаҳрини қуришга киришади. Сўнгра Амударё бўйидан бошлаб Ғарбий, Шарқий Туркистон, Фарғона мамлакатларини қўлга келтургач, Ўрта Осиёга подшоҳ бўлиб, бу ерларда саксон неча йил салтанат сурмишдур. Бунинг давлати заволи топиб Илихо, Болосоғун шаҳарларининг пайдо бўлиш воқеалари эса, бу китоб бошида ёзилган эди. Шунинг учун бу ўринда қайтаришни лозим топмадим.

Гурхон давлатчилиги заволи топиб, тахминан қирқ неча йил ўтган сўнгида, бутун дунёни титратган Чингиз даҳшати бошланиб, жаҳон чопули натижасида олган мамлакатларини тўрт ўғлига бўлиб, тақсим қилмиш эди. Ҳозирги Ўзбекистон, Шарқий Туркистон билан ўртанча ўғли Чиғатой баҳодирга берилмишдур. Илгарги Туркистон одати бўйича, Чиғатой баҳодирнинг салтанат тахтига биринчи ўлтириши қорахонийлар пойтахти Талас (Жамбул) шаҳрида бўлган. Кейинчалик уни Или ўлкасига кўчириб, шу кунги Ғулжа шаҳридан саксон чақиримча бўлган «Кўрғос мазор» деб аталган Олмалиғ шаҳрини пойтахт қилмишдур. Мана шу кундан бошлаб, Олмалиғ шаҳри Чиғатой хонларига пойтахт бўлиб келди. Бу оила ҳукмдорларининг энг сўнгиси Тўғлуқ Темурхон вафот топгач, уни шу ерга қўйдилар. Лекин бу кунларда Олмалиғ деган эски оти унутулиб, Кўрғос мазор деб аталмишдур. 1945 йили топилган олтин қумуш танга ақчаларида араб ҳарфлари билан «Зар Олмалиғ» деб ёзилган сўзларни ўзим ўқимиш эдим.

Ҳижрий 762 да чингизийлардан Олмалиғдаги Тўғлуқ Темурхон бутун Турон Туркистон ўлкасини ўзига қабул қилган сўнгида, ўғли Илёсхўжани уларга хон, Темур султонни унга вазир белгилаб, ўзи эса пойтахти Олмалиғга қайтмиш эди. Шаҳар ноз неъматларини татишмаган, турмуш маданиятидан янгигина баҳра ола бошлаган, хонлари бошлиқ Чийна амирлари бирданига Турон каби жаннат мисоллик жойларга эга бўлганликларидан ҳар томонлама маишатга берилиб, ўзларини тўғри тутолмадилар. Бунинг устига хон бўлмиш Илёсхўжа бир мамлакатни бошқара билгудек ақл сиёсати бор,

ишга ярамлик киши эмас эди. Хаиқарлик хонлари ўзларига қўшилиб ёрдамчилари бўлгач, унга суянишиб, киши айтишга жирканарлик зулм, хиёнат ишларини қилишга киришдилар.

Бироқ улуғ хон томонидан вазирлик мансаби берилган султон Темур ёшлигидан тортиб диёнатпарвар, адолатсевар бўлгани учун қаттиққўллик билан уларни бу зулмларида қайтаришга турди. Темур султоннинг инсонпарварлик билан қилган бу ишига у ахмоқ золимлар чидаёлмай, унинг устидан йўқ тўхматлар қилишиб, «Темурнинг бизга бўйсунғуси келмайди, кўп ишларда бизга тўсқинлик қилади, у ўзи хон бўлғуси бор, бутун мамлакат халқи уни яхши кўриб ёқлайдилар. Улуғ хоннинг кичик хон ёрликларига эътибори кам бўлганлиги сабабли бизнинг ишларимиз кўп олға кетмаяпти», дейишиб, шунга ўхшаш, хоннинг ғазабини қўзғайдиган сўзлар ёзилган ҳолда пойтахт Олмаликга арз туширмиш эдилар. Буни кўргач, Тўғлуқ Темурхон шарқдаги чингизий хонлари ичида биринчи бўлиб исломни қабул қилган диндор, ақллик киши бўлса ҳам, Ўрта Осиё хонлигини қўлдан чиқармаслик учун, ақлга қарши ўлароқ, Темур султоннинг ўлимига буйруқ юборади.

Бу хат янгида иш бошлаган Темур султон қўлига тушиб қолади. Бунинг устига ваҳшиёна равишда қили-наётган мўғуллар зулмига чидаёлмай бутун Бухоро, Фарғона уламою машойихлари: «Агар бизларни Тарағай баҳодир ўғли Темур мўғуллар зулмидан қутқарар экан, биз унинг бошига тож қўндириб, олтин тахтга миндирган ҳолда ўзимизга шаръий подшоҳ кўтарамиз», деган бутун халқ тилидан шаръий фатво чиқариб, Темур султонга топширмиш эдилар.

Бунга кўра бу жаҳон қаҳрамони, ислом оламининг улуғ қўмондони, буткул турк улусининг фахрланарлик буюк султони, Қуръондаги «Аллоҳга ва унинг пайғамбари Муҳаммадга ва ҳам ўзинглардан бўлган подшоҳларга итоат қилинглари», деган Аллоҳ ҳукмича, Туркистон ва бошқа бўйсунган мамлакатларга ҳақиқий шаръий ва қонуний подшоҳ эканлиги шак шубҳасиздир. Буюк воқеалар орқалик бу қаҳрамоннинг бутун оламга атоғи чиқиб, донғи кўтарилиб, бутун дунё халқи тилларида унинг тарихи дoston бўлгандур. Ўзининг кимлигини танитиб, унинг ким эканлигини билдирувчи туркий тилида ўзи ёзган «Темур тузуклари» ва бошқа қонуннома асарлари эса бу қаҳрамоннинг қандайин улуғ доҳий эканлиги учун, энг кучлик гувоҳлардир. Шундай бўлгач, қайси бир кишилиги йўқ, ўз шарафини билмаган, бу гавҳарни қора тошдан ажрата олмаган олчоқ одамлар, маданият ташландиқлари, инсофсиз ёлғончи ялоқчилар, ўзларининг ифлос таъна тилларини бу қаҳрамонга теккизиб, унга зиён еткиза оладилар?!

Б а й т:

*Жарқаноқ йўқ дер экан ёғду кўёшнинг нуруни,
Қанча кўп айтганларидан нури кам бўлмас кўёш.
Кўрлар бозорида йўқдир сўровчи сурмани
Дарди йўқлардин топилмас кўзларида томчи ёш.
Аслида жавҳар кўран эрмас экандур ҳар киши,
Қайда билгай парқини гавҳармидур ё қора тош.
Илму ҳикмат дурларини сочма нокас олдида,
Кирма, ул мажлисгаким, ифлос оёғлар бўлса бош.
Гул ҳиди сассиқ эмиш ўсроқ кўнғизлар бурнига,
Сўзи сассиқдан йироқ юр, хоҳ қаридур, хоҳи ёш.
Узма умидни Соғуний, етказур Тангрим сани
Тарқалур олам аро бир кун ҳақиқат бўлса фош.*

Илгари кейин менинг бу китобимни ўқувчиларга маълум бўлғайким, Темур султонни ёқлаб юқоридаги сўзларни ёзишимнинг сабаби шулки, жаҳонгирлар бошлиғи қаҳрамон Темур султон 36 йиллик салтанат даврида, қисқача бўлса ҳам қондурғудек ўз таржимаи ҳолини ёзмиш экан; унга қўшимча қилиб давлат тутиш тартиблари, аскарний ясоқинтизом қонунлари тўпламини ҳам ёзиб, уни «Темур тузуклари» деб атамишдир. Темур томонидан ёзилган бу асар, аслида, ўз тили туркча ёзилган бўлса ҳам, сўнги Бобур авлоди замонларида форсчага таржима бўлмишдир. Бу «олтин китоб» ўз замонасига кўра сиёсий, ҳарбий ясоқлар қонунномаси бўлганлиқдан, Темур шаҳзодалари уни қизғанишиб, ёшириб сақламиш эдилар. Тахт талашган шайбонийлар темурийларни енгандан кейин, мирза Бобур подшоҳлиқдан ажраб, хазиналарини ташлаб қочган бўлса ҳам, унга раҳматлар бўлсин, бу китобни у душман қўлида қоддирмай олиб кетмиш экан. Бироқ Ҳиндистонда узун йиллар давлат тутган унинг набиралари турк тилини унутиб, мажбурий равишда урду, форсий тиллик бўлганликлари учун боболари Темур султон асари «Темур тузуклари»дан фойдаланмай қолмиш эдилар. Шунга кўра, бу китобни у авлоддан қайси бирови экан, форсчага таржима қилишга буюрмиш эди.

Бу гавҳар китоб илк вақтида ёширин сақланиб, сўнги кунлари эса форсча бўлиб қолгани учун, шу кунларгача ўз улуси, ўз меросхўрлари ундан фойдаланиши буён турсин, балки, Темурнинг бундай китоб ёзганлигини, баъзи ҳақиқий тарихчилардан бошқа, ҳеч ким билмаган эди. Мана шундан фойдаланган душманлар ва ҳам уларнинг ялоқчилари бу жаҳон қаҳрамони ҳақида ҳар турлик ақлдан ташқари ноҳақ тўхмат сўзлар ёзиб, матбуот орқали бутун халқ ичига тарқатмиш эдилар. Ўз тарихини танимаганликдан буларга қўшилганлар орасида ўз шарафини билмаган, олимсифат ерлик аҳмоқлар ҳам оз эмас эди.

Шунга кўра «Темур тузуклари» номли бу қаҳрамон асарни қўлга келтириб, 1962 йили форсчадан ўз тили туркчага таржима қилдим. 1967 йили Ўзбекистонда янгидан чиқа бошлаган «Гулистон» журналида босилиб, бутун Ўзбекистон халқига тарқалгач, ўз тарихини тушунмаган Тожикистон «олимлари» аталмиш кишилар томонидан таржима устида ва ҳам Темур султон ҳақида ноҳақ ҳужумлар бошланган эди. Унга қарши биз ҳам суякка санчилғудек ақлий ва нақлий далиллар билан жавоб қайтариб, ҳаммани қаноатлантирган сўнгидагина, уларнинг эшаклари лойга ботиб, ўзлари таслим бўлдилар. Ўша ботқاق ўйларида ўзлари тутқалоқдан толласлаётган чоғларида, шу ёзаётган «Туркистон қайғуси» тарихи воқеалари Темур устига етгач, у адабсизларнинг аҳмоқона сўзларини эскариб, ўқувчиларни шубҳадан чиқариш учун бу ўринда ёздим. Тарих ёзувчилар яхши ёмон, бўлган ўтган воқеаларни бўлганича-борича ҳақиқати билан ёзиб қолдиришлари уларнинг ўз вазифалари бўлганликдан, бу ҳам фойдадан ҳоли бўлмаса керак.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Шундай қилиб, Темур султоннинг улуғ ҳиммати, унинг чекинмас чидами орқалик бутун Турон Туркистон мусулмонлари мўғуллар зулмидан қутулган бўлсалар ҳам, иккинчи бу томонлардан умидлари узилиши учун қочганлар орқасидан тақамиш қилиб қувлагани турди. Толас, Мерки, Ашмара орқали ўтказиб, шу сурганича Иссиққўл, Қорақўл, Қарқара йўллари билан Текасга тушди. Бу ердан қувлаганича Оқсув, Кўксув, Ағиёз ошувларидан ошиб, мўғуллар орқасидан юриб ўлтириб, улуғ Юлдуз яйловига етиб тўхтади. Қараса, қочган мўғуллар бу ерда ҳам туришолмасдан, Илёсхўжа аскарлари туштушга тарқалиб қочмиш эдилар. Буни англағач, набираси Мирзо Улуғбек қўмондасида 10 минг аскар тайинлаб, Олтой томонга қочган Илёсхўжа ўғли Ўғлонхон ортидан қувғин қилди. Қочганлар эса, тиниққан от минганлари учун қувловчиларни етказмай, Иртиш сувидан ўтиб кетдилар. Булар ортидан юравериш хатарлик бўлганликдан, Мирзо Улуғбек шу ердан қайтиб Юлдузга келди.

Бу улуғ яйловда эрув қилиб, қирқ кун ўтқузганларича қочган, писган мўғуллар ҳар томондан тўп-тўп бўлиб келишиб, ўз одатларича бош қўйиб, тиз букиб, барилари қуллик билдирдилар. Шу билан душмани енгилиб, бутун ишлар ўз ўрнида бажарилиб кўнгли тинчигач, зафар байроғини кўтарганича шон-шавкат билан хон ўрдуси, Тўғлуқ Темурхон пойтахти Олмалиғга қараб қайтди.

Жаҳонгир Чингиз ўрдуси биринчи қурилишида шу кунги қизил Мўғулистон маркази ҳисобланган Ўлан Ботир яқинидаги Қоруқурум деган жойда қурилмиш экандур. Сўнгра, бу авлоддан қайси бирлари томонидан у ердан кўчирилиб, Ғулжа шаҳри бошида, ҳозирги Қўрғос аталган Олмалиғга келтирилмиш эди. Ўша кундан бошлаб, Темур султон даврига келгунча, бутун Турон Туркистон мамлакатларига марказ бўлиб, мўғул хонлари буйруқ ёрлиқларини от улов чопарчилари орқали шу ердан юбориб турдилар. Ўтган хонлар уруғ аймоғлари, уларнинг энг сўнгиси Тўғлуқ Темурхон оиласи билан бутун давлат арбобларининг қочмай қолганлари шу ерда эдилар. Хазина дафина, турлик асбоб ускуналар ўз вақтида Марказий Хитойдан келтирилган оқ тош, кўк тошлар каби хитой, мўғул ҳоқонларидан қолган тахт тошлари, булардан бошқа бутун мамлакатлардан жаҳонгир Чингиз даврида ва ундан кейинги вақтда ҳам талаб тортиб келтурулган турлик нарсаларнинг қолдиқлари шу Олмалиғдаги хон саройи хазинасида тўпланмиш эди.

Темур султон душманларини тор мор қилиб, ғолибият байроғини кўкка кўтарган ҳолда шон шараф билан Олмалиғ хон ўрдусига келиб тушди. Бу ерга келгач, биринчидан, мўғуллар ичида ўз ўрнини мустаҳкамлаш, иккинчидан, «Хонлар Чингиз авлодидан бўлади», деган бутун турк улуслари олдида бузилмас қонун ҳукмини олган сўз кучини юмшатиш учун, Тўғлуқ Темурхоннинг бекачасини шонлиқ тўй томошалар ўтказиб, ўз никоҳига олади. Унинг ўз ўрнида қилган шу тадбири билан мўғуллар душманликлари дўстликка айланиб, хон қизини олгани учун Темур султонни «Кўрагон» деб атайдиларки, мўғулча куёв демакдир. Шу билан узун йиллардан бери йиғилиб ётган Олмалиғ хазинасини йиғиштирган сўнгида, янги хоним Туркон оғачани сеп седри, зебзийнатлари билан пойтахт Самарқандга олиб қайтмоқчи бўладилар. Бутун дунёга отағи чиққан жаҳонгир Чингизхоннинг набираси, улуғ ҳоқон Тўғлуқ Темурхоннинг қизи бўлгани учун, мўғулларнинг расм одатлари бўйича буюк ҳашамат кўрсатиб, хонимнинг тароғи ва сирғасини олтин укакларга (қутиларга, идишларга) солишиб, ҳурмат

атағи чиқариш учун ўрду сарой соқчиларидан ҳар бирини юзтадан икки юз қалмоқ кезиклашиб (галмагалдан) кўтарган ҳолда Самарқандга етказмиш эди. Ўша кундан бошлаб, тароқ кўтарганлар тарамочи, сирға кўтарганлар сирғали деб аталиб қолди.

Шу кунларда ҳам Самарқанд шаҳри атрофида «Сирғали», «Тарамочи» номида икки уруф ўзбеклар яшамоқдадир. Яна Чингиз замонида устига тахт ўрна-тилган, халқ оғзидаги тарихий оқтош, кўктошларни, ҳар бирининг ўзига лойиқлаб ясатилган араваларга солдириб, уларни ҳам Самарқандга келтирмиш эди. Англашимизча, оқтош Самарқанд Темур ўрдусида шу кунга давр сақланиб келган бўлса ҳам, кўктош, Самарқанд руслар томонидан босиб олингач, уни Темур султоннинг тахти ўрнида кўришиб, Петербург музейига юборилган деган хабарни англамиш эдик. Ҳар қандай бўлар экан, Ўзбекистон музейхоналарини зийнатлашга лойиқ тарихий эсдалигимиз бошқа аҳамияти қолмаган бўлса ҳам, ўз эгалари қўлида бўлиши лозимдир.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Фулжага келганимизда тушган кишимиз эса, бизнинг бир юрт, бир маҳалла қадрдон оғайнимиз бўлгани учун, бу ердан бошқа ёққа чиқишга розилик беришмади. Буларнинг розилигига қараб, ярим йилга яқин шуларникида туриб қолдим. Қарасам, совет Русияси томонидан у ерга ҳам ҳар ёқлама иқтисодий тузоқлар қўйилиб, сайёдлик тўрлари ҳар қадамда тортилмиш экан. Даҳрийлар давлати қурилган кундан бошлаб, мен Фулжага ўтган 1931 йилгача сиёсий томондан бутун совет халқи чексиз оғирчиликлар кечирган ҳолда, иқтисодий томондан ҳам энг қаттиқ қисмчилик кўрмоқда эдилар. Шунга қарамай, иқтисодий борлиқ нарсаларини кўз бўёв қилиб, атрофга, айниқса Фулжага чиқармиш экандир.

Энди бу ерда яшовчилар эса, кўпчилиги уйғур мусулмонлари бўлиб, булардан ташқари тунгон, қирғиз, қалмоқ, қозоқ, шива, сулун, оз бўлсалар ҳам бу ёқдан борган ўзбек, ўрис, нўғай қочоқлари бор эди. Бу мусулмонлар ичида нўғойлар, кўпчилиги диний томондан бор йўқ орасида бўлсалар ҳам, замонавий тушунчаларга эга кишилар эди. Қолганлари чеклик маълумот эгалари, уч тўрт кишидан бошқа бошдан оёқ барчаси қора ботқоққа ботмиш эдилар. Айниқса, шу ёқдан борган кўнгли кўр ўзбек бой савдогарлари ҳеч нарса кўрмагандай бўлишиб, парвоналар каби савдо «олови» атрофида айланмоқда эдилар.

Шундоқки, ислом шариатида ароқ ичиш мусулмонларга қандай ҳаром қилинган бўлса, ундан фойдаланиб тижорат қилишлари ҳам, қатъиян ҳаром қилинмишдур. Фулжага келганимизда англамиш эдик, советдан ўтган моллар ичида энг кўп фойда чиқадиган нарса ичимлик экандур. Шунинг учун ҳаромхўр бой савдогарлар буни кўрганда бошқа молларга қарамай, оз ҳалолдан кўп ҳаромни ортиқ кўришиб, шунга киришганликдан кўпларининг қилган тижоратлари ҳаромга айланмиш эди. Ахири «Ал ҳабийсоту лил ҳабийсин», яъни «палит палитга? деган Қуръон ояти мазмунича, узундан бери йиғилиб келган ҳаром моллари, ўз лойиғи ҳаромхўрлар оғзига тушиб тугади. Қуръон-да: «Инноллоҳа ло йўғойиру моби қовмин ҳатто йўғойиру ма би анфу сиҳим», яъни «Бир миллат ўзларига юкланган Аллоҳ ҳукмини ўзгартмагунча уларга берган неъматни Аллоҳ улардан олмайди», демакдур. Қисқаси, қилма деганни қилиб, қил деганни қилмаганлар, Аллоҳ ҳукмини бузиб ўзгартирувчилардур.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Или ўлкаси Чингиздан илгари Гурхон даврида кўп ободон бўлганлиги тарихлардан ва ҳам илгари бузулган шаҳарлар ҳаробаларидан кўриниб туради. Фулжа шаҳри атрофида бир неча ҳаробалар бордирким, эскидан қолган ҳар турлик олтин асбоблар, танга тиллалар кўп чиққанликдан ерлик халқ у ерларни Олтунлиқ деб атайдилар. Шу кунлари бўлса ҳар ёқдан, айниқса, ичкари Хитойдан келувчилар қазиишиб, бу ерлардан кўп нарсалар топиб олмақдалар.

Бу орадан 80 неча йил ўтиб, Гурхон давлати йиқилиб, бу ерлар ҳароб бўлган сўнгида, Темурийлар даврига келгунча, узоқ йиллар чингизийларга марказ пойтахт бўлганлигини ёзмиш эдик. Бироқ, бу тахт эгалари Чингиз авлодининг биринчи ҳоқони Чиғатой баҳодир бошлиқ, энг сўнги си Тўғлуқ Темурхонга келгунча, шу оиладан ўтган бошқа ҳоқонлар каби Оқсарой, Кўксарой ясатиб, унда тахт қуриб ўлтирмасдан, илгариги кўчманчи турклар одатича, кийгиздан ясалган оқ ўтовларда Ўрду қуриб ўлтирмиш эдилар.

Ёзги, кун исиган чоғлари ҳашаматлик Оқ ўрдуларини Хонтангри (Ҳозирги Борохоро тоғ тизмалари) тоғларининг кенг яйловларига кўчирган бўлсалар ҳам, киш кунларини шу пойтахт Олмалиғнинг оддий уйларида кечириш уларнинг одатлари эди. Шунинг учун Қўрғосдаги Тўғлуқ Темурхон қабри устига ясалган пештахтадан бошқа, эскилик асарларидан кўзга кўрингудек нарса йўқдур. Фулжадан 20 чақиримча жанубий кун чиқиш томонидаги қамишлик тўқай ичида айланаси 15 20 гектар келгудек 5 6 ясама кўлларнинг ўрни кўриниб туради. Булар эса ўз даврида ўтган турк, мўғул хонлари томонидан қаздирилмиш экандур. Фоз, ўрдак каби турлик сувсар ов қушлари сувга тушганда кўл айлана чопишиб,

хонлар замонларига кўра энг қизғин кўринган шикор ови ўтказар эканлар. Фулжада марҳум Саидхожи оғайнимиз меҳмон чақириб, уйига чиққанимизда Қойнуқ томонидаги эскидан қолган Олтунлик ҳаробаларини, юқорида ёзилган сувсар кўлларини кўриб, улардан анчагина тарихий маълумотлар олиб, яхши таъсирланмиш эдим.

«Фасийрув фил арди фанзурув осороллоҳ», яъни «Ер айланиб саёҳатп ҳилинглари, унда учраган нарсаларга ибратп кўзи билан қараб фойдаланинглари», деган Қуръон амрича, ҳимматплик илм эгалари, миллатпсевар Ватпан ўгиллари имкониятп борича ички тпашқи, айниқса, хорижий мамлакатпларни сайр саёҳатп кқлиб, улардан ҳар ёқлама ибратп олишлари, албатта, лозимдур. Бошқаларни кўриб уйгонмоқ, улардан улгу олиб ҳимматплари кўзжлмоқ каби ишлар эса, инсониятп оламида бўлиш имкониятпи бордур. Аммо советп тпупрогида яшовчи эркисиз инсонлар бу каби улуг неъматплардан маҳрум. Давлатп жосусларидан бошқа ҳеч кимга чиқиш рухсатп этпилмайди.

Яна бу ўлканинг ирмоғи ҳисобланган Или дарёси эса, сув кўпайган кунларида Сирдарё чўнглиғича бўлиб, бошқа вақтларда ҳам ундан кемасиз ўтиш мумкун эмасдур. Бу сувнинг боши уч оролга бўлинган бўлиб, биринчиси Текас тоғлари, Фулжанинг жануб томонида; иккинчиси Кунас, тўғри шарқда; учинчиси Қош, шарқ-шимолдадир. Шу уч орол тоғларидан тўкилган уч ирмоқ кўшилғач, Или дарёси ҳосил бўлади ва тўғри ғарбга қараб оққан ҳолда Болқаш кўлига қуйилади.

Жаҳонгир Чингиз давридан бошланган давлат эгаларига Или ўлкаси, Олмалиғ шаҳри марказ пойтахт бўлгани учун, у ҳоқон авлодлари даврида бу жойда атрофдан келган ислом уламолари ҳам оз эмас эди. Айниқса, Чигатой баҳодир ўзи ислом динига кирмаган бўлса ҳам, уни яхши кўрганликдан бошқаларга тўсқинлик қилмаган, узоқ яқиндан келувчи уламоларга ҳурмат кўрсатилар эди. Шунинг учун «яхшилар сийланган ерда йиғилади» дегандай, атрофдан келган олимларга Олмалиғ шаҳри марказ ҳисобланмиш эди. Фулжанинг ғарбий жанубида «Хўнуқой мазор» деган қишлоқ бўлиб, машҳур имом Саккокий қабри шу ерда деб онгламиш эдим. Бу кишининг вафоти 626чи ҳижрияда бўлганига кўра, Чигатой баҳодир даврига тўғри келади. Яна болосоғунлик «Суроҳ» тарихий асар эгаси Жамол Қарший Олмалиғ хони саройида илмий хизмат кўрсатиб турганини ўз саёҳатнома китобида ёзмишдур.

Ялпи Или тупроғи эса, ҳар турлик деҳқончилик, чорвачилик ишларига тўлиғи билан эл беришлиқдур. Айниқса, буғдой экинида энг бўлиғи бирга юз йигирма келтирганини ўз кўзимиз билан кўрдик. Олмалиғ атрофлари эгизлиги Ҳимолай тоғларидан кейинги Тянь-Шан, Хонтангри улуғ тоғлари билан ўралганликдан, дунё бўйича кенгликда биринчи оталган Юлдуз, Қундуз, Кунас унинг узоқ яйловлари ҳисобланади. Шу каби Текас, Тўққизтара, Мухуржирғалан, Кўкяйлов, Тўраййлов деган кўрса кўз яйрайдиган ерлар эса, Олмалиғ атрофини ўраган яқин тоғ яйловларидир.

Тарихларда турк бешиги аталган Болосоғун, Иссиққўлнинг тоғларида Сўнгқўл, Манокелди, Махмал, Сусамир деган яйловлари бўлса ҳам, Олмалиғ яйловларига кўра торликдан бошқа яна сиёсий томонларига кўз солиб, Чингиз авлоди ҳукумат пойтахтларини Жунғория маркази Олмалиғда курмиш эдилар. Бу ўлканинг жуғрофий томони эса, шарқдан Ғўбий чўли, ғарбдан Олтунэмар тоғлари, жанубдан Тянь-Шан Муздовони, шимолдан Олтой тоғлари билан чекланади. Бунинг сиёсий томони: қорахитой Гурхондан бошқа, турк улусининг биринчи ҳоқони Ўғузхон давридан бошлаб ХУШ асрга келгунча, Туркистон ҳоқонлари шарқда Хитой, ғарбда Турон, Эрон, Бағдодгача; шимол ва жанубда Қозон, Булғор, Афғонистон, Ҳиндистон мамлакатларига ҳукмрон эдилар.

Ўрта асрлар ўтиб, Оврүпода илм маданият кўтарила бошлангач, Қуръон ҳукмича улардан улгу олиб ўрганишимиз лозим эди. Йўқ, унга қарши ҳар ёқлама илм маърифатдан ортда қолгач, бутун мамлакатимизга, жаннат мисол она Ватанимизга дини, тили бошқа босқинчилар келиб бўлди. Ёлғизоқ ватанимиз, ҳокимиятимиз эмас, қачонки халқ тақдири бутунлай коммунистлар кўлига ўтти эрса, эрк ихтиёрларидан бутунлай ажраган ҳолда ҳеч ким нафақат болачақа, балки ўз қора бошига ҳам эга бўлолмай қолди. Энди бундан бирдан бир қутулиш чораси эса, замонавий илм фанларини тўлиғи билан қўлга келтириб, қуролланган сўнгида вақти келар экан, Қуръон бошчилиги остидагина мусулмонлар онглиқ равишда қутулиш ҳаракатларини қилар эканлар, ана шундагина ўзларини бу балодан кутқаз оладилар. Бундай ишларда эса аввал Қуръон кўрсатган йўл бирлик, иттифоқликни яхши сақламоқдур. Иккинчиси душманга қарши турганда ўлимдан кўрқмасликдур. Ҳеч бир инсон дунёда абадий яшамайди.

ҚУМУЛ ВОҚЕАСИ

Мен Фулжага келган кунларимда Қумул (ҳозирги Синзян уйғур мухтор районидаги шаҳар) воқеаси

янгидан бошланиб, халқ ўртасида ҳар турлик шов-шув сўзлар кўпаймиш экан. Қумул эса Урумчидан, тахминан, беш кунлик шарқ томонда бўлиб, эски бир тарихий шаҳардир. Бунинг атрофидаги 12 тоғда 12 канд бўлиб, буларда яшаётқан ярим кўчманчи ерлик халқлар эса, Қумул ҳокими Ванг хўжамнинг молчиларидур. Эшитишимизча, хўжамнинг 100 мингдан ортиқ ҳар турлик чорва моллари уларнинг қўлларида боқилмоқда экан. Бутун тоғликлар ота боболаридан тортиб, бу кишининг чорвалари устидан боқмачилик билан кун кечирмоқда эканлар. «Ванг» демак, хитой тилида кенгашчи маслаҳатчи мазмунида бўлиб, баъзи бир кишиларга хитой хонлари томонидан алдаб бериладиган оти улуг, супраси қуруқ мансабдир. Бу томонда Ғулжа, Кучар ванглари машҳур бўлса ҳам, булардан бошқа шаҳарларда ҳам бу қуруқ унвонга эга бўлган кишилар бордир.

Карл Маркс: «Коммунизм маслаги маданият тараққиётининг ажралмас натижаси» деганликдан, бу адашган ҳасадхўрнинг сўзига кўрларча эргашган коммунистлар, айниқса, уларнинг каъбаси совет Русияси, нафақат Шарқий Туркистон халқиға, балки бутун Хитой мамлакатига қайси йўсун билан бўлса ҳам, бу маслакни киргизмоқчи эдилар. Уз шиорларида «бутун дунёда эзилган халқларга ёрдам берамиз», деб жар чақирган бўлсалар ҳам, аслида, бу мазлум Шарқий Туркистон халқларининг озодликларига ҳеч розилиги йўқ эди.

Қумул ванглигининг бойлиги ва унинг ҳеч нарсага тушунмаган молчилари сонининг кўплиги бу ишга эл беришлик эди. Шунга кўра, ўлка маркази ҳисобланган Урумчи шаҳридаги совет элчихонасида бу фитна жамолғаси кўрилиб, тегишли режалар тузилгандан кейин, инсон иблислари орқалик уларга ёширинча одамлар юборилди. Қумул вангининг молчилари тайёрланган сўнгида, улар Хўжаниёз бошчилигида 1931 йили Хитойга қарши қўзғолон кўтармиш эдилар.

Мен 1931 йили Ғулжага ўтканимда бу воқеа халқ оғзига тушиб, ҳар турли хурофий сўзлар турлик томондан тарқалмоқда экан. Бу ишлар эса, кимлар томонидан қурилаётганлиги, бунинг ортидан қандай ишлар келиб чиқиши, бизга кўриниб турган бўлса ҳам, бошқа ҳеч бир кишининг хаёлига келиб қўймаганлиги мени ҳайратда қолдирмиш эди. Узоқ эмас, кечагина кўзлари кўрган ўлим оғзидан минг хил машаққатлар билан советдан қутулиб қочган неча мингларча нодон бой савдогарлар ва бошқалар, ўз жаллодлари томонидан тортилган иқтисодий тўртузоқлар атрофида оч қолган жониворлар каби тимирскилаб юрмоқда эдилар. Бу қорабосганлар миллат, ватан учун ҳеч қандай қайғурмас эдилар. Дунё дўзахини кўзлари билан кўрган бўлсалар ҳам, хаёл ўтмай уни ёдларидан чиқариб, хирс билан дунё тўплаш чорасига киришмиш эдилар. Совет маккорлари буларни кўргач, баттароқ семиртириб сўйишга тайёрлаш учун, иқтисодий тузоқларни кун сайин оширмоқда эди.

Охир замонда энг олчоқ ёмон одамлар ким?, деб сўралганда: «Биринчи дин сотган жоҳил олимлар. Иккинчи очкўз, пиқсиқ, тамахўр бой ва савдогарлар», деган пайғамбаримизнинг сўзларини китобларда ўқиган бўлсак, унинг аниқлигини кўзимиз билан кўрдик.

Дунёда ким яхшилиқ кўрса, ўзининг яхши меҳна-ти сабаблик Аллоҳдин бўлур, агар ёмонлиқ кўрар экан, албатта, уни ўзидан билсин, ўзидан кўрсин. Чунки Аллоҳ Куръонда, пашамбаримиз ҳадисларида мусулмонлар учун дунё ва охират давлатини топқудек йўлларни очиқ ойдин кўрсатмиш эди. Шу йўлда турар эканлар улар илм фан, маданият, тараққиёт тарафдорларидир. Жаҳолат исломиятда қабих ишдур. Оврूपо маданиятининг ривожланиши ислом маданияти ҳаробланишининг натижаси бўлишида ҳеч шубҳа йўқдир.

Ушбу XX аср бўйлаб бўлаётган, бутун ер устини қоплаган ҳақиқий маданиятсизлик, динсизлик балоси инсоният ҳақиға қандай ҳароблик келтираётганлиги, динсизлик туфайли бутун инсоний ахлоқларнинг бузулганлиги, кўз олдимизда кўриниб туради. Айниқса, бу каби даҳшатлик динсиз давлатлар қўл остида яшамоққа мажбур бўлган икки Туркистон мусулмонлари эса, нафақат диний, миллий, балки бутун инсоний ҳуқуқларидан ҳам ажрашиб, ютилиш олдида турадилар.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Шундай бўлиб, Уйғуристон тупроғида биринчи бошланган бузғунчилик ўти атрофга учқун ташлаб, кундан кунга кўтарилиб авж олгани турди.

«Ислом илм билан яшаса, шундагина олам ўнгла нади», деган сўзнинг ҳақиқати, у кунлари бизга гавдаланиб кўринмиш эди. Чунки биз икки Туркистон мусулмонлари, илмсизлик шумлигидан ўлчовдан ташқари неча юз йиллардан бери босқинчилар жабр зулмлари остида эзилиб ётмоқдамиз. Айниқса, Шарқий Туркистон халқи онгсизлик илмсизликда биринчилиқни оладилар. Шунинг учун замона маккорларининг кўзбойлов алдов ишлари бу ерда бошқа жойларга кўра тезроқ ривожланмоқда эди.

Аслида, Урумчидаги совет элчихонасидан илҳом олган Қумул қўзғолони ерлик мусулмонлар ичида тезроқ тарқалиши учун бу маккорлар томонидан унга диний тус берилмиш эди. Ислом йўлида жонини қурбон қиладиган бечора мусулмонлар бошқага тушунмасалар ҳам, бу қўзғолончиларни ислом учун

чиққан ғозийлар ўхшайди деб, ҳар ердан бош кўтариб, буларга қўшилгани турдилар. Бунинг устига Шарқий Туркистонни босиб турган мустабид Жанг Жуннинг бутун идора (сиёсий, иқтисодий, айниқса аскарӣй) ишларида хон замонидан қолган эски усуллар қўлланганлигидан ўз қаршисига қўйилган совет элчихонаси рақибларидан ҳар тўғрилиқ енгилмиш эди. Шундоқки, қўзғолончиларга қарши қўллагудек қуроли йўқлигидан, қўшнилик қадрини орага солиб, ўз душманидан қурол сўрагач, «иш пайти келди» деб, дархол бир қанча қурол яроқ топширмишдур. Жанг Жун бу қуролларни олти аравага юклатиб, қўзғолончиларга қарши қўйилган Қумулдаги хитой аскарларига юбормишдур. Бунинг хабари аллақачон у ёққа берилиб, кераклик чораси кўрилмиш экандур. Қўзғолончилар мерганларидан пистирма қўйилган тоғ қисигига аравалар келганда, икки томондан ўққа тутиб, хитой аскарини қолдирмай қириб, бутун қуролини қўлга туширмиш эдилар. Буларнинг ҳеч қутилмаган бундай ғалаба қозонишлари қўзғолоннинг кучайишига сабаб бўлиб, хитой ҳукумати қаттиқ ташвишга тушурди. Шунинг учун бурун совет билан урушиб, Хитойга қочиб ўтган чор Русияси генераллари Дутов, Аниковлардан қолган оқ руслардан аскар тузиб, шулар орқалиқ қўзғолончиларни бостирмоқчи бўлди.

Хитойларнинг бу қилган ишлари ҳам ўзлари учун фойда бермади, чунки совет элчихонаси томонидан илгарӣёқ бу ишларнинг олди олиниб, керакли чоралари кўрилмиш эди. Балки бу рус аскарлари атрофдаги тинч ётган мусулмонларга йўқ баҳоналар билан кўп зиёнлар етқиздилар. Буларнинг шу каби тескари ҳаракатда бўлишлари эса, элчихона томонидан олдинроқ уюштирилиб, унинг натижаси қутилмоқда эди. Бу ҳақда қўлланилган сиёсатлари тўғри чиққанлигидан, тушунмаган ерлик мусулмонлар бу ишнинг орти нима бўлиши билан ишлари йўқ, Хитойга қарши ҳар ердан бош кўтаргани турдилар. Айниқса, Уримчидан уч тўрт кунлик от юришида шарқи жанубдаги Кўнатурпон, Қорахўжа, Туюқ мусулмонлари орасида Хитойга қарши ишлар ортиқча қизғинлашмоқда эди.

Жанг Жун ҳукуматининг идора ишлари эса, хон даври қолдиқлари эски, чирик асосга қурулганликдан, Хитой ҳукумат арбоблари ҳар ёқлама замонавий талабларга ожизликларини ўз душманларига сездириш эдилар. Сиёсий кўрлик натижасидурким, совет консулининг маслаҳати билан японлардин Манжурия орқалиқ қочиб ўтган, 20 30 мингга яқин хитой аскарлари билан Шинг Дубан (ҳозирги Синзян уйғур мухтор районидаги шаҳар) деган генерални келтириб, Жанг Жун ҳукумати ўз аскарларига бош кўмондон қилди. Бундан совет ҳукумати икки мақсадни ўз олдига қўйди:

1. Бу аскарлар билан ерлик қўзғолончиларни бостириш, уларнинг ўз ҳуқуқларига эришишликларига йўл қўймаслик.

2. Ерлик қўзғолончиларни бостиргандан сўнгра Жанг Жун ҳукумати ҳам йўқ қилишдан иборат эди.

Шарқий Туркистон ҳақиқатда эса Хитойнинг мустамлакаси бўлиб, бу мазлум халқларнинг тақдири учун чор Русияси қандоқ сиёсат тутган бўлса, совет Русияси ҳам шундоқ сиёсат тутди. Уларнинг ўз ҳаққоний ҳуқуқлари учун қилган курашларига ёрдам бериш у ёқда турсин, аксинча, уларни бостиришда Хитой ҳукуматига ёрдам бериб келди.

Жанг Жун ҳукумати Шинг Дубаннинг бош кўмондон бўлиб келиши, Масковнинг режаси билан бўлгани учун, шу кундан бошлабоқ Жанг Жун ҳукумати ўлим тахтасига тортилиб, кўмилишга тайёрланмиш эди. Шинг Дубан Урумчига келиб, ўзига тегишли ишларни қўлга олгач, 1932 йили совет ҳукумати 20 мингдан ортиқ хитойни (хунхўзони) ўтказиб, Шинг Дубан қарамоғига топширди. Бу маккор хитой Урумчидаги совет элчихонасидан илҳомланиб, бир ёқдан қўзғолончиларга қарши ҳаракат кўрсатган бўлса ҳам, асосий топшириқ Жанг Жун ҳукумати туб томири билан ағдариб ташлаб, ўрнига Хитой раҳбарлигида ёширин «Қизил Уйғуристон» қурмоқчи эди. Шунга кўра икки томонлама иш кўрсатиб, ҳукумат маркази атрофида ёширин инқилобий сиёсат юргизган бўлса; казак руслари аралаш хитой қочоқларидан кучлик қўшин тузиб, сурбетларча қўзғолончиларга қарши юборди. Лекин, булар бўлаётган бу ишнинг туб негизини халққа тушунтириш ўрнига, хитой аскарлари, айниқса оқлардан тузилган рус аскарлар гуноҳсиз халқни қириб, уларга қаттиқ жабрзулм кўрсатқали турди.

Ташкилий равишда очиқ бир мақсадни олдига қўйиб, бир ерга суянган ҳолда кўтарилмаган қўзғолонларда, албатта, шундай кўнгилсиз ишларнинг бўлиши табиийдур. Шунинг учун Кўнатурпонли Аламохун, Момутохун, Хилимҳожилар бошлиқ бир неча обрўйлик одамлар, мусулмонлар томонидан элчи бўлишиб, Шарқий Туркистонга чегарадош Гансу ўлкасининг ҳокими, хитой мусулмонларининг энг улуғ раисларидан Хўжу, Солар волийси Мобуфанг жанобларидан ёрдам сўрашиб борадилар. Шундоқким, «Сизлар билан бизлар ҳаммамиз бир мусулмонлармиз, кофирлар қилган жабр зулмларига чидаёлмай сизлардан ёрдам сўраб келдик. Қуръон ҳукмича бутун мусулмонлар дин қардош, бир жон, бир тан бўлганликдан ҳар тўғрида, айниқса, босқинчи кофирлар зулмидан қутқазиб учун бирбирларига ёрдам етказишлиқ шариятда фарз бўлмишдур. Агар бизларга ёрдам бериб, шу билан босқинчилардан

қутилар эканмиз, албатта, келгусида сизга байъат берамиз», деб ваъда берадилар. Буларнинг сўзини онглағач, ўзаро кенгаш ўтказган сўнггида, ўз иниси ёки акасининг ўғли жияни, 25 30 ёшдан ўтмаган Гасилинг отлиқ йигит қўмондасида тўрт беш минг аскар чиқаришга тўхтаб қилди.

Бу қаҳрамон қўмондон оз бўлса ҳам Япония ҳарбий мактабида тарбия топганлигидан, бутун аскарларини энг сўнги япон ҳарбий тизимида тайёрлаш эди. Бунинг устига бу аскар қўшини хитой мусулмонлари ичида диндорлик ва қаҳрамонликда атоғи чиққан Хўжу, Солар тунгонларининг фидойи йигитларидан қурилмиш эди. Ўзларининг бу сафарларини диний жиҳот деб ишонганликлари учун, бутун мусулмонлар ва диний олимлар томонидан бу қаҳрамон аскарларга: «Худо йўлида жонфидолар» номи берилмиш эди. Шунга белги бўлсин деб, катта ҳарфлар билан ўчмас сиеҳда, ҳар бир аскарнинг кўкрагига арабча «Фийсабиллоҳ» деган сўз ёзилмиш эди. Бу қаҳрамонлар руҳоний диний томонларидан қандай чингитилиб тўлиқланган бўлсалар, жисмоний томонлари ҳам шу каби тарбият топиб, чингитилмиш эди.

Манжурия майдони бўйлаб японларга қарши қўйилган Чан Кайши аскарлари кўп жойларда улардан мағлубиятга учраб, орқага чекинмиш эдилар. Лекин, ислом номусини сақлаган ёлғиз шу қаҳрамон бир неча ўринларда қарши душманлари японларга қаттиқ зарба бериб, шонлиқ ғалаба қозонмиш эди. Мана, шундоқ кўтаринки руҳ билан турган бу қаҳрамонга Мобуфанг жанобларидан фармон бўлғач, зулм кўрган Шарқий Туркистондаги мусулмон дин қариндошлари ёрдамига чиқмишдур. Элчилар бошлиғи Аламохун, Хилимҳожимлар қоловузлиги билан 8 кунлик ўзан Шин Шишо қисифидан ўтиб, бир неча кўналғулик кенг майдондан кесиб ўтар чоғида; бу ишдан хабар топиб, қаршида кутиниб турган Шинг Дубан аскарлари ҳеч қандай қаршилик қилолмасдан, биринчи тўқинишдаёқ орқага чекиниб, бош оломон қоча бошлайдилар. Шу каби қаттиқ зарба еб, мағлубиятга учраган Хитой аскарлари Қумулдан ўтиб, Гужунга келгунча бирор жойда қарши туролмадилар. Қочган душманни ўз уйида қувиб, Қумулда Хўжаниёз билан кўришиб, у билан иттифоқ тузиш энг зарур бўлганликдан, Қумулга кирмиш эди. Эшитишимизча, иккови кўришиб, асл мақсад айтилган сўнггида, бирлик иттифоқлик тузишганлар; ваъда бузилмаслиги учун қасам ичиб, Куръон кўтармиш эканлар.

Лекин Гасилиннинг бу қадар интизомлик, замонавий усуллар билан тайёрланган қўшини тўсатдан чиқиб қолиши, Кремлни анча ташвишга туширмиш эди. Айниқса, бу икки қўмондон иттифоқи, бутун мусулмонларнинг ислом йўлида қўзғалишлари учун сабаб бўлиши мумкинлиги, уларда айримча кўрқинч туғдирмиш эди. Шунга кўра, бу алдамчи маккорлар бутун кучларини сафарбарликка келтириб, бунга қарши чора кўришга киришдилар. Буларнинг энг биринчи қилган ишлари эса, мусулмонларни қайси йўл билан бўлса ҳам бирлик иттифоқларини бузиб, бу икки қора ботирларни бирига бирини қарама қарши қўйиш эди. Ҳар икки томоннинг қора нодонлигидан фойдаланиб, кўп қийинчилик кўрмасданок бу мақсадларига тезда эришдилар.

Шундоқки, ислом руҳида қўшилган бирлик иттифоқлари орқали, икки қўмондон қўл остидаги мусулмон аскарлари Қумулдан чиқиб, Урумчидан 3 4 кунлик шарқ томонда бўлган сапиллик Гужунг шаҳрини келиб қамал қилдилар. Қалъабазар қуроллари, тўплари бўлмаса ҳам, сапил устига еткудек қилиб, бир икки юз чамали шоти нарвон тайёрлаш эдилар. Оз бўлса ҳам ислом руҳида тарбият топган, шаҳидлик ишқида ўлимни ўйламаган жон фидо мусулмон аскарлари, иш кўрган қаҳрамон Гасилинг қўмоқдасидаги тунгон аскарлари бошлиқ, кўпчилик оломонлар «Оллоху акбар» садосини кўкка кўтариб, душман қалъасига ёпишғали турдилар. Қалъа устидаги душман аскарлари тарафидан отилган тўп тўфонларга, улар томонидан кўрсатилган ҳар турлик қаршиликларга қарамай, тўрт беш соатлик қаттиқ жанг сўнггида Гужунг шаҳрини олдилар.

Ўз вақтига кўра қўзғолончи мусулмонларининг бу каби улғу ғалаба қозонишлари ўлка бўйлаб яшаган ерлик халқнинг руҳини анча кўтарди. Бунинг устига бу икки қўмондон Гасилинг, Хўжаниёз қаҳрамонлиғи эл оғзида дoston бўлиб, душманларни анча кўрқитмиш эди. Ҳақиқатда эса, бу урушда иш кўрсатиб, энг қаҳрамонлик қилғонлар низомий аскарлар бошлиғи Гасилинг ва ҳам унинг иниси Шусилинг бўлиб, булар фармонидаги фидойи тунгон аскарлари эди.

Илгаридан бери бу ерда сақланиб келган эски қурол яроқ, уруш ускуналари ва ҳам Жанг Жун ҳукумати қисилиб қолган вақтда советдан олган янги қуроллардан, эскиси янгиси бўлиб 25 мингдан ортиқроқ қурол яроқ ўлжа олинмиш эди. Замонавий урушларда эса, кўпинча ҳужумчи аскарлардан ортиқроқ чиқим бўлиши табиийдур. Шунга кўра ёғдириб турган ўққа қарамасдан Шусилинг қўмондасида сапил устига ҳужум бошлаган тунгон фидойиларидан, қўмондонлари бошлиқ кўпгина аскарлар қурбон бўлмиш эди. Ҳеч нарсага тушунмаган, жаҳолат балчиғига бутунлай ботган Қумул, Турпон қўзғолончилари бошлиғи Хўжаниёз, Момутсилинг ўзлари қарши урушаётган Жанг Жун байроғи остида

ва унинг ортида кимлар мўралаб ётқанини қайдин билсинлар! Маккорлар тарафидан атайин ташкил қилинган фитначи иғвочиларнинг сўзларига тездан алданиб, «Гужунг урушидан олинган ўлжа мол, қурол жабдуқларни ўртада баробар бўлмади, эскиларини қолдириб, янгиларини ўзлари олишди», деган фитна сўзлар баҳона бўлиб, уйғур тунгон мусулмонларининг иттифоқлари бузила бошлади.

Ҳақиқатда эса, болани отадан ажратқудек бузғунчи сеҳрчилар илҳоми билан Хўжаниёз, Момутсилинларнинг мияларига мансабпарастлик ўрнатилмиш эди. Бирлик иттифоқлик устида ичган қасамлари, кўтарган Қуръонлари қаёқларда қолди? Шунга қараб ҳурматини сақламадилар. Англашимизча Гасилинг ўртага киши қўйиб, «Улар келсунлар, кўришиб сўзлашайлик, орамиз бузулғудек бизлардан бирон иш ўтгани йўқдир, атрофимиздаги кофир душманларимиз бутунлай ўраб турган шундай оғир кунларда биз мусулмонлар ўзаро бирлик, иттифоқимизни йўқотсак, Қуръон ҳукмини бузиб динимизга хиёнат қилиб, ўз қўлимиз билан ўзимизни ҳалокат чуқурига ташлаган бўламиз», демишдур. Шу ўхшаш сўзлар билан ораларидаги қасам ичишиб, Қуръон кўтариб қилишган аҳду паймонларининг бузулишини эскартиб, буларнинг ортидан қандай ёмон кўнгилсиз ишларнинг келиб чиқишини кўрсатиб чақирса ҳам, улар қабул қилмаганлар.

Сўз шу ерга етганда, ўтмишдаги ислом уламоларимиз ўрталарида мунозара майдони бўлган ҳақиқий иймон, тақлидий иймон масаласи кўнглимга келмиш эди. Тақлидий иймон Тангри олдида мақбулми, ё мақбул эмасми? деган савол устида тўхталишиб, бу ҳақда кўп баҳс-мунозара қилмиш эдилар. Узун текширувлардан сўнг, «Тақлидий иймон зоҳир шариат олдида дунёлик ҳукмлар учун қабул қилинса ҳам, ҳақиқий иймон бўлмаганликдан Аллоҳ қошида мақбул эмас», дедилар. Ҳақиқий иймонлик одам худо ва расулни ўртага қўйиб онт ичиб, Қуръон кўтариб ваъда берган бўлса, бундай улуг аҳдни бошига ўлим қиличи келса ҳам бузмайдур. Агар бузар экан, ундақ одамнинг иймони юзаки, ҳали кўнглига кирмаган, тил учиди бўлиб, мунофиқлик аломатидур.

Агар ҳақлик киши кўнглига киргани рост бўлар экан, ботиллик белгилари ул одамдин, албатта, йўқолгусидир, чунки иймон нури ёритган кўнгили ичида кўфр қоронгусининг туриши кундуз ёруғи билан кеча қоронгулигининг бирга бўлиши демақдир. Улар нифоқ ва жаҳолатлик касофатидан душманларига алданиб, арзимаган, бўлмаган ишлар баҳонаси билан ўзаро бирлик иттифоқларини буздилар. Шунинг натижасида бўлаётган озодлик инқилобий ишларига ҳам қаттиқ зарба етмиш эди. Булардан халқнинг кутган тотлиқ хаёлий умидлари ҳам узилди.

Шу воқеадан кейин 1931-1932 йиллари яна учта катта ҳодиса содир бўлди. Ул кунларда мен Фулжа шаҳрида бўлганим ва бу ҳодисалар ҳақида тўлиқ маълумот йўқлиги учун ҳар бирини айримча тартиби билан ёзишга имконият бўлмади. Шунинг учун у воқеаларни илгари кейин бўлса ҳам, ёзиб ўтишга мажбур бўлдим.

1. Юқорида айтилганича, совет Русиясининг сиёсати Шарқий Туркистон Уйғуристонни ҳам Ўрта Осиёдаги Ўзбекистон ва бошқа ясама «стон»ларга ўхшатиб, ўзига қўшиб олиш эди. Бироқ, бу ишни юзага чиқариш учун, энг аввал узун йиллардан бери давом этиб келаётган хон даврининг қолдиғи, Жанг Жун ҳукуматини ўртадан кўтариш лозим эди. Шунга кўра Кремл маккорлари ҳаммадан илгари бу ишни бажариш чорасига киришдилар. Ўз ўзидан чириб, йиқилишга яқинлашган Хитой истибдод ҳукумати эса буларга қаршилик кўрсатиш у ён турсин, ўз жонларини қутқазиб учун Урумчидаги совет элчихонаси бўсағасига бош қўйиб, омон қолмиш эди.

У вақт японларнинг даҳшатлик ҳужумлари остида бутун Манжурия ўлкасидан ажраб, бошқа жойлари таҳдид қилинаётган Чан Кайши ҳукумати томонидан ёрдам умиди бутунлай узилмиш эди. Шунинг учун элчихона маккорлари ишлари қулайлашиб, Жанг Жун ҳукуматини ўзлари орқали қочишга мажбур қилдилар. Шундоқки, Жанг Жун 1933 йили қаҳратон қиш совуғи, январ ойида Чўчак йўли билан қочиб, Русия орқалик марказий Хитойга кетди. Бунинг сўнггида Гужунг урушида ғалаба қозонган Гасилинг, Хўжаниёз, Момутсилинларни юқорида айтилганича, иттифоқликка келтиролмагач, Урумчида бўлаётган ўзгаришлардан фойдаланмоқчи бўлиб, марказни қўлга келтириш учун, Урумчига ҳужум бошламиш эди.

Совет Русияси элчихонаси маккорлари буни кўргач, ишлатмоқчи бўлган макр ҳийлалари бузилиб кетишидан кўрқиб, қаттиқ ҳаяжонга тушмиш эдилар. Чунки, бу ердан Жанг Жун қочгандан сўнгра совет консули ёрдами орқалик янгидан ҳукуматни қўлга олган Шинг Дубан, Гасилинг ҳужумини қайтарғудек кучга эга эмас эди. Шунга кўра ўз мақсадини қўлга келтириш учун марказдан ёрдам сўрагач, ёширинча олдиндан тайёрлаб қўйилган ва чегарада турган совет ҳарбий кучидан керагича киргиздилар.

Замонавий қуролланган аскарый кучга, одатдагича қуролланган Гасилинг аскарлари қандай қарши турсин! Шундай бўлса ҳам, «Фийсабилллоҳ» сўзи ёзилган, кафан ўрнида либослик кийган, қаҳрамон Гасилинг қўмондасида бўлган, фидойи мусулмон аскарлари Урумчи остонасида, айниқса, Сонжи, Қутуби

оралиғида кучлик, қуроллик босқинчиларга қарши қирқ кун давомида кўрсатган чидамлик қаҳрамонлиқлари тилларда дoston бўлмишдур. Имконият борича куч қудратларини қўллаганликлари учун, Аллоҳ улардан, албатта, рози бўлғусидур. Сўнгра табиат оламининг қонунига мувофиқ, ғалаба сабаблари етишмаганликдан, бу қаҳрамонлар охири чекинишга мажбур бўлдилар.

Шу орада Курадаги (Фулжа билан Сўйдунг орасидаги шаҳар) 5-10 минг хитой аскарлари қўмондони Жинг Шурин Урумчида Жанг Жун ҳукумати қамал остига олинганлигини онглагач, ёнбошида мўралаб пойлаб ётган кучлик душманидан хабари йўқ, сиёсий кўрлигидан ўз ҳолини чоғламай, Жанг Жунга ёрдам қилиш учун 5 минг аскарни олиб йўлга чиқмиш эди. Дохи ёнгза ва Жингдан ўтар ўтмас, Жанг Жун қочиб, Чўчак орқалиқ чегарадан ўтиб кетганлигини эшитгач, 5 10 кун сарсон бўлиб йўлидан қайтмиш эди. Булар қайтиб келгунча, Қўрғос чегарасидаги қизил сеҳрчилар бутун ишларини бажариб, кераклик ўринларни нишонлаб қўймиш эдилар.

Урумчи, Фулжа икки ора алоқалари бутунлай узулганликдан: «Гасилинг аскарлари ғалаба қозониб, Урумчини олмишдур; яқин кунларда Или ўлкасига ҳам қадами етса керак», деган ҳар турлик ёлғон яшиқ ташвиқот хабарлари кўпайғали туради. Ниятлари Гасилингга ёрдам етказиш бўлса керак, тунгон қора ботирлари бош бўлиб, ҳар томондан ерлик халқ бош кўтарғали турадилар. Совет Русияси зулмидан қочиб ўтган ҳар ерлик тунгонлар ҳам уларга қўшиладилар. Ҳамма фитнес-фасод ишларини уюштириб, ўз сиёсатини ўринлатиш учун ҳар ёқлама ҳийла макр, тўр тузоқларини торттириб, пайт кутуб пойлаб ётган совет Русияси ўз мақсадларини тездан қўлга келтириш учун, керак асбобларини тайёрламиш эдилар.

Шундоқки, кўринишда Тўрбоғатой оқ русларидан ясама 600 чамали қизил аскар, Урумчида Жанг Жун ўрнини эгаллаган Шинг Дубан томонидан, Курага келтирилмиш эди. Яна шу қаторда 42 пост чегараси орқалиқ ўтган ёширин сонлик қизил аскарлар эса телефон симларини судрашиб, душман қаршисига келаётган ҳарбийлар каби, тўлиқ қуролланган ҳолда тайёр турмиш эдилар. Асли кутилган мақсад эса, Или ўлкасида биринчи аскарий марказ ўрнини олган Кура қалъасини бузиб, Жанг Жун таянчиси аскар бошлиғи Жинг Шуринни қўлга тушириш эди. Шунинг учун хитойларча энг кучли ҳисобланган бу қалъанинг шимолий дарвозаси остига ёширинча портлағич қўйган эди. Устида арава юргидек қалинлиқда бўлган сапил дарвозасини, ҳар икки тарафидаги тўпхоналари билан, ҳавога кўтариб парчалаб ташламишдур. Бунинг устига ҳайбат кўрсатиш учун, совет Русияси замбаракларидан отилган ўқлар қалъа ичига тушганидан ташқари, момақалдироқ каби гуркураган аэроплан Кура шаҳри устидан икки уч айланмиш эди.

Бунга қарши апиюнчи хитойлар, хон даври қолдиқлари бўлган у кундаги эски қуролларини кўтаришиб, фил олдидаги пашшадек бўлиб, қандай қарши тура олсинлар! Чунки, ҳаёт оламининг қонуни бўйича инсон ишлари бутунлай сабабга боғлиқдир. Буни тўлиғи билан қўлга келтирмаганлар, майли ким бўлсин уни эгаллаб қўлга келтурганларга, бош эгишга мажбур эдилар. Шунга кўра, Жинг Шурин кучлик душманига қарши туришга ожиз қолгач, ночор, нима қилишини билмай, номардларча жон қутқариш чорасига киришади. 1934 йили январ ойларида, ер устини қор қоплаган қаҳратон кунлари, тун қоронғусида мол мулк, хазина, бола чақаларини душман қўлига қолдириб, ўз бошини қутқазиш учун Кура қалъасидан Фулжа томонга қараб қочмишдир. Эрталаб турганимизда қарасак, «Ҳай, Жинг Шурин кечалаб қочиб, лов-лашқари билан Фулжанинг шарқий тоғ томонига ўтиб кетибдур», деган сўз ҳамманинг оғзида эшитилмоқда эди.

Душман олдида бир ҳовуч чиқмайдиган фидойи аскарларига қўмонда бериб, қаҳрамон Гасилинг, Шинг Дубан отига бўялган кучлук қизил аскар қаршисида 40 50 кунлаб қаҳрамонларча чидамлик кўрсатмиш эди. Номард ифлос хитой эрса, бутун Или ўлкаси чегара қўшинининг бош қўмондони отағини олган, узун йиллардан бери халқ тузини татиб, ноз-неъматларини еб ичиб келган, уч тўрт кун бўлса ҳам қаршилиқ кўрсатолмай, қўйни бўрига топшириб, ўзининг қора бошини қутқазишга киришмишдур.

Довон йўллари қор билан қопланиб, қатнов ишлари бутунлай тўсилмиш эди. Қиш чилласи совуқ кечалари узун тун бўйлаб юрганича, бир таранчи қишлоғига етиб қўнмиш эди. Эрталаб туриб қараса, кўрққанга қўш кўринар дегандек, ўзини орқа олдидан бутунлай ўралиб, душмани қўлига тушиб қолгандек кўрмишдир. Чунки орқага қайтиш имкони бўлмаганидек, тоғ тошлар қор билан қопланганликдан олдига юриш йўллари ҳам бутунлай тўсилмиш эди. Бунга қўшимча, номига қўмондон бўлиб, бу каби улуғ вазифани бажара олғудек ўзининг қобилияти бўлмагач, шунчалик даҳшатни кўтаролмай, ўзини йўқотиб ақлдан адашиб қолмишдур. Мана шунинг натижасида эрталаб қандай бўлса ҳам, тоғ йўли билан юрмакчи бўлиб, кетаётганида олдидан кела-ётган бекорчи бир одам қорасини кўргач, «Ҳай, душман олдимизда ўхшайди», деб йўқ кўрқинчи билан, кечаси ётган уйига қайтиб

келмишдур. Келиши билан хаёли бузилиб, кўп ўлтиролмаи ичкари уйга кириб кетгач, хаёл ўтмай «қарс» қилиб ўқ овози онгланмиш эди.

Атрофидаги одамлар югурганларича келишиб қарасалар, ўлар жойига отиб, чала бўғизланган товукдек, қонга бўялган ҳолда типирлаб ётибдур. Бу ҳодиса бўлгач, унга эргашиб юрган аскарлари туш тушга тарқалиб, қочишга бошламиш эдилар.

Лекин қаёқдандурки, Жанг Жун аскарларидан силинглари (офицерлари) бошлиқ бирмунча аскарлар келиб, булар билан бирлашган ҳолда Фулжага қараб юриш қиладилар. Бу ерга келгач, қуролланган тунгоний аскарлар буларга қўшилиб, Шинг Дубан тарафдори Хитой хунхўзо аскарларига қарши оломон тўполон уруш бошлагани турдилар. Тунгон аскарлари бошлиғи хожулик қора ботирлардан Мади деган киши Турдиоҳун бой дарвозаси олдига оқ байроғини тикиб, уйлари аскарларга ётоқхона қилади. Шунга ўхшаш қўзғолончиларнинг аскар бошлиқлари Фулжа бойларининг рози бўлиши-бўлмасига қарамай, кўпларининг ортиқча уйларига кирмиш эдилар. У вақт шароитига кўра, бу қилмишлари улар учун зарурат бўлмиш эди. Фулжа шаҳрига бошқа ёқдан келган, ёки ерлик бўлган кўзга қаршарлик бойлар ҳеч ерга сиғмай, бошпана бўлгудай бир жой топишолмай қолишди.

Сўнгра совет Русияси тузоқчилари буларни қўлга туширмоқ қасдида, халқпарварлик қилган бўлиб, гўё қўшнилик ҳурматини сақлаб: «Уларни ҳимоя қилишни совет ҳукумати ўзининг муқаддас вазифаси ҳисоблайди», деган сўзлар билан тузоқ ичига дон сепмиш эди. Заҳардан шифо, тикондин гул умиди билан Турдиоҳун бой бошлиқ атоқли бойлардан бир қанчалари келажакдаги тақдирларини ўз жаллодлари қўлига топширдилар. Ёширинча совет элчихонасига киришиб, улардан ёрдам сўраб: «Шаҳар эгасиз қолди, талон тарож, уруш талаш бу жойда кўпайғали турди, халқпарвар совет ҳукуматидан бутун халқ ёрдам беришини умид қилади», дедилар. Ўзлари кутиб турган бундай ёқимли сўзни англагач, қонуний равишда бўлсун учун, кўпчилик халқ тилидан талабнома суратида хат ёздириб, қўл қўйдириб олмиш эди.

Бечора халқ, айниқса, ватандан йироқда бўлган, мол мулки, жой жумидан ажраб, сиёсий масъулият орқали ноҳақ жазога тортилган, бу ёзувчи каби қочоқлар учун энг оғир кунлар туғилмиш эди. Ҳар қандай онгсиз бўлишига қарамай, кўпчилик халқ Қўрғос сойи у томонида оғиз очиб ётган қизил аждарҳога ютилишдан қўрқар эди. Хиёл ўтмай, шу қўрқинчилик кунлар бошимизга келиб, 1934 йили январ ойининг охирида «қўшнилариимизни сақлаймиз», деган баҳона билан чегарада кутиб ётган, тўлиқ қуролланган совет аскарлари кира бошлади. Йўл бўйича қаршилиқ кўрсатганларни отиб, янчиб оз фурсат ичида Фулжа шаҳрига кириб, уч дарвоза атрофида жойлашдилар.

Бу ёқда эса Гасилинг тарафдорлари бўлган тунгонлар ва Жинг Шурун, Жанг Жундан қолган, чириган, эски чериклар иккига бўлиниб, ярими Ҳарамбоғда қолган, кўпчилик тунгонлар эса Тўпадўнгда Шинг Дубанга қарши, Хитой хунхўзолари ва оқ рус аскарлари билан урушмоқда эдилар. Қурол томонидан ҳар қанча етишмасликлари бўла туриб, тунгон фидойиларининг жонбозликлари орқали вақтлик бўлса ҳам, ғалаба қозониш умиди туғилмиш эди.

Ҳаёт оламидаги ҳамма ишлар сабабга боғлиқ бўлгани учун кучлик, қуроллик, тартиб-интизомлик совет аскарлари кириши билан бутун ишлар ўзгара бошлади. Дастлабда бирлашган тунгон хитой аскарларининг маркази ҳисобланган Тўпадўнг устига тўхтовсиз совет тўпи отилғали турди. Бунга қарши хитойдан қолган эски қуроллари билан қайси куч чидаб тура олсин!

Шунга кўра бутун ўриндаги тунгон аскарлари ва ҳам буларга тарафдорлар енгилиб, қочишга мажбур бўлдилар. Қизил аскарлар кириши билан хунхўзоларга ва бошқа ўз тарафдорларига етарлик миқдорда қуроллар тарқатмишдур. Илгари тунгонлардан енгилиб, кўринмай қочиб ётган хунхўзолар ва ҳам ким бўлишига қарамай ҳокимият эгаси бўлса, шунинг юн-дисидан фойдаланган Дутов, Аненков қолдиқлари оқ руслар, қуролланган ҳолда кўчада йўлиққанларинигина эмас, уйдан уйга изғишиб юриб тунгонлардан топқонларини қўймай ўлдирдилар.

Сўздан сўз чиқар, ҳозирги тарихимиз 1969 йили бўлиб, бундан 48 йил илгари тунгон қишлоғи Қорақўнғиз масжидида турганимизда, тунгон оғайнилариимиздан советга қарши қўзғалган Қораболта, Оқсув воқеаси сабаблик бир қанча кишилар қочиб келмиш эдилар. Худо сақлаб уларни зиён-заҳматсиз, эсон омон узатиб юборган эдим. Бўлган воқеа бу китобнинг бошида ёзилиб ўтилди. Бу икки воқеа орасида шу қадар узун йиллар ўтгандан сўнгра, биз билан бирга Фулжага ўтган тунгон оғайнилариимиз устида яна шу каби қўрқинчилик кунлар бўлиб ўтмиш эди. Шундоқки, Фулжада Тўрам маҳалласида ўлтирган қўрамиз ташқарисида ва маҳалла масжидида Сўқулуқ ва Пишпекли тунгон оғайнилариимиздан оз деганда 20 кишини асрамиш эдим. Худо сақласа бало йўқ дегандек, йўқса, тунгон излашган хунхўзо ва оқ рус аскарлари эшик олдимизга неча йўл «давай»лашиб, баъзилари девордан ошиб тушмоқчи

бўлиб турганларида ҳар хил баҳоналар бўлиб, уларни худо сақламиш эди.

Менинг қарамоғимда ёширинча буларнинг сақланаётганлигидан душманларимиз хабар топиб қолганлиги бизга маълум бўлгач, кўз олдимизда бирор турлик кўнгилсиз ёмон бир иш бўлиб қолмасин деб, бунинг чорасига қаттиқ киришдим. «Мўмин мўминга холис худо учун ёрдам беришига ният қилса, Аллоҳ унинг ёрдамида бўлғай», деган пайғамбаримизнинг сўзларига ишониб, Аллоҳнинг ўзига таваккал қилдим. Қип қизил ўт ёниб, тунгонлар устида ўлим ўйнаб турган шундоқ кўрқинчлик чоғда, ажал ҳидини олиб ётқан жойларидан ўзимга қарашлик тунгонларни чиқариб, ўз кўрамизга йиғдим. Йўғон салла ўраган ҳолда «Аллоҳ» ёди билан бисмиллоҳ деб, булар олдида ўт оралаб йўл бошлаганимча, янги қурилган ҳукумат идорасига саломат етиб келдим. Бу ишга ҳамма ҳайронликда қолдилар. Айниқса, тунгон қонига ташна бўлиб қутирган хунхўзо хитойлар, кўзлари билан егудек ҳолда тикилиб турган бўлсалар ҳам, ҳеч қайсилари ёмонлиқ йўлига журъат қилолмадилар. Қисқаси, бу каби кўрқинчлик ўринларда неча мартаба бу ожиз қулини асраб ўргатган улуғ қутратли Эгам, бу йўли ҳам асрамиш эди.

«Бандам мени қандай ўйласа, унга ўзи ўйлагандай иш қилурман», деган Аллоҳ сўзининг ҳақлигини шу кунни ўз кўзим билан кўрмиш эдим. Бахтимизга яра-ша, ўша кунларда ўз Тўқмоқлиғимиз Турдиоҳун вақтлик бўлса ҳам сиёсат талабича ҳукумат олдида обрўси анча кўтарилмиш эди. Бўлган воқеани баён қилиб, ўз яқинларидан бир кишини киргизиб эдим, мен олиб борган йигирма одамнинг ҳаммасига омонлик хати ёздириб чиқарди. Уларни олиб борган кишиларимизнинг кўкракларига қадатиб қўйдим. Шунинг билан барилари бу кўрқинчдан қутулиб, мендан рози бўлганларича, ўз жойларига тарқалиб кетдилар. Бироқ атрофда қочиб юрган, уй уйида ёшириниб ётқан, биз таниган танимаган тунгон оғайнилардан ноҳақ зулмга учраб, тунгон бўлгани учун ўлдирилган кишилар оз эмас эди.

Шунга ўхшаш, 1920 йили Оқсув руслари бошлиқ 18 қишлоқ халқи большевикларга қарши қўзғолон чиқариш эдилар. Сўқулук, Пишпек тунгонлари ҳам шулар ичида бўлгонликдан бутун фожиа бошқаларга кўра кўпроқ шуларга бўлмиш эди. Мана шу кунлари Сўқулук тунгонларидан Месизбулис ва ҳам Пишпек бойларидан Юсуфҳожидан, Ёркент уйғурларидан Ахтамбой Фулжага қочиб кетаётганларида ГПУ жаллодларининг қўлига тушиб, бир қанча вақт турмада ётган эканлар. Сўнгра буларни ўз хизматларига солмоқчи бўлиб, минг турли ҳийла найранг, ёлғон яшиқ ваъдалар билан ўзига боғлаб олади. Булар ҳам жон қутқариш учун, улар нима деса маъқул деб, топшириқларини бажаришга сўз берган бўлсалар ҳам, бу ёққа ўтгач, ўзларини унинг таҳтидидан қутилган ҳисоблашиб, совет элчихонасига йўламай қўядилар. Шунинг учун бу қонхўр золимлар 34 йили юқоридаги Шинг Дубан воқеаси орқалик Фулжага ўтганларида ўша 20 йили ўтган ишни эслаб, буларнинг қастига тушмишдур. Бечора Месизбулис ўзидан ҳадиксираб кўздан йироқроқ туриш учун, Фулжадан от юришида уч кунлик нарида бўлган Тўққизтарага қочган экан, ортидан у жаллодлар излаб бориб қўлга туширгач, 18 20 ёшлик икки ўғли билан уни найзалаб ўлдириб, халқ сув ичиб турган қудуққа ташлаб кетмиш эдилар. Бир нафас бўлса ҳам отасига доғ солиш учун, унинг кўзи олдида икки ўғли найзаланиб, сўнгра ўзи ўлдирилмиш эди. Бундай фожиалик ишларни бажаришга

динсиз худосиз ваҳшийлардан бошқа инсонлар кўнгли қандай чидаб туролсин!

2. Бундан ҳам ёмонроқ, инсоният оламида кўрилмаган, ваҳшат оламида ҳам сийрак учрайдирган ваҳшийлар қилиғини Пишпекдан қочиб борган тунгон Юсуфҳожидан устидан ўтказдилар. Шундоқки, уруш кунлари унинг Учдарвозадаги кўрасида куппа кундузида ўт қўйдириб, бутун мол мулки, катта кичик бола чақалари билан 13 жонлик бир оилани кўйдириб юборишди. У кунлари кўча кўйларда аскар кишилардан бошқаларга юриш туриш ясақ (маън бўлганликдан, рухсат бўлмаганликдан) бўлганликдан, буларга ёрдам етказиш мумкин эмас эди. Шу қилган ваҳшийликларини топширувчилари олдида исботлаш учун, ичида инсон авлоди аланга олиб ёнаётган ўтнинг чиркин манзарасини ҳар ёқлама расмга тушурмоқда эдилар. Лекин Юсуфҳожидан ўзи 11 ёшлардаги ўғли билан, нима бўлиб шу кунни уйда йўқ экан; ажали етмаганлиги учун бу каби кўрилмаган ачинарлик фожиадан омон қолмишдур. Бироқ бу даҳшат ваҳшатлик хабарни онглаб, югурганича етиб келса, бутун оиласи, ҳолимоли билан қип қизил ўт ичида ёниб ётқанини кўради; сўнгра, бу фожиали бало қаёқдан келиб чиққанини тушунгач, бирданига эси оғиб йиқилади. Шундай бўлиб, ажали етмай ўлимдан қолган бўлса ҳам, умри ичида шу ўтган фожиани эскариб, қолмиш ҳаётини бутунлай ғам қайғу, ҳасрат билан ўтказиб турмоқдадур. Бу оғир мусибатга чидаёлмаганидан Шинг Дубан даврида, 1935 йили ҳаж йўли очилиши билан ўлимдан қолган ўғлини олиб ҳажга кетмишдур.

3. Бу воқеа Ахтамбой авлоди устида бўлиб, улар Фулжада совет элчихонасининг рўпарасидаги кўрала-рида турар эдилар. Қизил аскар шаҳарга кирган кунлари ГПУ жаллодларидан бир нечталари ярим кеча, тун қоронғусида девордан ошиб кириб, катта-кичик бир уй тўла оилани бирини қўймай отиб

чошиб ўлдириб чиққанлар. Нима бўлиб, 12 яшар бир ўғил ёширинган жойида бу ваҳший қонхўрлар қўлидан қутулиб қолмиш экандур. Мана бу динсиз, худога ишонмаган инсон йуратлик йиртқич ваҳшийларнинг зулмларидан кўрсаткич бўлғудек бир озини, балки юздан, мингдан бирини ибрат учун бу ўринда ёзиб қолдирдим.

Шундай бўлиб, қўзғолончиларга қарши ўн баробар кучлик совет аскарлари киргач, бошқаларнинг умидлари бутунлай узилиб, жон қутқазушга киришдилар. Қиш кунлари ҳаво совуқ, жануб томондан бошқа ҳамма томон душман аскарлари билан ўралмиш эди. Шундай бўлса ҳам тоғ йўллари, ошувлари қор музлар билан қопланганига қарамай, бошқа йўл йўқлиги учун Юлдуз довони орқали Кучар, Қора шаҳар томонига қочишга мажбур бўлдилар. Лекин у бечораларнинг бу қочишлари эса ўлим қиличи бошига келган киши, бошқа ҳеч илож тополмаганликдан, қилич мизига (тиғи, юзи, ўткир томони) қўлини тўсгандек бир иш эди. Эшитишимизча, бу кетганлар қиш кунлари тоғ тош, қор музларнинг орасида совуқда қолишиб, кўплари ҳалок бўлмишдур.

Шу билан Жанг Жун тарафдорлари эски хитойлар ва Гасилинг тарафдорлари тор мор бўлиб, совет Русияси сиёсатига мослашган Шинг Дубан ҳукумати ўрнашди. Ерлик халқнинг ҳуқуқлари бутунлай оёқ ости қилиниб, яна бутун ишлар хитой босқинчиларининг қўлига топширилди. Идора ишлари хитойча юргизилди. Ғулжа шаҳри бўлса, булар олдида сиёсий жиноятчилар ҳисобланган биз каби кишилар билан тўлмиш эди. Ҳозирча, бу жаллодлар ўз зарур ишларидан бўшаномай турганлари учун, бошқалар буларнинг қонлик қўлларидан вақтинча омонлик олиб турган бўлсалар ҳам, навбати келганда буларнинг чангалидан қутулиш имконияти йўқ эди.

Бошимиздан минг турли меҳнат машаққатлар кечирган ҳолда, бу жаллодлар қўлидан қочиб, чегарадан ўтмиш эдик. Иккинчи булар қўлига тушар бўлсак ҳолимиз нима кечишлигини яхши билар эдик. Шу сабабдан бу ердан кетмакка ният қилдим. Сафар йўлдошим марҳум Илёс домла ўғли марҳум Абдусаттор маҳсум икковимиз отчи эшакчиларга қўшилиб, муз довон орқали Олтишаҳар томонга ўтиб, у ёқдан бошқа томонга кетмоқчи бўлдик. Лекин сафар жамол-ғамиз тайёр бўлгунча, сиримиз ёширин тутинганликдан уй оила, ёр дўстларимизнинг бу ишдан хабарлари йўқ эди. Йўлга чиқишимиздан икки уч кун илгари оилаларимиз ва бошқа оғайни туққанларимиз хабар топишиб, ҳаммалари йиғи сиғи қилғали турдилар. Кечагина суюклик она Ватанимиздан, уруғ-аймоқ, элюртимиздан мажбурият орқасида ажрашиб, тўкилган чочилган ҳолда ёт эл, ёт ерларга келган эдик. Ўзимиз олган жабр жафо жароҳатларимиз, фироқ кунларидан эсталик қолган кўнгил доғларимиз ҳали соғайиб кетмаган эди. Бунинг устига ҳаёт оламида энг оз учрайдиган бу каби бир улуғ воқеа яна бошимизга тушди.

Худо раҳмат қилсин, Муҳаммадёрнинг (Алихонтўранинг ўғли) аяси: «Сизни қараб туриб душманлар қўлида кўрганимиздан, Аллоҳ омонатига топширганимиз яхшироқ, худо бу-юрғанича, кундалик кунимизни кўрармиз», деган бўлса ҳам, қизимиз Азиз пошшо: «Кечагина биз келиб, бугун Сиздан тириклай ажраб қолсак бунга қандоқ чидағали бўлур. Жўжалардек ёш болалар ичида биз нима қиламиз», деб қайғулик кўз ёшини тўккали турди. Бунинг таъсиридан оталик меҳрим кўзғалиб бормасга ваъда бериб, кўнгилларини тинчитдим.

Энди икки оғиз сўзни Гасилинг устидан айтишга тўғри келади. Шундоқки, бу қаҳрамон Урумчига яқин Қутубий, Санжий қайрағачлиғида 40 кунга яқин жон-фидолик билан совет аскарларига қарши турган бўлса ҳам, ғалаба асбоби душман қўлида бўлгач, ночор орқага чекинмиш эди. Қуръон кўтарган, ваъдага вафо қилмаган қора жоҳил Хўжаниёзга ярашмоқ учун яна бир мартаба элчи юбориб қараса ҳам, ул қабул қилмагач: «Ҳай бу кофир кишиси экан», деб унга қарши ҳужум бошламишдур. Биринчи ҳужумдаёқ, бош-оёққа қарамай, Хўжаниёз, Момутсилининг аскарлари бошаламон бўлиб, Кучар томонга қараб қочгали турди. Гасилинг эрса аскарларига қўмонда бериб, орқадан қувлаганича из боса юриб ўлтирмишдур.

Бунинг кўрган қизил сеҳрчилар, бу ишни бўлдириш учун неча ойлаб илгари қурган режалари тўғри чиққач, бу ҳақдаги мақсадларини тезроқ қўлга келтириш чорасига қаттиқ киришқали турди. Шундоқки, фитна оловига аланга бериш учун тили бир, дили бошқа виждонсиз бир неча мунофиқлар доим Хўжаниёз аскарлари ичида топшириқ хизматларини бажармоқда эди. Шунга кўра, бу қора жоҳиллар Кучар шаҳрига кирганда, узундан бери бу ерда турган, жаллодлар қўлидан қочиб жилой (Ватанидан ҳайдалган) ватан бўлган, наманганлик дўстимиз Маҳаммадхон маҳсум ўзи иш кўрган, ҳамма нарсага тушунган киши эди. Мусулмонларнинг ўзаро бирлик иттифоқлари бузулганлигини кўргач, бунинг ислоҳ қилмоқчи бўлиб, Момутсилининг олдига келмишдур.

Билганича насиҳат юзасидан ҳар ёқлама сўзлар келтириб: «Қуръон ҳукмича, бирлик иттифоқлик мусулмонларга фарз бўлмишдур. Туркистон мусулмонлари устига илгари кейин барча офат балолар эса

шу иттифоқсизлик шумлигидан бошимизга келди. Илгаридан бери уйғур ўзбек мусулмонлари қон қариндош ва дин-қариндош бўлганлигимиз учун, ҳар даврнинг аччиқ чучугини, меҳнат машаққатларини бирга ўртоқлашиб тортишгандурмиз. Ўз вақтида илм маркази бўлиб қуввати ислом аталган Бухоро, етти иқлимга эга бўлган Амир Темур пойтахти Самарқанд, бундан бошқа Фаргона ва бутун Туркистон мусулмонлари динсиз босқинчиларнинг зулми остида, молмулкидан, дунёларидан ажраган ҳолда куйиб, куллари кўкка соврилмоқдадур.

Бу дин душманлари кофирлар, айниқса, инсон оламининг оғуси фитна фасод, маданий макр ҳийла қор большевиклар Туркистон мусулмонларини инсоний ҳуқуқларидан бутунлай ажратиб, ҳайвонлар қаторида эркисиз мажбурий ишлатаётганлигини кўрган билганлардан эшитгандурсиз. Бизга ўхшаш ўз ватанларидан жудо бўлган қочқунлар атрофингизда уймаланишимиздан бирор яхшилик чиқарму деган умид билан термулиб турибмиз. Энди бу ишнинг бирдан бир чораси шулки, Гасилинг билан келишиб, бутун мусулмонлар бир иттифоқда бўлиб, душманга қарши ҳаракат қилсак, шундагина, биз учун яхшилик йўли очилур эди», демишдур.

Бу сўзни онглаши билан Момутсилинингнинг нимадандур ғазаби кўзғалиб, «Ҳай, бу андижонлик ўзи тунгон тарафдори бўлғони учун бизни ҳам у жоҳилларга тобун қилмоқчи бўладур. Бу сўздан қайтгунча қулоғидан туврукқа (устунга) михлаб қўйинглар», деб буюрмишдур. Шунинг билан бечора Маҳаммадхон маҳсум бу қора нодонларга насиҳат қиламан деб, қулоғидан устинга қадалган ҳолда бир неча соат азоб тортмиш эди.

Шу орада булар орқаларидан қувиб келаётган Гасилинг аскарлари етиб келиши билан Хўжаниёз, Момутсилининглар бу ерда ҳам туролмасдан Оқсув томонга қараб қочгали турдилар. Урумчида Жанг Жун ҳукумати йиқилиб, ўрнига совет ёрдами билан Шинг Дубан ҳукумати қурулгач, бу ўрнашиб олғунча, Олтишаҳар Уйғуристон ўлкаси бўйлаб, қўзғолончилар ҳар жойдан бош кўтармиш эди. Совет Русияси Или ўлкасида ўз сиёсатига мослаштириб, Шинг Дубан ҳукуматини қуришга киришган бўлса, нақ у фурсатда яна ўз тарафидан тайёрланган Андижон қирғизларидан Исҳоқбек Кошғар томонига кирғизилмиш эди. Хўтан халқи 1933 йили атрофи билан қўзғолон кўтаришиб, хитой бошлиқларини қолдирмай ўлдиришган сўнггида, ўз ичларидан бир кишига Шоҳмансур лақабини бериб, уни аскар бошлиғи қилиб, шу орада хаж сафаридан келган Собит домлани ҳукумат раиси сайламиш эдилар. Илгаридан бери Олтишаҳар пойтахти Кошғар бўлиб келганликдан, Собит домла бошлиқ аскарлари билан барчалари Кошғарга келиб, рас-мий ислом ҳукуматини қуриш учун йўлга чиқмиш эдилар.

Ислом ошиқлари оқ кўнгил, содда мусулмон бечора уйғурлар: «Биз отига бўлса ҳам ислом давлати қурдик», деб пойтахт қуриш маслаҳатида карнай-сурнай, ноғора-домбара чалишиб, йўлга чиққан аскарларни кўришганларида суюнганларидан «Ислом очилди-ё, ислом очилди» садолари билан ер тепиб ўйинга тушгани турдилар. Аллоҳ қуллари, Мухаммад алайҳиссалом умматлари буларнинг ихлос этиқодлари кўнгилларида кўмилиб ётган. Агар у гавҳар очилур экан, ҳар яхшиликга ярамликлари ва ишда қобилиятлилари борлиги шаксиздур. Бироқ бу бечо-раларнинг диний ва ҳам сиёсий ишларда замонга тушунган ҳақиқий қоловузлари (йўлбошчилари) бўлмагандур. Шунинг учун Ботиш, Чиқишдаги биз Туркистон мусулмонла-ри, босқинчиларга асрлар бўйлаб оёқости бўлиб келганмиз. Айниқса бу сўнгги ярим аср ичида совет Русияси динсиз коммунист ваҳшийларининг жабр зулмлари остида энг ҳақоратли ҳаёт кечирмоқдамиз. Энди Қуръон ҳукмига кўра, золимлар зулмига чек қўйилган бўлмаса ҳам, ҳеч қўйилди деганликдан, вақти келар экан, устимизда турган тогдек қора булутлар тўхтовсиз равишда тарқалгусидур.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Хўтан аскарлари шу юрганларича, йўл бўйлаб уларга ҳисобсиз кишилар қўйилган ҳолда, 1934 йили охирларида Кошғарга кирдилар. Урумчи ҳукумати йиқилган кундан бошлабоқ, бутун Уйғуристон ўлкаси бўйинча тартибсиз равишда ҳар жойда маслаксиз тўполончилар бош кўтармиш эди. Энди эса, бир томондан, сув булғатиб лойқаланган сўнггида, балиқ овлаб ўрганган совет маккорлари, тутандириқларини тайёрлаб турган ҳолда, ўз замонасини тушунмаган мақсадлари улуг, лекин сиёсат оламидан йироқ, ҳар томонлама қўллари қуруқ, бир тўда иш кўрмаган тажрибасиз одамлар, бу каби улуг инқилобни бажаришлари одатга кўра мумкин эмас эди. Чунки моддий ва сиёсий томондан замонавий кучлик ҳукумат ҳисобланган совет Русияси бунга қарши бўлиб, у ҳар ерда ўз сиёсатига тўғри келмаган ислом ҳукумати қурилиб қолишига ҳеч қачон йўл қўймас эди. «Бутун дунё эзилган миллатларига ёрдам берамиз», деган шиори бўлса ҳам, ўз манфаати йўлида ерлик халқни доим қурбон қилиб келди.

Бирдан бир йўл, агар мен ўйлагандек, бутун халққа сўзи ўтимлик-обруйлик бўлиши устига, доҳийлик сифатига ҳам эга бўлган, замонасига тушунган бир тадбиркор киши бошчилиги остида, жонфидо ватан-

парвар кишилардан кучлик бир сиёсий жамият қурилган бўлса, сўнгра шу жамият орқалик Кошгардаги бошқа бир кучлик давлат вакили билан келишиб, тартиблик равишда иш олиб бориб, бутун Уйғурис тон номидан халқнинг талабига мослашган ҳақиқий исломият асосида ҳукумат қурилса, ватан болаларининг ўзаро иттифоқини мустаҳкамлаб, кучлик бир аскар қўмондонлиги ташкил қилиниб ва мумкин қадар уни яхши қуроллар билан қуроллантириб, эҳтиётлик билан иш олиб борилгандагина ўз ҳукуматини қўлга олишлари мумкин бўлур эди.

Яна ўз сўзимизга келсак, шу чоғда Гасилинг қуроллик куч, интизомли аскар билан Хўжаниёз, Момутсилинг аскарларини суриб, Кошғарга томон келаётган эди. Буларнинг ўз ватанлари Хўжу, Солар вилоятларидан чиққан сабабларини юқорида айтиб ўтган эдик. Вилоят ҳокими Мабуфанг Гасилингнинг амакиси диндор, исломпарвар одам бўлгани учун ўз жиянини муслмонларнинг ёрдамига чиқармиш эди. Буларнинг диний руҳи кучлик, аскарий низоми яхши эди. Ки-йимлари олди орқасига, йироқдан кўрингудек қилиб, очиқ арабча хат билан «Фийсабилиллоҳ», яъни «Худо йўлида ғазот» сўзларини ёзмиш эдилар.

Биз муслмонларнинг онгсизлигидан душманлар фойдаланиб, низо чиқариб, улар билан бўлган иттифоқни бузди. Шу пайтда нарса кўрмаган нодон Ўсмон қирғизнинг ўрнига бош қўмондон сайлаб Гасилингни келтирган бўлсалар, эркин Туркистон ҳукумати сақланиб қолиши мумкин эди. У кунларда ўзим бу воқеалардан йироқ Фулжа шаҳрида турганлигим учун, бу ўйланган мақсадни амалга ошириш чорасини қилолмадим. Шундоқ бўлса ҳам қараб туришга чидаёлмай, Ёқуббек бадавлат замонасида икки Ортуш ҳокими бўлган Момутбекнинг набираси Жирчис ҳожимни топиб, тездан Кошғарга юбормоқчи бўлдим.

Бу кишининг қисқача таржимаи ҳоли шулки, мен коммунист ваҳшийларининг қонлик чангалидан қутулиб, Или ўлкасига ўтгач, қонхўр душманлар шум қўлида қолган қариндош, элюртим, суюклик она Ватаним учун қаттиқ қайғурмоқда эдим. Бунинг устига бу ерлик муслмонлар турмушларининг ҳамма томонлама тушкунлиги, буларнинг ҳаёт аҳволидан, сиёсат оламидан бутунлай онгсиз хабарсиз бўлишлари, мени бек ҳайратда қолдирмиш эди. Оз бўлса ҳам ҳамдард, маслақдош ватанпарвар дўстларимиздан ажрамиш эдик. Бу ерлик турғун кишиларнинг ҳиссизлиги, онгсиз қоқоқлиги, кўзлари кўриб келган қочоқларнинг кўнгил кўрлиги, буларнинг дунёқараши, роҳатпарастликларини кўриб, кўнглимда алангаланиб турган ҳиммат ўтларим сўнишга бошламиш эди.

Мана шундай умидимиз кесилгудек ҳолга етган кунларимда бу киши билан топишиб қолдик. Узилаёзган умидимиз қайта бошдан қўзғалишга бошлади. Бу киши эса илгаридан бери инқилобий ишларга қатнашиб, оғир енгил тажрибалар ўтказган, кўзи очиқ, кўнгли уйғоқ ватанпарвар, миллатсевар бир уйғур ўғли эди. Шунинг учун юқоридаги ўзим ўйлаган иш устида икковимиз узун музокара ўтказган сўнгида, бу киши Олтишаҳар томонга, яъни Кошғарга бормоқчи бўлди. Бироқ бу ишга ташкилий равишда тайёргарлик кўрилмаганликдан, иқтисодимиз етишмаганлиги бизга анчагина оғирчилик келтирди. Шундоқ бўлса ҳам, бир неча дўст кишиларимиздан ёширинча ёрдам йиғиб, сафар жамолғасини қилдик.

Узатмоқчи бўлиб турганимизда, бахтимизга қарши шул куни бу йўлдошимиз иситма безгак бўлиб, йўлга чиқолмай қолди. Бунга қарши дори дармон сабабларини қилганимиздан кейин эртаси куни йўлдошларимиздан қолдирмай узатиб қўйдик. Бироқ, бахтга қарши, бу кучли иродали қаҳрамон, диндор, ватанпарвар тилақдошимиз Жирчис ҳожим йўлга чиққач, кунданкунга оғирлашиб бориб, минг машаққат билан Муз довонидан ўтиб, «Қўрғон» деган марҳум Ёқуббек оталиқдан қолган душманга қарши тўсқул қўнолғусига келганда вафот топмишдир. Аллоҳ уни раҳмат қилсин! Мақсадга етмаган бўлса ҳам, талаб йўлида жон қурбон қилиш ҳайъат тарихи олдида улў шарафга эга бўлиш демақдир.

Киши ўз маслаги устида муқаддас вазифасини бажариш каби улў хизмат йўлида ажал ўқиға учрар экан, ҳиммат аҳллари олдида, зolim йиртқиқларга қарши шаҳодат ўлимидан фарқи йўқдир. Бу йўлда бўлган мусибат ўзи учун муборак саналган бўлса ҳам, қолган маслақдошлари учун анча маъюслик келтирмиш эди. Шундай бўла туриб, яна қараб туролмай, Фулжа томонда бўлаётган турлик макр ҳийлалик воқеаларни, совет Русиясининг тутган сиёсати, унинг қурган тузоқларини очиқ кўрсатиб, бунинг бутун чоралари билан узун бир баённома ёзиб тайёрламиш эдим. Бироқ, ўлка бўйлаб мундайин оламон ўзгариш

тарқалаётган оғир аҳволда, бунга қарши кимнинг сиёсат юрғизишини кузатаётган совет элчихонаси, ўз исковичларини бутун халқ ичида тарқатмиш эди.

Исломият, балки бутун инсоният оламидининг офати, куфр нифоқ маданиятининг захарлик меваси ҳисобланган коммунистлар бозори қандай ерда қизиди? Сўзга тушунмаган, ҳеч нарса билмаган,

айниқса, йўқсуллик камбагалликда яшаётган гумроҳ, ватан, миллат нима эканлигини билмайдиган, онгсиз нодонлар кўп бўлса, мана шулар ичидагина ривожланиб, тездан ишлари авж олди. Шунинг учун Хитой тупрогида тўқайга ўт кетгандек, бошқа ерга кўра тезроқ кўтарилиб, бутун мамлакат бўйлаб ўз ҳокимиятларини ўрнаштириб олдилар. Бундай инқилоб кунларида ўз ишларини амалга ошириш учун тўсқинлик қилгучилар олдида, оч қолган йиртқич ҳайвонлардек, тишларини қайраб, ҳужумга тайёр турардилар.

Агар худо сақламаган бўлса, шу каби кўрқинч кунлари ёниб турган улуғ ўтга бир челак сув сепгандек қилган ишларим, ўзим учун ҳалокатлик бўлиши шубҳасиз эди. Шу сабабли, бир неча кун машаққатлар чекиб, тайёр қилган баённомани қандай қилиб юбориш иложини тополмай, ахири куйдириб ташлашга мажбур бўддим. Чунки қатнов йўллари отчи эшакчи карвонларидан бошқаларга ясақ қилинмиш эди. Буларни ҳам ҳар бир тўсқул (тўсилган, пост қўйилган) ерларда қаттиқ тинтув ахтариш билан ўтказмоқда эдилар. Шунга кўра, ночор, тақдирга тан қўйиб, ёзмишни кутиб турмоқдан бошқа чора тополмай, қараб қолдик.

Б а й т:

Қўлға келмас ишларинг ҳаргиз шароит бўлмаса,

Қанча қилсанг жон фидолик, фойдасиздур ишларинг.

Энди сўзни яна Гасилингдан бошлаймиз. Кучар шаҳридан қочиб чиқишган Хўжаниёз билан Момутсилинг Оқсув шаҳрига келганларида, шаҳар ҳокими бўлиб турган Байсижанг буларга қарши чиқиб кутиб олган бўлса ҳам, яна ўрталарида бирлик иттифоқлари йўқ эди. Чунки Урумчидаги Жанг Жун ҳукумати йиқилган кундан бошлаб, ҳар бир шаҳарда қўзғолон кўтарилмиш эди. Оқсувликлар эса, ҳукумат шаҳри бўлган Осуқ қўрғонига ҳужум қилишиб, ундаги борлиқ хитойларни ўлдиришган сўнгида, қўзғолон қаҳрамони Бойсижангни ўзларига ҳоким қилиб олмиш эдилар. Шунинг учун бу қоработирнинг кўнглига ҳам амирлик ҳаваси тушмиш эди. Бунинг устига Оқсувлик онгсиз одамлар ҳамда атрофдаги халқ ичида, бу одамнинг обрўйи ошиб, ҳурмати бек кўтарилмиш эди.

Буни кўрган амалпараст қоработирларнинг ҳасадлари қўзғалиб, у билан ҳеч бир ишда келишолмадилар. Балки, Бойсижангнинг ҳар қандай бўлса ҳам, ислом иттифоқи қурилишига кўнгли борлиги ёзилгач, инсон иблислари тарафидан унинг чораси кўрилмиш эди. Шунга кўра тунгонларга қарши Оқсув устида бўлган отишмада орқадан отилган ўқ билан ўлдирилмишдир. Бу кимнинг томонидан отилганлиги маълум бўлмаса ҳам, кўпчилик халқ бу хиёнатни Хўжаниёздан кўрадилар. Шунинг учун яна ўзаро иттифоқлари бузулиб, Оқсув урушида ўзларига кўра бир ҳовуч келмайдиган тунгон аскарларидан қаттиқ енгилгач, Хўжаниёз, Момутсилинг аскарлари билан Кошғарга қараб чекинмиш эдилар. Қандай бўлса ҳам уруш ишларида озу кўп тажриба кўрган Гасилинг буни кўргач, Махусанг қўмондасида бир бўлик аскар белгилаб, қочқунларни қувлашга юбориб, ўзи Оқсув элидан сўқуш солиғи олиш учун тўхтамишдур.

Шу кунлари эса Кошғар шаҳри ҳар томондан тўпланган, бир бири билан келишолмаган, онгсиз, сиёсатсиз бир неча қора кучлар маркази бўлмиш эди. Шундоқки, Хўтан томонидан Собит домлам бошлиқ Шоҳмансур қўмондасида келган Хўтан аскарлари; Урумчи ҳукумати йиқилгач шаҳар босиб биринчи қўзғолон кўтарган Ўсмон қирғиз; бунга қарши йўқ мансабни талашиб қурбон бўлган кучарлик аравакаш Темиржужанг; Фарғона томонидан кўчиб ўтган қўзғолончилар қолдиғи Юсуфжон қўрбоши ва булардан бошқа бир қанча қуролланган, онгсиз қоработирлардан бўлиб, анчагина халқ кучи бир ўринга тўпланмиш эди.

Бу мусулмонлар ҳар қанча онгсиз бўлганлари билан ҳали динсизлар ҳокимияти буларга кириб, шум таъсирлари ўтмаганликдан, кўнгилларида озу кўп исломият муҳаббати сақланмиш эди. Агар аҳволга онглик ёндашиб, ўткир сўзлик, ҳурмат эгаси бўлган бирорта одам ўртага отилиб чиқиб, янгидан қурилган эркин Туркистон ҳукуматига Оқсувдан келаётган Гасилингни бош қўмондон сайлашиб, қарши олишган бўлсалар, мусулмонлар ўртасига бу қадар бузғунчилик тушиб, мунчалик кўнгилисиз ишлар чиқмаслиғи мумкин эди.

Бироқ, иккинчи Бухоро аталган Кошғардан бош-лаб, бутун Олтишаҳар Уйғуристон ўлкасида бу каби улуғ сиёсий иш урдасидан чиққудек етук бир одам йўқ эди. Шунинг учун бечора мусулмонлар шунчалик оғир бўлгунликга учрамиш эдилар. Чунки, давлат қуриш асбоблари қўлида тайёр турган бўлса ҳам, уларни ўз ўрнида ишлата олгудек устакорлари йўқ бўлгач, ундан фойда ололмадилар. Бунинг устига қизил маккорлар, мусулмонларнинг ўзаро иттифоқлари билан қурилмоқда бўлган янги ҳукуматлари, бирорта давлат воситаси ила дунёга танилиб қолмасин деб, бунинг чорасига қаттиқ киришмиш эди.

У кунлари эса Кошғарда совет Русиясига қарши Англия элчихонаси ҳам ишламоқда эди. Ерлик

халқдан ташкилий равишда иш олиб борувчи сиёсий ки-шиларнинг йўқлигидан ва ҳам жуғрофий ўрнимиз маданият олаmidан бек йироқ тушганлигидан, биз икки Туркистон ерлик халқи асрлар бўйи кутилган шу инқилобий ўзгаришлардан етарлик равишда фойда ололмай қолдик. Шунга кўра, бизларнинг тақдиримиз ўз душманларимиз қора қизил аждарҳоларнинг ҳисобига қараб белгиланмоқда эди.

Б а й т:

Умидсиз бўлма Соғуний, умидинг кўзгуси бордур,

Қоронғу кеча сўнгидин кўёшнинг чиқғуси бордур.

Энди юқорида айтилганича, Гасилинг ўзи Оқсувда тўхталиб ўз қўмондонларидан Махусанг қўл остида бир бўлик аскарни Кошғарга юбормиш эди. Булар эса Хўжаниёз, Момутсилинг аскарларини қувлаганича Кошғарга яқинлашиб келадилар. Илгаридан бери кўпчилик Олтишаҳар халқи қуруқ отақ, ёлғон давруқ, хурофий сўзларга берилган бўлганликдан, Хўжаниёзликларнинг Гасилинг аскардан қочиб келадиганликлари, булар учун қаттиқ қўрқинч туғдирмиш эди. Қисқаси, Кошғар халқи кенг далада чўпонсиз қолган, атрофини оч бўрилар ўраб олган, бир тўда эгасиз қалин қўйлар каби бўлиб турган ҳолда, тунгон аскарлари етиб келишади. Буларга қарши ҳеч қандай чора кўрилмаганлиги уларга маълум бўлгач, эркинлик билан тилаган жойларига тушиб ўринлашиб оладилар. Сўнгра қарасалар, ўзлари учун ва ҳам ерлик мусулмонлар учун кутулган фойдалиқ ишлар устида маслаҳат кўрсатиб, булар билан келишиб сўзлашадиган бирорта одам бўлмади.

Бечора кўпчилик мусулмонлар, икки дунё бошлиғимиз деб санаган, ҳар яхшилиқни шулардан кутган чаламулла домлалари сиёсат олаmidан хабарсиз, тўғриси ҳақиқий исломиятдан баҳрасиз бўлиб, этиқод ишончлари бўшлигидан мусулмонлар бошига тушган шу каби оғир кунларда, ҳеч қандай хизмат қилолмадилар. Йўқ эрса Қуръонда «Иннамо ал мўмино ахватун», яъни «Мўминлар чин оға инидурлар» ояти бўла туриб, бунга ишонган мусулмонлар учун исломий қардошлиқдан фойдаланмаслик мумкин эмас эди. Начораки, бу ҳақиқатни амалга оширувчи ҳақиқий одамлар йўқлигидан, ислом олами устига шу кунларга ўхшаш даҳшатлик офат балолар ҳар вақт ёғилиб турмоқдадур. «Яхшилиқ кўрсанглар биз қилган бўламиз, ёмонлиққа қолсанглар бошқадан кўрмай, ўзинглардан кўринглар», деган Қуръон сўзи, албатта, ҳақдур.

Шундай бўлиб, Махусанг умиди Кошғар халқидан узилгач, ким бўлишига қарамай, қурол топширишга буйруқ чиқарди. Бунга қаршилиқ кўрсатилгач, шу баҳона билан уруш бошланиб, ҳар икки томондан ўринсиз қонлар тўкилди. Айниқса, булар ичида кўпроқ қаршилиқ кўрсатган Фарғона кўрбошилари қолдиғи Юсуфжон қўмондасидаги ўзбек йигитлари эди. Булар эса хонадонларни, уйларни тешиб олишиб, ҳужумчи тунгон аскарларига кўпроқ зарба беришдилар. Шунга қарши булардан ҳам ким қўлга тушган бўлса, тирик қолмай ўлдирилмишдур. Булар ичида совет Русияси қизил маккорлари учун кераклиқ кўрилган хизматчилари Хўжаниёз аскарлари бўлиб, улар Андижон чегараси томонига чекиниб, тунгонлар қўлидан қутилмиш эдилар. Вақти келганда булар орқалиқ ўз ишларини бажариш учун, шулар каби онгсиз одамлар бўлиши, албатта, зарур эди. Шунинг учун булар совет чегара аскарлари қўриғида қуролланган ҳолда сақланиб қолдилар. Булардан бошқалари эса агар ўлимдан қутилолган бўлсалар, чил тўзигандай ҳар томонга тарқалиб қочгани турдилар.

Кошғардан йигирма чақиримча жойдаги Янгишаҳарда, эски ҳукумат йиқилган кунидан бошлаб, ҳеч кимга бўйсунмай қамалиб ётган 500 600 дан ортиқ қуролланган тунгон, хитой аскарлари эса, Гасилинг аскарлари келиши билан уларга қўшилмиш эдилар. Шунинг учун бало устига ортиқча бало бўлиб, Кошғар шаҳри ичида Чингиз ваҳшийларини эскартгудек ишлар булар томонидан кўрилмиш эди. Бунга қарши ҳеч қандай чора қилолмадилар. Чунки, халқ ўта онгсиз эди, сиёсат дунёсидан бутунлай беҳабар, қолоқ эди. Шундоқки, 20 30 йиллаб кўз олдиларида бўлаётган қон қариндош, дин қариндошлари Туркистон халқлари бошига келган коммунизм балосидан ибрат олиш ўрнига, булар учун янги ҳаёт бозори очилмиш эди. Закотсиз йиғилган ҳаромхўр ўзбек бойларидан қолган ҳаром мол, олтин кумуш дунёларини тезакчи қўнғизлардек ташигандан ташиб кўпайтириб, энг охири ўзлари унинг остида қолиб, ҳалок бўлдилар.

Ҳақиқий иймон билан тақлидий иймон фарқи Қуръон ҳукмига амал қилиш қилмаслик билан маълум бўлғусидир. Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Молингларнинг закотини тўлиқ адо қилиб, темир кўрғонга қаманглар», яни, «закот молнинг темир кўрғони бўлиб, офатдан омон бўлур», демиш эдилар. Расулulloҳнинг бу сўзларига гумон келтириб, закотсиз йиққан мол дунёлари қиздирилган ҳолда, Қуръон айтганидек, қиёмат нусхаси бўлиб, ўз ихтиёрларича топширмаган тангаларига отлиқ тамғадек босилмиш эди. Чаламулла ва бир қанча нодон бойлар била туриб, закотсиз сақлаган

молларини ўз ихтиёрларича топширишга кўзлари қиймагач, қиздирилган ёмбунни таналарига тамға қилиб босган зарбидан, кўплари ҳалок бўлдилар.

Лекин булар ичида асли марғилонлик ўзбек бойларидан Муталдинбой деган киши 1934 йили, инқилоб бошланиши биланоқ бутун мол мулки, бола чақалари билан эсон омон Покистон чегарасидан ўтиб, қутулиб кетмишдур. Бу кишини ўзим кўролмаган бўлсам ҳам ишонимлик, чин сўзлик кишиларнинг айтишларича, тижорат ишига киришган кунидан бошлаб, шу кетган вақтигача закотини қолдирмай бериб келган киши экан. Шунинг шарофати бўлиши керак, Покистон пойтахти Карачида улуг тижорат ширкати очиб, бурунғидан бойлиғи бир неча баробар кўтарилмишдур. Илгари Кошғарда турганда коммунистлар зулмидан ўз ватанларига сиғмай, у томонга қочиб ўтган аламзада ҳам шаҳарларига қандай ёрдам етказган бўлса, Афғонистон, Ҳиндистон мамлакатларида сарсон бўлиб юришган ватандошларига ҳам шу каби имконият борича ёрдамда бўлмишдур.

Бундан бошқа Кошғарнинг энг зўр бойларидан Умарохунбой, ўзбеклардан Сотволдибой, улар ҳам шу пайтдан фойдаланиб, Чатра (Уйғуристон чегарасига яқин жойлашган шаҳар) Ҳиндистон орқали икки ҳарамга бориб келишган бўлсалар ҳам, ўзларининг нодонликларидан, кўрғиликлари бўлса керак, бир икки йил ўтмаёқ, ҳаммалари шулар қўлида ҳалок бўлдилар.

Қизил маккорлар эса, бир томондан ўз сиёсатларининг амалга ошганини кўргач, қаҳқаҳлаган бўлсалар ҳам, иккинчи томондан, буларнинг тўймаган оч кўзларини қизиқтирган Кошғар бойларининг олтин кумуш мол-дунёлари бошқалар қўлига кираётганини кўришиб, ичларидан қон ўтмоқда эди. Мана шундай бўлиб, бир ҳафта ўн кун талан булан, от чоп ишлари бироз босинқирағандан кейин эса, Оқсувда қолган Гасилинг бу ердан бўшаниб, тўғри Кошғарга келмиш эди. Эртаси ҳайтгоҳга (ҳайит намози ўқиладиган жой) йиғилган қалин халқ устига келиб, бўлиб ўтган кўнгилсиз ишлар учун қаттиқ ачинган ҳолда, бунга ўзининг норози эканлигини билдириб, кўпчиликдан кечирим сўрамишдур. Бироқ, бу 30 ёшга етмаган қаҳрамон кўмондон бир ёғи ёшлиғи бўлса, иккинчи ёқдан ҳозирги сиёсат соҳасидан йироқ турганлиги учун, бу келишида катта бир ҳалокатлик хатарга йўлиқиб қолди. Шундоқки, маккорлар маркази Кремлнинг топшириғи бўйича, Кошғардаги совет элчихонаси хизматчилари бу шунқор қушни тўрға тушуришга қаттиқ киришмиш эдилар. Шунинг натижаси бўлғайким, булар билан сиёсий алоқа боғлаш ҳаваси унинг кўнглига тушмиш эди.

Ишонимлик, тушунган кишиларнинг айтишларича, ҳар турлик арақ шароб ичимликларидан тортиб, инсон нафси қизиқарлик хилма хил ноз неъматлар, айниқса, шайтон тузоқлари, элчихонада булар ҳурматига тайёрлангандан кейин, Гасилинг 50 60 чамали аскар бошлиқлари билан зиёфатга чақирилмишдур. Ўз элидан чиққан пайтидаги улуг умидлари узилиб; Қуръон кўтариб, қасам ичган ёлғон мусулмонлардан кўнгли совуган ҳолда; бу каби одам шайтонлари суҳбатларида мажлис ўтказган телба қонлик ёшларга қандоқ баҳо беришимиз оқиллар олдида очиқ бир масаладур. Мана шу мажлис ўтказилгандан кейин «Фийсабилллоҳ» шиорлик қаҳрамонларнинг ҳиммат ўтлари сўниб, олий фикрлари ўзгара бошламиш эди. Кеча кундузлаб, балки, ҳафта ойлаб Гасилинг бошлиқ аскар кўмондонлари элчихона айш ишратларига берилмиш эдилар.

Иш шу ҳолга етгач, пайғамбаримиз айтган: «Мўмин одам иймон нури билан ҳақни ботилдан, тўғрини эгрдан ажрата олур», деган муборак сўзларидан булар ажрадилар. Шунга кўра, кўп узоқ ўтмаёқ уларнинг сўзларига алданиб, Гасилинг ўзига қарашлик 50-60 аскар бошлиқ навқирон йигитлари билан, илон оғзига тушган чумчуқдек ўз ихтиёрлари билан чегарадан ўтиб, қизил жаллодлар қўлига топширилдилар. Чегарадан ўтиши биланоқ ҳаммалари қуролсизлантирилди. Ундан кейинги аҳволлари бизга номаълумдур.

Гасилингнинг бу аскарлари 8 армия деб аталган хитой коммунистлари қўшинига бир неча маротаба зарба етказмиш эдилар, бир ҳийла билан буларни осонгина тўрға илинтирдилар. Шундай бўлиб, ёлғиз Шарқий Туркистон эмас, балки бутун Хитой тупроғида бўлган кўзғалишлар Русиянинг коммунистлар ҳукумати сиёсатига мослашган ҳолда ҳал бўла бошлади.

Махусанг бўлса бу воқеадан илгарироқ Хўтан томонига юриш қилиб, Ёркент, Қорғалиқ, Хўтан атрофи билан Чорча, Чорхалиқ ерларигача эга бўлиб ўлтирмиш эди. Ҳар томондан қочган писганлар сиғинғудек жой тополмай юрганларга бошпана бўлиб, кўп одамлар бунинг вақтида мол жонлари билан Чатра йўли орқали Ҳиндистонга ўтиб қутилдилар. Лекин қуруқ оти бўлса ҳам янги қурилган эркин Туркистон ҳукумати раиси домла Собит бошлиқ 7 кишидан иборат давлат аъзолари нима қилишларини билмай жалдираганларича баъзилари ўз уйларида, қолганлари ёширинган ҳолда юрган эдилар.

Буларнинг кундалик аҳволлари эса, совет элчихонасига етказилиб маълум бўлиб турмоқда эди. Шунгачалик совет консули орқали сақланиб келган Хўжаниёз, ўқитган ёш боладек, тайёрланмиш эди.

Унинг тилидан, қўлидан ҳужжат хат олгани устига, ерлик ҳукумат аъзолари бошлиқ бойлар ва бошқалардан кўрсатилган кишиларни қолдирмай ушлаб, Шинг Дубанга топшириш вазифаси ҳам унга 1934 йили совет консули томонидан топширилмишдур. Қўйилган бу шартлар Хўжаниёз томонидан бажарилган тақдирда, уни мусулмонлар вакили ўрнида Шинг Дубан ўринбосари қилишга ваъда берилмишдур. Шундай бўлиб, бари ишлар қизил марказ томонидан қолипга солиниб, тайёрланган сўнгида, Хўжаниёз қалпоғи остида қизил жаллодлар ишга киришгали турди.

Халқ кўзини кўрқитиб, юракларини мужуш, ҳаммага даҳшат кўрсатиб, халқ ичида ҳайбат ошириш буларга қонуний шиор бўлганликдан, ҳеч қандай қийинчилик кўрмаган, айниқса, диний одамлар, катта-кичик бойлар, халқ ичида кўзга кўринарлик кишилар, биринчи навбатда қўлга олинмишдурлар. Улар ичида Муҳаммадохун халпитим юқорида айтилганидек, тунгонлар қийновида вафот топган бўлса ҳам, биз билган Кошғар уламоларидан тубандаги кишилар: домла Собитохун отуш, Собитохун қизил бия, Ҳошимохун халпитим, Шамсиддин домла бошлиқ оз бўлганда дин уламоларидан 40 50 одам шу инқилобнинг қурбони бўлдилар. Булар ичида юқорида номлари ёзилган олимлар китоб ёзиб асар тасниф қилишга қудратлари етарлик эди. Афсуски, домла Собитдан бошқа бирорталаридан ўз тилларида ёзилган асар борлиги бизга маълум эмас. Шундай бўлиб, бечораларнинг қийнов остида ўлганларидан қолганларини қўл оёқларига темир занжирлар солинган ҳолда Урумчига, Шинг Дубан босқинчининг олдига олиб келиб, оз бўлганида 10 йилдан кам эмас, турмага кесдилар.

Ота боболаримиздан қолган ўз ватанимизга, эл қатори инсоний ҳақларимизга бошқалар каби биз ҳам эга бўлайлик, деган тўғри талабларидан бошқа буларнинг нима гуноҳлари бор эди?

«Ва аиддув лаҳум мин қувватин». Бу оят маъноси: «Душманингламга қарши имконият борича куч қувват тайёр қилинлар», демақдур. Мусулмонлар Қуръоннинг ёлғизгина шу ҳукмига амал қилган бўлсалар, бутун инсонлар устига ҳукмрон бўлиб, ислом адолати ер устида ўрнашган бўлур эди. Бу сўзнинг ҳақлигига шак йўқдир, чунки пайғамбаримиз айтдилар: «Менинг умматларимдан қайси киши яхшилик кўрса уни Аллоҳдан кўрсин, буни менга Аллоҳ берди деб билсин; агар ёмонлик кўрар экан, ўзидан кўрсин, ўзини маломат қилсин», дедилар.

Қуръон ҳукмига кўра, бошқаларга Ватанларини бостириб, ўз миллий ҳукуматларидан ажраб, уларга тобун бўлган мусулмонлар, Аллоҳ амрини бажармаганликдан худо олдида жавобга тортилиб, икки дунёда ҳам хорликка қоладилар. Бизнинг инқирозимизга энг биринчи сабаблардан бири иттифоқсизлигимиз бўлди. Қуръонда мўминларни бирлик, иттифоқликка қаттиқ ундайди.

ДАҲШАТЛИ КУНЛАР

Яна ўз сўзимизга келайлик. Қизил сеҳрчилар қўли билан ёндирилган фитна ўтлари яна шуларнинг қурол кучлари орқали сўндирилиб, 1934 йили ўзлари тилаганларича Шинг Дубан ҳукумати қурилди. Или вилоятига волий қилиб Шинг Дубан ўз қайнотаси Чусилинг деган бир қари хитойни Ғулжага юборди. Тўқмоқдан борган бойлардан, асли Кошғарлик Олмосбек ўғли Турдохунбекни унга ўринбосар қилди. Лекин, Шинг Дубан ҳукумати ҳар томондан совет сиёсатига боғланганликдан бутун ишлари совет консули маслаҳати билангина юргазилмоқда эди. Чунки, японлар Манчжурияни босиб олгач, Шарқий Туркистон томонга кўз солиш хавфи туғилди. Шунга кўра, Шарқий Туркистон ўлкасига япон аскарларини ўтказмаслик учун, Шин Шишо қисмоғига совет томонидан 20 минг чамали аскар қўйилмиш эди. Бутун Шарқий Туркистон, Ғарбий Туркистонга ўхшаб ҳар ёқлама совет сиёсатига ўралган ҳолда иқтисодий ишларини ўз қўлларига олган бўлса ҳам, хитой ҳукуматига японга қарши иттифоқдош бўлганлигидан қоғоз устида бу ўлка Жунггунинг айрилмас бир қисми ҳисобланар эди.

Шундай қилиб, Шарқий Туркистон Уйғуристон тупроғи Чанқайши хитой ҳукуматига қараган бўлса ҳам, остиртдан совет Русияси ҳар томонлама ўз таъсири остига олиш учун қаттиқ кириша бошлади. Айниқса, бу ўлканинг иқтисодий ишлари бутунлай Советга боғлиқ бўлгани учун, тижорат ишлари тўсқинликка учраб, бу соҳада кўпчилик кишилар касбдан ажраб, ишсиз қолишга тўғри келди. Маълумдирки, қанчалик халқаро иқтисодий қисмчилик кўпаяр экан, шунчалик булар ҳалокат тузоғига яқинлашадилар.

Эшитар қулоққа ёқимлик олти шиорни олдига отиб, советнинг найранги билан бутун халқни турлик ўйинга ўйнатқали турди. Бунинг устига японларга қарши орқа сафимизни мустаҳкамлаб хитой Чанқайши ҳукуматига ёрдам берамиз деган баҳона билан бойлардан кўплаб солиқ ола бошладилар. Шундай қилиб халқни турлик йўллар билан ўйнатиб, 1937 йилга етгач, ўз режасига мувофиқ бирданига

иш ўзгариб, қиш совуғи январ ойида Ғулжа шаҳридан биринчи навбатда Турдохунбой бошлиқ 30 дан ортиқ киши ҳеч қандай сабабсиз қамоққа олинди. Шундоқки, олдинроқ совет консули тузган режа орқалик керакли кишилар Ғулжа волийси Чусилинг томонидан мажлисга чақирилдилар. Кечаси соат 12 ларда мажлисдан қайтиб келаётганда тайёрлаб қўйилган тўрт нафар қуроллик хитой аскарлари уларнинг олдидан чиқа келиб, Турдохунбойнинг машинасини тўхтатади. Унинг қишлик кийимини ечинтириб, бир қават кўйлаги билан ўзини ёлғиз қоронғи подвалга қамаб қўяди. Бошқа қўлга олинганларнинг аҳволи бу ишдан очик маълумдир.

Ярим тунда ҳеч нарсдан хабарсиз ётган оиласи устига бостириб кириб, йирқишларча даҳшат солиб, хотин, қиз, келинларининг бўйн бошларидаги бутун зийнат асбобларини талаб олиб, ўзларини эски кийгиз тўшаклари билан қаршисидаги қақшаб, музлаб ётган Ахтамбойнинг қуруқ қўросига шу қаҳратон қишда ҳайдаб чиқаришади. Энг ачинарлиси шу эдики, Турд-хунбойнинг 20 ёшдан ўтган Нуртой ва 20 га ҳали етмаган Аҳмадбек деган икки гуноҳсиз ўспирин ўғлини, ётган ерларидан шундай совуқда кўйлакчан ҳайдаб олиб бориб подвалга қамаганлар. Шу қамалганидан сўнг бир неча ой вақт ўтган бўлса ҳам, булар ҳақида ҳеч қандай хабар топиш имконияти йўқ эди. Ўзларидан хабар олиш буюёқда турсин, ноз неъмат вақтида бирга бўлган, энг яқин кўрган ошно оғайнилариининг ҳеч қайсилари, уларнинг оч яланғоч қолган оилалари ҳолидан хабар олишга ҳам журъат қилолмадилар.

Биринчи навбатда қамалган кишиларнинг қўра жой, мол-мулк, уй-рўзғор, жонлиқ жонсиз барча нарсалари олиниб, бола чақалари кўчага ҳайдаб чиқарилди. Турдохунбой иниси Қурбонтой қори, қулоғи йўқ ҳисобидан гаранг бўлгани учун, давлат шериги бўлса ҳам, қўра жой ўз олдида бўлиб бошқа ўлтирганлиги учун унга тегмаган эдилар. Вақтида селдек келган, қайтарида юз ўгириб қуюндек кетаётқан давлатни қўли билан тўсмоқчи бўлиб, қўй десак унамай, чет ёқада қолган мол дунёларидан қисиб қимтиб ёширинча олиб қолмоқчи бўлиб эди, Хитой бирдан ушлаб, қўра жой билан борлиқ нарсаларини ёғу қилиб, ўзини қамаб қўйди. Бечора синглиси Тошхон хитой амалдорларининг бўсағасига бош уриб қатнайвериши натижасида 70 кун деганда Қурбонтой қори бўшаниб чиқди.

Б а й т:

Давлат бошдан кетарда кенг кийиминг тор бўлур,

Қўй деганға кўнмаган орачиға зор бўлур.

Аллоҳнинг амрини қилиб, наҳийдан қайтмаган кишиларни балодан ким қутқара олғусидир. Хдлол касб билан мусулмон молини дунёлик, охиратлик офатларидан омон сақлаш учун Аллоҳ таоло закотини темир қўрғонни қурмиш керак эди. Дунёга кўнгли билан қаттиқ берилганликдан, Қуръон ҳукмига, пайғамбар сўзига гумон келтириб, закотсиз, хайр эҳсонсиз йиғган, қўрғон ташқарисида қолган қора мол дунёларининг ит қушларга ем бўлишидан ким сақлай олади? Қуръоннинг айтишича, ҳеч вақт Аллоҳ таоло мўмин қулларига ато қилган ҳалол ризқларини ҳаромхўр кофирларга едириши мумкун эмасдур.

Яна ўз сўзимизга келайлик. «Давлатим бошимда бўлгач, ёр жўраларим қошимда» дегандек, қуввати ўчган, давлати қочган кунларда ҳар кимнинг ўз оиласи, айниқса, ота онаси ёки ғаразсиз дўсти бўлмаса, булардан бошқалари душман томонига ўтиб кетадилар. Шунга кўра, Турдохунбой оиласидан хабар олишга шунча кўп ёр дўстлари бўла туриб, бирортаси ҳам ярамади. Буни кўргач, ўзим ҳар қанча ташвиш ичида турган бўлсам ҳам чидаб туrolмай, ярим қўй эти, бир тандир кулча ёптириб, марҳум аёлимизни киргизиб эдим, эшиқдан кириши ҳамон катта кичик бола чақалари: «Ҳай, бу дунёда бизни ҳам йўқловчи кишимиз бор экан», деб, йиғи сиғи билан энг ачинарлик оғир бир ҳолда, қарши олибдилар.

Биринчи навбатда қўлга олинган бу кишиларнинг мол мулки, қўра-жойлари бутунлай ёрғу бўлиб, оилалари учун бошпана бўлғудек жой қолмагач, уларни Ғулжа шаҳри атрофига тарқатиб юбормиш эди. Булар билан энг сўнгги алоқамиз шу бўлиб, кейинги кунларда эса, бизга ўхшаш кишиларнинг барчаси ўз ташвиши билан бўлиб, бошқани унутмиш эдилар. Чунки бу жаллодлар қайси йўл билан бўлса ҳам, икки кишининг бирини исковичлик хизматида боғлаб, халқ ичига кўп бузуқлик солди. «Пўчоқ пулга иймонларини сотадурлар», деган Қулхўжа Аҳмад султоним сўзлари шу кунлари амалда кўрилмиш эди.

Жаннат мисоллик, уруғ аймоғлик, суюкли она Ватанимиздан ажраган ҳолда омон олғудек жой излаб келмиш эдик. Қизил сеҳрчилар шум қадамлари етиши биланоқ бу ерлардан ҳам хайр баракат йўқолиб, тинчлик, омонлик бутунлай кўтарилди. Бу воқеа бўлмасдан илгари шарқий ички Хитой, жанубий Ҳиндистон йўллари очик турган бўлса ҳам, иш бошланиши билан орт атроф йўллар бутунлай тўсилмиш эди. Бизга ўхшаш сиёсий қочоқлар учун олам қоронғу бўлди.

Бой ўғли қушининг шум кўзи кечаси очилгандек, бу қонхўр жаллодларнинг кўзлари ҳам кечада, айниқса ярим тундан ўтганда очилур эди. Кўп кишилар ўз уйида ётолмай, агар ётса кўнгли тинчиб

ухлаёлмай, бола-чақалари билан юрак ўйноқи бўлган ҳолда кун ўтказмокда эдилар. Яна бу инсон ваҳшийлари ноҳақ, ҳеч қандай гуноҳсиз кишиларни зулм остида даҳшат ваҳшат билан кечалаб босқонларига қаноат қилмай, ушлаган кишиларининг қўл оёқларига оғир занжир кишанлар солиш, буларнинг суйган одатлари эди.

Мана қаранг, XX асрда инсонлар ҳуқуқининг оёқ ости қилинишини! Биринчи навбатда ушланган кишилар сўнггида зулм ҳаддан ташқари ошди. Оғир кунлар, қўрқинчли тунлар билан уч тўрт ойлик қиш ўтиб, кўклам кунлари етказ, яна янгидан янги қўрқинчли ишлар, совуқ хабарлар эшитилгали турди. Шундоқки, иккинчи навбатда қамоққа олинадиган кишилар тизими ичида менинг ҳам борлигим маълум бўлмиш эди. Шунга кўра ҳар бир кечаси биз учун тонг отмайдиган узундан узун, ҳам қайғу тунлари бўлиб, неча хил қўрқинчли хаёл уйқуси остида ағанаб ётиб тонг оттирмоқда эдик. Чунки ҳар кеча эрталаб турганимизда палони палонилар бу босқинчилар томонидан ҳибсга олинган хабари эшитилмоқда эди.

Шу ҳол билан 6 10 кунлар ўтган сўнггида, бир кеча ярим тун вақтида, кўча эшиги тақиллағали турди. Ўғлимни чақириб: «Асилхон, оч эшикни!», деган ўзбеклар оқсоқоли Шароп шангюнинг (раис, маҳалла раиси) довуши эшитилди. «Ҳозир, очқични топай», деган баҳона билан ўғлим югурганича келиб, менга хабар берди. Ўзим ҳам тайёрланиб турган эдим. Ташқарига чиқсам ҳаво ўзгариб, қаттиқ бўрон ёмғири бўлиб турган экан. Душманга таслим бўлиш учун таваккал қилиб олдига чиқай деб бир икки қадам босган эдим, ўғлим Асилхон: «Жон дада, золим жаллодлар олдига чиқиш ақлдан эмас, қўлларидан занжир кишанлари шалдираб турибди» дегач, қочиш ҳам пайғамбаримиздан қолган эмасму хаёли билан, тун қоронғуси, қаттиқ бўрон ёмғиридан фойдаланиб, ўғлим Асилхон оёғимдан даст кўтаргач, эгиз том оша қўшни қўрасига ўзимни ташладим.

Қаттиқ бўрон, шамол аралаш ёмғир уриб турганликдан ҳар қандай шарпа бўлса ҳам, уқулғудек (билингудек, кўрингудек) эмас эди. Шундан фойдаланиб, кўрадан кўрага том оша тушиб, кўча бошидаги том устига уйилган бир ўрам ҳашак остига кириб ёшириндим. Орада 5 6 ҳовли бўлиб, ўзим узоқда турган бўлсам ҳам, икки ора очиқлик эди. Шунга кўра ўз кўрамизда бўлаётган ишларни йироқдан бўлса ҳам пайқаб турдим. Бош оёқ уйларимизни, кўни қўшниларимизни қолдирмай, 1 2 соат онтар-тўнтар қилишиб мени топишолмагач, Асилхонни олиб жўнадилар. Бу золимлар кетганларича, уй ичи оилаларимизга ваҳшийларча кўрсатган даҳшатларига қаралса, буларни: «Икки оёқли йиртқичлар», дейишлик хато айтилмаган бўлади.

Булар кетиб тонг саҳар яқинлашганча тарновдан қуйгандек тўхтамай ёмғир ёғмоқда эди. Эгни бошим сиқиб олғудек бўлиб сувга чиланиб қолдим ва ҳам тонг отмасдан илгарироқ бу жойдан бошқа бир ўринга йўткалиб ёширинишим ҳаммадан зарур эди. Шунинг учун кўчамиздаги ўз дўстларимиздан кошғарлик Аюбохун уста кўрасига тушиб, минг ҳижолатлик билан секингина ўзи ётган уй эшигини тақиллатиб эдим, довушимдан таниди бўлғай, тура келиб эшикни очиб, муслмонга ярашган ахлоқ билан мени яхши қаршилади. Бу воқеа 1937 йили март ойида бўлмиш эди. Шу орадан 33 йил ўтиб, бу китобни ёзмакдан. Агар минг йил ўтса ҳам, бу яхшилик ҳеч вақт унутилмай доимий сақланғусидир. Аллоҳ уни раҳмат қилсин!

Ҳўл кийимларим қуритилиб бўлғач, эрта намоз азони айтилгач, катта салла, узун чопон билан Аюбохун уйдан «Бисмиллоҳ» деб масжидга кетаётган бўлиб эшик олдимиздан ўтаётганимизда қарасам, дарвозамиз олдида икки нафар хитой чериги турмиш экандур. Шу ўтганимизча Аюбохун уста бошлаб олиб, марҳум Усмон қорим уйига етказди. Кўча эшиги очилмаган, ҳали бомдот вақти бўлмаган эди. Девордан ошиб тушиб, менинг хабаримни онглатгач, югурганича чиқа келиб, кўнгил кўтаргич сўзлар билан дўстлигини билдириб, ўйлагандан ортиқроқ ҳурмат билан мени кутиб олди. Аллоҳ улў ажрлар берсин у кишига!

Бу кишининг уйида туришимиз эҳтиёт юзасидан тўғри келмаганликдан, ўзидан йироқроқ орқа кўчасида куёв ўғли кўрасида туришимизни маслаҳат кўрдилар. Мана шу жойда 10 кун чамали тургандан кейин, бир кун ҳукумат жосусларидан бўлган виждонсиз ватан хоини Шароп шангю Усмон қоримга келиб менинг тўғримда сўз сўрабдур. У кетгандан кейин эҳтиёт юзасидан ўрин янгилаш лозим бўлиб қолди. Қоримнинг боғи орқасида неча йиллик ташланди, эски, бузулган хумдони бор экан, шошилинича жой тополмагач, шунинг ичига тушиб, тўққиз соат ёшириниб ётдим. Шу куни кечқурун бу жойдан йўткалиб, дарё бўйига яқин бир хилват ер топиб, бир неча кунлик азиз умримни у жойда ўтказдим.

Менинг бу каби энг оғир кунларимда вафодорлик қилиб, дўстлик ҳақини ўтаган эрларнинг энг биринчиси тўқмоқлик Абдурахмон эди. Ўғли Абдуқодир бошлиқ катта кичик бутун оиласи билан менинг ёрдамимда бўлдилар. Иккинчиси, отушлик савдогарлардан менга жонфидо ихлослик бўлган Матниёз

эди. Бу қаҳрамон Олтой ва Монғулияда Фулжа йилқиси пул экан деган баҳона билан, атайлаб мен учун юз йилқи олиб, Монғулияга ҳайдамоқчи бўлди. Бундан мақсади эса, мени ҳам хизматчи йилқичилар қаторига қўшиб олиб, Монғулияга етгач, у кунлари Манжурияда турган японларга ўтказвормоқчи эди. Чин кўнгли билан биз учун бу ишга киришган бўлса ҳам, бу иш тўғри келмагач, йўлимиз бошқа ёққа бурилди.

Ё Раббим, бу бандаларингнинг бизга қилган яхшиликларига яраша ҳеч қандай иш қилолмадим. Ўзинг билурсан, сенинг йўлингда ҳар кимга яхшилик қилиш, ҳар кимга фойда етказиш менинг энг суюб тилаган мақсадим эди. Энди мен қилолмаган бўлсам, эй улуғ Тангрим, мен учун буларга икки дунё яхшиликларини сен ўзинг бергин! Омин.

Дунёда қочгандан, ёширингандан оғир иш йўқ экан. Шундай бўлса ҳам бошга тушгандан кейин чора йўқ. Овчидан қочган тулкидек у тешиқдан бу тешиққа йўткалиб юриб, икки ой ўтказдим. Шу орада марҳум ўғлим Ғаппорхон, ваъда бўйича сафар жамолғаси билан икки от тайёрлаган ҳолда Куназдан келди. Хитой ҳукумати мени биринчи босган кечаси қўлга тушурилмагач, 18 ёшлиқ ўғлим Асилхонни олиб кетганлиги юқорида айтилмиш эди.

«Бунинг яқин кишилари кимлар?», деб Хитой ҳукумати томонидан сўралганида, баъзи бир мунофиқлар: «Бунинг яқинлари бошқалардан кўра тунгонлардан кўпроқ», деб ҳеч нарсадан хабари йўқ Сўкулук тунгони дўстларимиздан марҳум Ёнг шангю билан боласи Хошимни кўрсатган экан. Буларни идорага келтириб, Хитой ваҳшийлари одатларича уриб сўкиб биз учун кўп азоб бермиш эдилар. Билмаган, кўрмаган ишлари ҳақида сўроқ бериб буларни қийнагани билан фойда чиқмаслигини билгач, ҳаммаларини бўшатиб юборган хабари бизга етиб, хафалигимиз анча кўтарилмиш эди. Сўнгра, ёширин ҳолда кечалаб, уй оиламизни кўришга бориб, уларга оталиқ насиҳат ва сиҳатларимизни ўтаган сўнгида, қайтиб Абдурахмон уйига келдим. Бу ерда бизни узатиш учун Ёсин халфатим бошлиқ сирдош ёру дўстларимиздан кутишиб ўлтирған одамлар билан ҳажга кетаётқандек қучоқлашиб, йиғлашиб, хўшлашган сўнгида, ярим тунда ота бола Тўпадўнг билан Фулжадан чиқиб, Нилқи йўли орқалик Кунаска қараб жўнадик.

Бу ер Фулжа шаҳрининг тўппа тўғри шарқ томонида бўлиб, тескай йўли орқалик 4-5 кунлик йўл бўлса ҳам, биз кунгай Боғати ёлғизоёқ йўли билан кун тунлаб юриб Кўктол тўғрисида келдик. Шу ерда бизни Тўқмоқдан қирғизлар билан биринчи мартаба қочиб чиққанимиздаги йўлдошларимиздан Ҳайдарали деган оғайнимиз кутиб олмоқчи бўлган. У киши эса ўғлим Ғаппорхонга берган ваъдаси бўйича, Тянь-Шан тармоқларидан бўлган Қўйошув тоғларининг қарағайлигида бизни кутиб ётган қирғиз Турғунбой уйига бошлаб бормоқчи экан.

Мўлжалланган ерга келмагач, «Бирор ҳодиса бўлмаса келиши керак эди, энди ўзим бориб хабар олиб келай», деб ўғлим Ғаппорхон унинг уйига қараб кетди. Бориб қараса, катта фожиалик воқеа устидан чиқмишдур. Шундоқки, бу киши икки аёллик бўлса ҳам, узун йиллардан бери бола кўрмай юриб, ахири кўп тилов эмидемилар ўтказган сўнгида топган, 5 6 ёшлик бўлиб тўй қилишга етган бир ўғли бор эди. Ғаппорхоннинг боришидан олдин илон чақиб, у болани ўлдирмиш экан. Қон йиғлаб ўлтирған кишиларга бошқа сўз сиғмагач, борар жойимиз йўлларини сўраб, мўлжаллаб олиб қайтмишдур. Бундай оғир ҳол устида кетаётганимизда тўсатдан бу ҳодисанинг бўлиши биз учун энг оғир сезилмиш эди. Шундай бўлса ҳам, ўғлим Ғаппорхон: «Борар жойимизни белгилаб олдим, адашмай топиб борурмиз» дегач, у ердан қўзғалиб йўлга тушдик.

Кечалаб юрганимизча Оролтепа сирти билан тун ярмида Кунас дарёси бўйига келдик. Қоронғу тунда ҳайқириб оқаётган сувни кечиб ўтиш анчагина қўрқинлик бўлса ҳам, худо ёрдами билан эсономон ўтдик. Узун тун бўйи от устидан тушмаганликдан ҳориб-чарчаган ҳолда, тоғ этагига тушиб, бироз бўлса ҳам ухлаб олдик. Лекин, тоғ ичида ёлғизоёқ йўлларда юриб кўнмаган киши йўлбошчиси бўлмаса, излаган жойини мўлжал билан топиб бориши кўп қийин ишдур. Шунга кўра эрталабдан юрганимизча нимадурки белгиланган ерларни пайқамай қолиб, шу куни кечга давр тоғтош ичида йўл тополмай адашиб юрдик. Булутга тиралган улуғ тоғлардан бошқа ҳеч нарса кўзга кўринмас эди. Шу адашганимизча, кундузни кечага улаштириб ҳуфтон вақти киргач, ёғду йўқолиб оламини қоронғулик қоплади. Қалин чўплар ичида кўзла-римиз қоровланиб, юрар йўлимиз йўқолгач, тўғри келган бир ерни топиб, тушишга мажбур бўлдик. Бироз ўлтирганимиз сўнгида яна чидаёлмай кўнгилга ваҳима келдики, бу ер Хитой қоровулхонасига яқин бўлса, эрталаб черикларини чорлаб чиққанларида фалокат босиб бизга йўлиқишиб қолмасин, мен буни пайқаб келишим керак деб, Ғаппорхон отланиб кетди.

Худо хоҳласа бало йўқ дегандек, бироз юрганидан кейин йироққан чироқ ёруғини кўргач қозоқ овули бўлғайму, булардан йўл сўрайман деб, бориб қарайди. Бир уй лиқ тўлиқ ярақ жабдуқлик, ухлаб

ётган хитой қоровуллари Доғут, Тойошув довон йўлини тўсиб ётган қалмоқ аскарлари экандур. Худо сақлашини кўрингки, қўйилган қоровуллари, боққан бўридай соқчи итлари, ётганларича қотиб ухлаб қолмиш эдилар. Бу каби даҳшатлик ваҳшийлар балосидан қутулиб келиб, воқеани айтиши билан дарҳол орқага қай-тиб, йўлга тушдик.

Келишимизда кўринмаган мўлжаллик белгиларимиз қайтишимизда от қашқасидек бўлиб олдимизда кўрина бошлади. Шундан мўлжал олиб тоғ тепасига қараб тортилган ёлғизоёқ йўлга тушганимизча, уч тўрт бел ошиб, туташ тоғлар орасида кетаётган эдик; йўлдошидан ажраган йўлборсдек, бир ҳайқирик чиқди. Буни эшитгач, ҳар икковлан тинглашиб (жим бўлиб маъносида) қулоқ солсак, иккинчи тоғ бетида аранг кўринган киши қораси томонидан «Ҳой, Ғаппорхон!» деб чин юракдан чиқарган қийқирик довуши экандур. Бу товуш эгаси мўлжал бўйича ўтган қуни кечгача бизнинг келиш йўлимизни тўсиб кутган экан. Биз адашиб бир кун кечикиб қолганлигимиздан ҳар турлик кўрқинчилик ишлар кўнглига келиб, бугун йўлда йўлиқишмасак Оролтепага бормоқчи бўлиб, йўлга чиқмишдур. Бу товуш эшитилиши билан Ғаппорхон ҳам тоғ устига чиқиб, ўзини кўрсатмиш эди. У орқасига қайтиб, биз томонга қараб юра бошлади. Яқинлашиб келганида кўзи менга тушгач, ўзини отдан ташлаб, йиғлаганича келиб мен билан кўришди.

Бу киши эса биздан бир-икки йил илгари руслар зулмига чидаёлмай Ғулжага қочиб ўтган Тўқмоқ қирғизларидан эди. Менинг бошимга шу каби зулм кунлари, қоронғу тунлари тушиб, ҳеч ерга сиғмай қочиб юрганимни эшитгач, кўп хафа бўлиб: «Менинг олдимга келсун, Юлдуз довони йўллари очилгунча мен ўзим у кишини сақлайман», деб ўғлим Ғаппорхонга ваъда бермиш экандур.

Бундан илгари кўришиб танишмаган бўлсак ҳам, бир юртлик ҳақини сақлаб, шундоқ оғир кўрқинчилик кунларимизда бизга бошпана бўлиб, улуғ хизмат қилмиш эди. Агар бу киши вафот бўлиб дунёдан ўтган бўлса, Аллоҳ у кишини раҳмат сувига чўмилдириб, жаннатдан даражали жойлар ато қилсин! Агар ҳаёт бўлса, охириги кунларигача Аллоҳнинг паноҳида бўлсин!

Б а й т:

Яхшилик қилғон кишини ҳеч унутмас Соғуний,

То ҳаёти борица доим дуо қилғай они.

Шундай қилиб, бу дўстимиз Турғун оға билан йўл устида топишқан сўнггида, Қўйошув деган довонга яқин ерда, қалин қарағайлик тоғ ичида биз учун тайёрланган ёлғиз ўтовга келиб тушдик. Марҳум ўғлим Ғаппорхон мени шу жойга ўринлаштириб қўйгач, ўз тирикчилиги учун Оролтепага қайтиб кетди. Менинг бу турган жойим эса, ҳар тарафлама йигирма ўттиз чақиримлаб халқдан йироқ, эгиз тоғлар, қалин қарағайлар, ўрмонлар орасида бўлганликдан инсон йиртқиқлари, золим ваҳшийлардан ўзимни қутилган ҳисоблаб, хуррият осмони остида оз бўлса ҳам озодлик лаззатини татиғандек бўлиб яшамокда эдим.

Вақтлик бўлса ҳам шу фурсатдан фойдаланиб, тиббиёт хизматида ўтган кунларимда тўпланган тажрибаларимни жамлаб, умрим узулган сўнггида халқ учун, айниқса ўз авлодим учун эсдалик бўлармикин деган умид билан, очик туркий тилида бир китобча ёзиб, номини «Шифоул илал» (Касалликлар давоси) қўйдим. Агар шу китобчани ҳушёрроқ бир киши олдимиздан ўтказиб, тушунарлик таълим олар экан, ўзи ва бошқалар учун бундан фойда олиши аниқдур. Бунинг устига бу китобча кўзга кичик кўринса ҳам, тарихи улуғ воқеалик даҳшатлик кунларда ёзилганликдан, авлодимиз учун эсдалик бўлиб ҳар оилада бундан бир нусха бўлиши албатта лозимдур.

Шу билан бош паноҳимиз Турғунбой уйида бирор ойдан ошиқроқ туриб, июн ойи охирлашиб келганда, тоғлардаги қорлар эриб, довон йўллари очилар вақти бўлгач, улуғ Юлдуз орқали Олтишаҳар сафарига чиқмоқчи бўлдим. Бироқ бу узун оғир сафаримда менга ёрдамчи йўлдош бўлғудек ҳеч кимса йўқ эди. Бу тўғрида маслаҳатлашиб, кенгашимиз шунга келиб тўлдиким, Турғунбой оға йўлбошчи бўлиб, улуғ Юлдузга мени етказмоқчи бўлди. Ундан у ёғига бўлса, Кучар шаҳридан келадиган савдогарлар эшакчиларига қўшилиб, ўзим кетмоқчи бўлдим. Сўз шунга тўхталгач, марҳум ўғлим Ғаппорхон отўлов тайёрлаб, сафар жамолғасини келтирди. 1937 йили июл ойининг аввали пайшанба куни эрталаб қўшхонамиз Турғунбой оғанинг ёлғиз уйидан «Бисмиллоҳ» деб отланиб чиқдик.

Икки-уч чақирим йўл юрилгач сўнггида, ўғлим Ғаппорхон отидан тушиб узангимга кўзини суртиб, юзини қўлимга қўйиб йиғлаган ҳолда мендан розилик сўради. Хонтангри тармоқлари улуғ тоғлар орасида ота бола йиғлашган ҳолда бир биримиздан ажрадик. Ҳали меҳримга тўйиб қонмаган ёш болаларимнинг жалдираб қолаётганларини эскариб, улар учун ўз ўрнимда меҳр муҳаббат қилишга буюрдим. Ҳаёт оламида кераклик, дунё ва охиратда фойда зарарлик нарсаларни бироз баён қилиб, васият қилганим сўнггида ўғлим Ғаппорхон кўзи ёшланган, кўнгли мунгланган ҳолда орқага қайтди.

Биз икковлан бўлсак узоқдан ялтираб кўринган, муз қор ойналар билан чўққилари қопланган, улуғ

Тян-Шан тоғлари томрн қараб юзландик. Бироз юрганимиздан кейин қаршимиздаги Қўйошув довонини ошиб, Чопқи яйловидан тушдик. Буни кичик Юлдуз деб ҳам атайдилар. Бу яйловда илгари Тўрғовут қалмоқлари яшаб келган бўлсалар ҳам, бирор юз йиллардан бери қизай қозоқлари эгаллаб турадилар.

Бу ўринда ёзилган «Қўйошув» деган сўз бундан саккиз юз йил илгари, ҳозирги Жамбул Талас ўлкасида ўтган турк улусининг тупки уруғи қирғиз халқидан чиққан қаҳрамон Манас баҳодирни эскартади. Бу қаҳрамон Или Олмалиғ қалмоқлари устида чопул қилмоқчи бўлиб, қўшин тортқанида айтган сўзларини қирғиз достончилари тасвирлаб, тубандагича ирламишдурлар: Илининг боши уч орол кўрган жўра барсинби, Тойошув менен қўйошув ашқан жўра барсинби, деган сўзи халқ оғзида яқин 800 йил сақланиб келган.

ЮЛДУЗ ЯЙЛОВИ

Қўйошувни бугунги кунда меним ошиб ўтишим, биз учун бир тарихий воқеа бўлиб ҳисобланади. Қўноқ бўлиб биз тушган овул қозоқлари бизни Юлдузчи савдогарлардан бўлса керак, деб ўйладилар. Шу билан эрталаб у ердан қўзғалиб, тушга яқин Қоракўл ошуви остига етдик. Уч тўрт соат мўлжалида доvon устига чиқдик. Довон йўлларида қор кетиб, қорайиб қолганлиги учун отдан тушиб, яёв юришга ҳожат тушмади. Чопқи ўйманидан ўрлаб, юқори тоғ бошига чиқиб, бироз юрганимиздаёқ икки тоғ орасида кўзга қорамтил кўринган бир қора кўл олдимизда ялтираб кўрина бошлади. Шу кўлни ёқалаб бир неча соат юрганимизча, тоғ орасидан ўтиб, бош оёғи кўринмаган улуғ Юлдуз яйловининг туганмас тузлангига чиқа келдик.

Тарихларда дoston бўлган турк улусининг айдари деб аталган бу кенг майдоннинг ғарби Ғулжа, Текас тоғлари; шарқи Урумчи, Довончин тоғлари; жануби Кучар, Қорашаҳар тоғлари; шимоли Тян-Шан тармоқ тоғлари билан ўралмиш эди. Бу яйловнинг бошидан оёқ айланаси от юришида ўн кундан ортиқ деб чамалайдилар. Мана шу кенгри яйловда бош оёғи 10 минг оилага етмаган Сумул, Бўлус, Тўрғовут мўғуллари яшайдилар. Булар эса, бундан 200 йиллар илгари Аштархон атрофидан кўчиб қочган мўғуллардан бўлишлари тарихлардан онгланади. Дашти қипчақ чўллари босиб ўтаётганларида кўчманчи турк улусларининг ҳужумларига учраётганларидан омонлиқ топқанлари ярим сонларини йўқотмиш эдилар.

Бу кенг текис майдон ҳавосида бир турлик ўзгариш борлигидан бўлса керак, қўй эчкилари йироқдан туядай; отлари, туялари эса қараган киши кўзига девдай бўлиб кўринар экан. Қиш кунларининг қандай бўлишини билмадик, лекин биз ўтган ёз чилласида тоғ парчаларидек оқ булутлар осмонда айлангач, даҳшатли момақалди роқлар ичида чақмоқлар чақнашиб, бирпасда ҳаво ўзгарур эди. Бунинг ортидан қор, муз дўл аралаш ёмғир ёққани туриб, яна хиёл ўтмай оқ қора булутлар тарқалиб, ялтираб қуёш чиқа бошлайди.

Юлдузнинг ери текис, тўқай йўқ бўлса ҳам, майда гулли ўтлар кўп бўлганлиқдан, ов қушларининг ҳар турлари бу ерларда кўпдур. Булардан бошқа ер қўйнида яшовчи бўрсик, суғур, қўшқулоқ каби ин ҳайвонлари ҳам ҳисобсиз кўпдур. Бироқ ерлик мўғуллар одатларича, бу ин ҳайвонларидан кўп эмас эканлар. Ғоз, ўрдак каби учар қушларни овлаб булардан фойдаланиш ҳам кўп одат эмас экан. Айниқса, қанотли қушлар ичида оққув қушини Тангри қуши деб билганликлари учун, буни бек ҳурматлаб, унга озор берувчиларни қаттиқ жазолар экан. Бу ернинг қўл ҳайвонлари, қир ҳайвонлари эса бошқа ерларникига кўра ортиқча сифатли, куч қувватлик бўлади. Айниқса Тўрғовут отлари ўлка бўйича отоқлик бўлиб йўрғалар, йўртоқилар (отнинг силлиқ юриш турлари) шулардан чиқади.

Энди ўзимни шундай чексиз кенг бир ҳайрат майдонида турганимни кўргач, бу ҳаёт оламида агар маданият ҳақиқий инсоний исломият адолатига қурилмас экан, шарманда маданият сиқиндиси (сиқими, босими, зулми) остида яшагандан кўра бадавият майдонида умр ўтказишни ўзим учун ортиқроқ кўрдим.

Бу Юлдуз яйловининг бошқа тарихий воқеаларини қўятурган тақдирда, шуни айтиб ўтиш керакки, мўғуллар салтанатига Темур султон энг сўнги зарбани шу ўринда бермиш эди. Мўғул аскарлари енгилгач, қиличдан қутилганлари Илёсхўжа ўғли Ўғлонхонни олиб, асли ватанлари Қорақурум Мўғулистонга қараб қочмиш эдилар. Булар ортидан Мирзо Улуғбек қўмондасида шипирма қилич 10 минг чамасида Темур аскарлари қувлаганича Иртиш сувидан душманларини ўтказиб, бобоси олдиға улуғ Юлдуз яйловига қайтиб келади. Сўнгра Олтишаҳар ўлкасидан мўғуллар салтанатининг қолдиқларини йўқ қилиш учун, Мирзо Улуғбекни етарлик аскар билан Кошғар томонига жўнатган сўнгида, ўзи Олмалиғга тушиб, Самарқандга қайтмишдур. Шу даврдан бошлаб Или ўлкаси Жунғория

текислиги билан Уйғуристон-Олтишаҳар қўшилиб, Чин иқлими чегарасигача Турон подшоҳи, Туркистон ҳоқони Темур султон ҳукмига ўтмишдур.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Шундоқ қилиб, Юлдуз кенг майдонига эрталаб чиқиб, шу юрганимизча кечга яқин Юлдузли савдогарлардан отушлик Қосимҳожим деган кишининг қўшхонасига келиб тушдик. Буларнинг турган жойлари Юлдуз қалмоқларининг савдохонаси экан. Уй эгалари билан илгари кўришиб танишмаган бўлсак ҳам, Туркистон халқи одатича қўй сўйиб меҳмондўстлик кўрсатиб, бизни яхши кутдилар. Лекин бизнинг воқеамиздан бироз хабарлари бўлса керак, бу ердан тезроқ чиқиб кетишимизни кутгандек бўлиб туришди. Биз ҳам кўп туролмай, эртаси куниёқ Турғунбой оға икковимиз йўлга чиқдик. Юсуфғужғур деган кучарлик савдогарнинг қўшхонасида Кучардан келган эшакчи киракашлар бор деб эшитиб, уларга қўшилиб кетмоқчи бўлдим.

Қўшхонамиздан отланиб чиққач, Юлдуз яйловининг жануб томонида Тянь-Шан тизма тоғлари қаторларида икки «оғиз» кўрина бошлади. Ботиш томондагиси мўғулча Қўнақай, чиқиш ёғидагиси Қуйқун аталмиш эди. 20-30 чақирим йироғликда туриб, юрар йўлимиз бўлган савдогар эшакчиларининг қатнов йўлини Турғунбой оға менга аниқлаб кўрсатиб қўйди. Сўнгра, икковимиз Юлдузнинг киши йўқ кенг майдонида кўларимиздан қайғули ёшлар оқизиб, от устида қучоқлашган ҳолда хўшлашиб ажрашдик. Ул орқага қайтди. Мен бўлсам, ёлғизоёқ йўлга тушиб, олға қараб мўлжалланган ерга жўнадим. Бироқ бизга ўхшаб кучлик душмандан қочган, йўлдоши йўқ ёлғиз одамнинг, ўзига ақли хуши етарлик даражада ёрдам етказолмаслигини, шу хатарли сафаримда тажрибамдан ўтказдим.

Шунинг учун ҳукамолар демишдурлар офат урган, мусибат етган кишиларнинг ёр-дўстлари, уруғ аймоқлари унга қўлтиқтаёқ бўлишиб, тўғри маслаҳат бериб туришлари, албатта, лозимдур. Жон қўрқинчиси бўлмаган тақдирда, бу каби хатарлик сафарга йўлдошсиз йўлга чиқиш тўғри эмас эди. Маданият оламининг йиртқичларидан вақтлик бўлса ҳам қутилмиш эдим, бироқ бу кетаётган олдимидаги йўлда ер усти яйловларининг энг улуғи аталган Юлдуз тизма тоғларини оралаб юришга тўғри келур эди. Бундай бўлғач, йўлдошсиз, қуролсиз ёлғиз кетаётқанимда олдимида, тепаси оқ қора булутлар билан ўралган Олатоғдан йиртқич ҳайвонлар чиқиб келса, мана бу ҳолда қандай чора кўришим керак? деган даҳшатлик хаёллар босиб, юрар йўлимдан адашиб қолдим.

Турғунбой оға йироқдан белгилаб берган Қуйқун йўлини қолдириб, мўғулларнинг боши туюқ яйлови Қўнақай йўлига кирмиш эканман. Мўлжал берган жойдан эшакчи савдогарларининг ўзлари эмас, изларини ҳам тополмадим. Шундай бўлса ҳам йўлдан адашганимни ўзим билмасдан, яйловга кўчган қалмоқлар (мўғулларнинг Дашти қипчоққан Мўғулистонга кўчиб қочганда Юлдуз яйловларида қолиб кетган қисми) қолдирган изларига алданиб, улар ортидан из қувлаганимча юравердим. Олдинроқ ўтган от эшак излари ҳам ора-сира кўзга чалинмоқда эди. Лекин тоғ ичига ичкарироқ кирган сайин йўллар торайиб, излар озайгани турди. Аксинча, бўрига ўхшаш йиртқич ваҳшийлар ва булардан қочган кийиклар каби ов ҳайвонларининг қолдирган излари борган сари кўпая бошлади. Шу ердан ўтиб, ёлғизоёқ йўл билан бироз юрганимдан кейин, сой ичида ҳайбатлик оқиб ётган каттагина сув бўйига келиб етдим. Қарасам, сувнинг у томонидаги йўл оқариб кўринмоқда эди.

Ёлғиз киши учун синалмаган бундай сувлардан кечиш ўтиш анчагина қўрқинчлик бўлса ҳам, сув кечиш ишларида бироз тажриба кўрганимдан осонлик ила у томонга ўтиб, аср номозини ўқидим. Сўнгра, шу йўл орқалиқ ярим соат чамали юриб эдим, олдингидан хунуқроқ яна бир сув устига келиб, у томонда из бўлиб кўринаётган йўлга ўтмоқ хаёли билан отни сувга солдим. Ўрталаб келганимда оёғи тошга қоқилиб отим йиқилди. Сув белимга чиқиши билан: «Ё, Аллоҳ!» садосини тортиб тепиниб эдим, ўрнидан сапчиб тура келди. Жилов буриб орқага қайтдим. Қарасам, шу вақтда кун ботиб, шом номозининг вақти ҳам кирмиш эди.

Шу оралиқ тоғ бошларида олалаб ётган оқ қора булутлар ҳар ёқдан кўзғалишга бошлади. Ҳаво юзин қоплағач, кун гуркираб, чақмоқлар чақилиши билан, дўл аралаш қаттиқ ёмғир қуйғали турди. Соатимга қарасам, Юлдуз яйловидан ўтиб тоғ ичига кирганим сўнгида от чоптириб дам олган вақтларимдан бошқа, шу ерга келгунча 10 соат ўтмиш экандур. Ҳар соатига 10 чақиримдан оз юрмаганлигим маълумдур. Қора булут остидан тарновдай қуйилиб ётган ёмғир суви хиёл ўтмаёқ ички ташқи кийимларимдан ўта бошлади. Танам сувга чиланиб, совуққа чидаёлмай титраб қалтирағали турдим.

Буни қарангким, жаҳонгир Чингиз, соҳибқирон Темур каби улуғ қўмондонлар кўриқлар ўтказган, саноксиз аскарлар от уловларининг туёқ изларини, ўз кўкрагида кўтарган тамғадек кўриб, юзи устида слаган Юлдуз яйловининг кўкка тиралган тоғлари остидан ёлғиз ўзим сувга ботиб қалтираб ўлтиришим, инсон ҳаётида энг оз кўриладиган тарихий бир воқеа эмасми?

Сўнгра, тўрт томонга қарасам, боши булутга эришган ҳайбатли ола тоғлардан ўзга, ёмғирдан далда

бўлғудек ҳеч нарса кўринмас эди. Бунинг устига одам йиртқиқларидан вақтлик омон қолган бўлсам ҳам, тоғ йиртқиқларининг қўрқинчлик оёқ излари ҳар ерда кўринар эди. Мана шу каби даҳшат ваҳшатлик қоронғу кечасида энг ҳалокатлик ўринда турган бўлсам ҳам, кўнглимдаги иймоним сабабли, яратгувчи меҳрибон Аллоҳ ёрдамига умид боғламиш эдим. Руҳоний қувватим жнсмоний кучимга мадад бериши билан, бўрон-шамолдан далдароқ деб, сой ичига тушдим.

Узун йўл юриб ҳорган, ўй чуқур ерлардан ўтарда уриниб чарчаган ҳар қандай отни тонг отқизиш керак бўлгани учун отни қонтардим. Лекин ҳаёт олами сабабга боғлиқ деган Қўрьон қонунига қараб, ўзимни сақламоқ учун муштумдек тошлардан ўн ўнбешини олдимга тўпладим. Пичоқ боғимига латта ўраб, ўнг қўлимга ушладим. Табиат оламининг ваҳшийлари ўт ёруғидан қўрқишини эскариб, қўлимга говут қопини олдим. Мана шулар билан имконият борича мумкин қадар инсоний, ҳайвоний душманларимга қарши қўярлик қурол тайёрлаган бўлдим. Ва «Оятал курсий», «Ли ийлофи қурайш» сурасини ҳам оғзимдан тушурмай ўқиғали турдим.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом айтмишдурлар: «Роҳат кунлари Аллоҳни унутмай онинг амрини ушласанг, ўл доғи меҳнат кунлари бошинга келса, сени унутмоғой».

Б а й т:

Ҳар гуноҳ қилган эрсанг, чин кўнгилдан товба қил!

Чин кўнгилдан товба қилсанг, ҳар гуноҳни ювғиси.

Сен Яратқон амрини ушлар эрсанг роҳат куни,

Бошинга меҳнат куни тушди эрса кутқорғуси.

Эй, ўғил-қизлар! Худо амрин қолдирмай тутинг!

Бўлса мушқил ишларинг, ёрдам худодин бўлғуси.

Соғуний қилғай насиҳат то ажал еткунчалиқ,

Чин кўнгил дўстлариға эсдалиқ қолдурғуси.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Тушган ерим сой ичи бўлиб, изғирин шамол аралаш тўхтовсиз қуйилиб турғон ёмғир остида, ичим тошим сувга чўмганлиқдан совуққа чидоёлмай қалтираб, титрағони турдим. Лекин шу каби оғир даҳшатлик қоронғу кечада маним жон йўлдошим жонивор отим мен учун қоровуллик хизматини бажармиш эди. Шундоқки йироқдан бирор нарсанинг шарпасини сезиши билан дарҳол бўйнини кўтариб, қулоқларини ўйнатиб, менга ҳозир бўл хабарини берар эди. Шу билан ғам қайғулик бу каби узундан узун тунда ёр васлини кутган ошиқдек қачон тонг отар экан деб, телмуриб ўлтурдим.

Ялт этиб тонг отиши билан талпиниб очирқоб турган отимни ўтга қўйиб, бу ўхшаш даҳшатли кеча офатларидан омон чиққанам учун Тангрига ёлвориб шукр саждасини қилдим. Юлдуз яйловидан ўтиб тоғ ичига киргач, ўн икки соат йўл юриб шу ўринга келган эдим. Энди эса боши туюқ яйлов йўлига кириб адашиб юрганамни билгач, яна орқага қайтмоқчи бўлдим. Отим жонивор адашганимни мендан илгари билган экан. Чунки, бу ёққа келишда зўр билан қамчи остида юриб келган эди, сал бўш қўйсам юришини секинлатиб орқага қайтишга интилар эди.

Ёмғир қаттиқ ёғиб, жала қуйганлиқдан ёлғизоёқ йўллар йўқолиб, от туёқ излари босилмиш эди. Бошоёғи жар бўлиб оққан улуғ сув бўйлаб, кечик йўлни тополмай, тўрт беш соат овора бўлдим. Бунинг устига яна ҳаво бузилиб, кийим бошим сергамай (қуримай) туриб, қор аралаш ёмғир ёққали турди. Охири тинкам қуриб кетганлиқдан отгўнни, хуржун халашни қолдириб, жардан сакраб сув сузиб у томонга ўтсамми ҳам дедим. Бироқ бу ишим ўзим сувдан ўтган тақдирда ҳам хатарлик бўлгани учун, бундан воз кечиб яна «Аллоҳ» деб отимга миндим. Менинг учун шу чоғда от изини кўрмак, ёр юзини ўпмакдан ҳам ортиқроқ кўринар эди.

Б а й т:

Ёр юзини завқини роҳат аҳли билгайлар,

Йўл йўқотган одамлар от изини сўрғайлар.

Қайтадан отимга мингач, тиззага чиққан чўплар ичида из излаб кетаётганимда худо ўнглаб, булут ичидан чиқиб келган ойдек «ялт» этиб, тақали от изи кўзимга кўринди. Агар бунинг ўрнида олтин туёқ ётган бўлса ҳам, бунчалиқ суюнмас эдим. Бу изни кўриб кўзимга суртгач, бунинг бошчилиги билан йўл топиб, дарё кечиги орқалик у томонга ўтмоқчи бўлиб сувга кирдим. Бироқ у томондаги бир тоғнинг тумшуғи осилиб, сувнинг ярмигача кириб турмиш эди. Сув йўли эса шу тумшукнинг ўнг ёғида экан, мен бўлсам буни билмасдан сўл ёғига қараб юриб, қаттиқ оқаётган сув эпкинни (тўлқини, оқими) билан қаршимдаги тоғ тубига чиқиб қолдим. Қарасам, тоғ этагида жар бўлиб эшилиб ётган 30 40 газча шағал қум бор экан. Унинг устидан кетган катта йўл борлигини билгач, тўғри йўлга кесиб чиқмоқчи бўлиб,

хайҳайлаганимча тоғга қараб от солдим. Қий қассурон билан ярим белига чиқаёзганимда от оёғи тўхтамай, қум-шағал аралаш кўчки кўчгандек сирпаганимча сув бўйига етиб тўхтадим. Шу билан 2-3 соат сув ичида овора бўлиб ҳайронликда қолгач, йўлни мўлжаллаш учун яна сувнинг у томонига кечиб ўтдим. Ахир Аллоҳ ёрдами етиб иккинчи кирганимда йўл топиб, қаршимдаги катта тоғ йўлига келиб чиқдим. Мана шу чоғда ер кўк бир хилда кўкариб, булутлар тарқалган, ҳаво очилиб, кўёш ярақламиш эди.

Сувга чўккан кишидек ҳўл бўлган эгин бош, от жабдуқларимни кунга солиб, қоқ тушгача шу ерда ётдим. Лекин бу ётишда кўкарган еру кўқдан, ҳаводаги булутдан, осмондаги кўёшдан бошқа бирор нарса кўзга кўринмас эди. Бу ерда икки уч соатларча ётиб, ҳордиғим чиқиб, усти бошларим қуригач, яна от устига миниб йўлга гушдим. Не ажаб сирдурким, бу йўлда келаётганимда адашганимни отим билгандек, босган оёғи орқага тортиб, ўз ихтиёрича бир қадам йўл олға босмай, қамчи остидагина келмиш эди. Энди қайтар вақтида қарасам, жонивор бир турлик қувончилик билдириб, қамчига қарамай ўз эрки билан олға интилмоқда эди.

Тажрибага кўра ҳайвонларда, айниқса, отларда илоҳи томондан берилган бир турлик сезгу бўлиши керакдур. Бу йўли қайтиб кетаётганимда одатдагича юрмасдан, отимнинг интилишича тасқақлатиб (ўзига қўйиб чоптирмоқ), қаттиқ юришга тўғри келди. Чунки борар жойим олис бўлганликдан тун қоронғусига қолиш кўрқинчи бор эди. Икки томонимдан булутга тиралган эгиз тоғ орасидаги сўқмоқ йўл билан от жоловини кўйганимча солдириб кетаётсам, йироқдан бир киши бошини шундай кўтариб, яна ёширинди. Буни кўргач, бу киши ёлғиз эмас, йўлтўсар қароқчилардан бўлиши керак, деган ваҳима билан кўнглимга кўрқинч тушди.

Исломият қонуни бўйича зиёндур, хаёндур (фойдадур) инсонга ҳар ишнинг сабабини қилмоқлик лозим бўлганликдан дарҳол отдан тушиб, айил уланларимни (эгарни отда ушлаб турадиган тасмалар) қаттиқ тортиб, эгар тақимларимни (эгар тагидан солинадиган махсус кийгиз парчаси) ўнгладим. Чопонимнинг икки енги учини бўғиб бойлаб, ичига 5 10 тош солиб яна кўйин-қўлтиқларимни тошга тўлдириб олдим, қолганини Аллоҳга топшириб отга миндим эрса, ўғри қувгандек от кўйиб, 5-6 чақирим чамаси юрганимча тўхтамай чопдим. Қандай бўлса ҳам, шу билан кўрқинчилик мендан кўтарилди. Йўлда кўринган кишининг шарпаси чиқмай, ким эканлиги билинмай, эсон омон у ердан ўтиб, чўнг сув бўйидаги қалмоқлар тиккан Тиклихон арчасига етиб келдим.

Мўғуллар одатларича катта сувларнинг бўйларига, довон ошув тоғлар чўққиларига қуруқ арча бутоқларини қадаб ўлтирғизадилар. Айлантира тоғ тўдалаб, арча шохларига оқ латта бойлаб қўядилар. Расулulloҳ алайҳи васаллам пайғамбаримиз: «Ҳар инсон ўз подшоҳининг динида яшайди», дедилар. Шунга кўра, Туркистон ўлкаси узун йиллар мўғуллар ҳокимияти остида яшаганликдан дўлана, қайрағочларнинг шох бутоқларига хотин халажларнинг оқ латта бойлаб қўйишлари шуларнинг қолдиқларидур.

Шу ерга етганимча ҳуррият оламида эркинлик билан яшовчи инсонлар кўнгилларидек очилган ҳаво остида ёғин-чопин кўрмай келган бўлсам ҳам, Тиклихон арчасидан ўтганим сўнгида тоғ парчаларидек оқ қора даҳшатлик булутлар ҳар томондан кўзғалғали турди. Момақалди роқ қаҳр ғазоби билан булутга ҳайбат кўрсатиб эди, у кўрққанидан бутун вужуди тешилиб, кўз ёшин қолдирмай тўкишга бошлади. Бир дамда ёруғ оламини қоронғулик қоплаб, кўёш ботиши билан тун устида қозон тўнкаргандек қош қоронғулик ичида қолдим. Энди қоп қора тун қоронғилиги билан қалин қор булутлар остида туриб, устидан изғирин шамол аралаш тарновдан тушкандай совуқ ёмғир уриб, сув ичида шилдираб турган бир одамнинг ҳоли на бўлғусидир. Охири, иложим кетганликдан, отимдан тушиб, ёмғирдан бошпана бўлғудек бир ер топилармикан деб пайпаслаб юрсам, шу ерда чуқурлиги бир одам бўйи келгудек жар борлиги билинди. Дарров жар ичига тушиб отимни чигаллаб, чилбирини белимга боғлаб олдим; ўзим бўлсам шу жар ичида сув олиб камор (ўпирилиб кетган ўйиқ жой) қилиб кетган, аранг бир киши сиғқудек бир ўрин бор экан, куч билан бўлса ҳам шу каморга кириб олдим. Бироқ усти бошим бутунлай ёмғир сувига чиланганликдан, сув ичида ётгандек бўлиб қийналдим. Шундай бўлса ҳам уйқусизлигим устига чарчашлик қўшилганликдан бу каби даҳшатлик жойда ҳеч бир нарса сезмасдан тонг отқунча ухламиш эдим.

Сўнгра уйғониб қарасам, ҳавода парча булут қолмаган, кўк кўкариб, юлдузлар чарақлаб, янгидангина тонг юзи ёримиш экандур. Тездан туриб тонг отқунча отимни жардан чиқариб ўтга қўйдим. Лекин, қор аралаш ёққан ёмғирдан сўнг эскан тонг шамолининг салқини, кийимларим ҳўл бўлгани учун мени қалтиратиб титратқали турди. Бир томондан совуққа чидаёлмай турганим устига, кун бўйи от устидан тушмай юриб, уринганлигимдан менда қаттиқ чанқовлик пайдо бўлмиш эди. Ёмғир ҳар қанча

кўп ёғиб турган бўлса ҳам, ернинг текислиги, сўрғақлигидан (сўриб олувчи, тез сўрувчи) бўлиши керак, чанқоқлигимни босқудек ҳам сув тополмай, ахири чўпларни қоқиб силкиб юриб аранг уч тўрт қошиқ сув йиғиб, шу билан томоғимни ҳўллаб турдим. Шу орада қуёш ҳам ялтираб чиқа бошлади. Ёмғирга чиланиб (ивиб, бўкиб, ҳўл бўлиб), сув бўлган эгин-бошим, от-жабдуқларимни кунга қоқлаб (ёйиб қуритиб), уч тўрт соат шу ерда ётдим. Сўнгра бу ердан отланиб, мўлжалланган томонимга қараб икки соат юрганымдан кейин, олдимдан ялтираб кўринган оқар сувга кўзим тушгач, Ҳизр алайҳиссалом ичган обиҳаёт сувини топгандек, қувонмиш эдим.

Б а й т:

Оч кишига нон юзи ёрнинг юзидин яхшироқ,

Чанқамиш одамга сув ҳурининг кўзидин яхшироқ.

От жонивор ҳам йироқдан сувга кўзи тушиши билан қандай етганини билмасдан тумшуғини сувга ботирмиш эди. Мен ҳам шу баробар от устидан сакраб тушиб, ҳар икковимиз чанқоғимиз қонгунча бош кўтармай сув ичкани турдик. Сўнгра, бу ердан отланиб, бундан уч кун илгари қўниб ўтган, йироқдан кўриниб турган оқ чодирларга қараб жўнадим.

Йўлда кетаётганимда 14-15 ёш чамалик, мол боқиб юрган бир қалмоқ боласи менга йўлдош бўлиб, бир икки чақиримгача эргашиб бирга келди. Ўз тилида ғулдурлаб, узундан-узун сўзлаган бўлса ҳам, мўғул тилини биринчи мартаба эшитаётганим учун, нима деганини билолмадим. Ахир қилган имо ишораларидан тушунсам, қўлидаги эски ёмон қамчисини менга қолдириб, менинг эл ичида бир қўй турадиган яхши қамчимни сўрамиш экан. Қарасам, бошқа чора билан мenden ажрамайди, сўз тушунтирай десам тил билмайди. Кел, икковимиз от чопишайлик деган бўлиб, от бошини қўйиб орқамга қарасам, чанггимга ҳам етолмай қолибдур. Шу билан кечга яқин бир чодирга келиб тушдим. Илгариги танишган еримга тушмакни ўзимга маъқул кўрмадим, чунки ул одамлар мени сезган бўлишлари керак. Бир кеча қўндириб эртаси узатиб қутулганча кўзлари тўрт бўлмиш эди.

Энди у кунлари коммунист большевикларнинг қилаётган ваҳшиёна зулмларига кўра, бунга юз баробар инсоний шарафларини қурбон қилиб, ўзларини ҳалокатдан сақлашга мажбур эдилар. Чунки, бундай кунлари пэсар йўлини тутмоқ, яъни ўзгани ўзидай билмоқ, балки, бир мусулмонни ўзидан ҳам ортиқ кўрмоқ бу каби улўғ шарафга ҳақиқий ислом йўлини тутган чин мўмин мусулмонлардан бошқа ким эга бўлғусидур!

Шу билан бир кеча бу ерда ётиб, эртаси Кучар томонга кетадиган йўлдош излаб, у ердан чикдим. Чиқар вақтимда борар жойимни йироқдан кўринган оқ чодирларни мўлжаллаб кўрсатишган бўлсалар ҳам, қандайдирки, оқ чодирларни йўлда қолдириб, ундан 10 чақиримча юқорида кўриниб турган қалмоқларнинг оқ ўтовларига қараб кетибман. Орада 3-4 чақирим келгудек билқиллама созлик ер бор экан, бундан минг турлик машаққатлар билан аранг у томонга ўтиб ўтовларга яқинлашиб эдим, олди эшақдек келадиган 10 чоғли итлар келиб отимни ўртага олди. Булар ичидан бир катта оқ даъват отилиб чиқиб, тиззамга оғиз солғудек бўлганда чаққонлик қилиб, қамчи билан тумшуғига тортиб қолиб эдим, вангиллаганича қочиб иккинчи менга йўлай олмади. Бироқ, эс олган сўнгида яна келиб отимнинг орқа оёғига тиш солиб эди, темир туёғи билан шундоқ тептики, икки уч юмалаб кетди. Унгачалик уй эгалари қалмоқлар югуришиб чиқиб, итларини ҳайдагандан сўнгра, мени Кучардан мол билан келаётган катта савдогар деб ўйлаган бўлса керак, ўз одатларича кишилик кўрсатиб, отдан тушувимни сўрадилар.

Мен ҳам сир бермасдан: «Орқада молим келаётиб-ди. Юсуфғужғур қўшига тушмоқчи эдим», деган бўлиб, дарров отдан тушдим. Қарасам, ҳай-хўй деганча йигирма чоғлик катта-кичик қалмоқ болалари мени ўраб олмиш эдилар. Мен ҳам дарҳол хуржун оғзидан бир кило қанд олиб, атрофимда йиғилиб турганларга улашиб бердим.

Бу жойда Тўрғовут мўғуллари ичида савдогарлар тинч омон эркинликда яшар эканлар, чунки уларнинг тирикчиликлари ёлғизгина чорва мол орқали бўлганликдан, ҳаёт учун керакли ҳамма нарсага муҳтож эдилар. Мана шунинг учун бойлик ҳавасига тушган Фулжа, Олтишаҳар савдогарлари бу йўлда ҳар қанча оғирчилик тортсалар ҳам, фойдага қизиқиб, булар билан алоқаларини узмас эканлар. Бунинг устига Хитой хонлари томонидан илгаридан бери танилиб келинган Тўрғовут мўғулларининг ўзларидан чиққан хонлари ҳам бордир. Улар томонидан қўйилган Уқур-той, Илгадой унвонли нўюнлари бўлиб, Чингизхон ясақномаси ҳукми бўйича қора қалмоқлар ўз нўюнларига қаттиқ бўйинсунганлар. Булар эрса келиб кетиб турган савдогарларни кўпчилик халқ ва ҳам ўзлари учун фойдали ҳисоблаб, уларга қарши тартиб бузувчиларни қаттиқ жазога тортганлар. Шунга кўра, савдогарлар ўзлари бузилиб, золимлик қилиб, хиёнатга киришмасалар, бошқа тарафдан уларга ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатилмаган. Аксинча, у ердаги мўғуллар қўрққанидан эмас, ўз кўнгиллари билан савдогарларни сийлаб, ҳурматлашган.

Шунинг учун мени ҳам савдогар гумон қилиб, борадиган жойимгача бир қалмоқ йўл бошлаб борадиган бўлди. Йўқ эса, орада 3-4 соатликсозлик ботқоқлик йўллардан юриб ўтишга тўғри келганликдан, йўл билмаган кишининг ўзи юриши қийин эди. Шунинг учун мен буни ғанимат билиб, бироз қанд, чой билан оғзини ширин қилиб эдим, икки уч соатча ботқоққа ботиб юриб, ҳуфтон вақтида деган жойимга келтириб қўйди. Агар у бошчилик қилмаганда, бу йўлда саломат қолишим хатарлик экан. Мени бу ерга етказиб, йўлбошчим қалмоқ қайтган сўнггида қарасам, бир чодирдан йилтираган чироқ кўриниб турибди. Устига бориб: «Киши борми?», — дейишим билан югириб чиққан бир уйғур йигити «Меҳмон келди», деб отимни ушлади. Чодир ичида ўт тутатиб ўлтиришган уч тўрт киши эса, турк халқи одатларича дўстлик кўрсатиб, мени тўрга чиқаришди. Аҳволга лойиқ егудек овқатларини келтириб, бирга ўлтиришди. Уч кунлик даҳшатлик сафаримдан бери оғзим ошга тегмаган, дўст кишилар юзига кўзим тушмаган эди. Шунга кўра, ўзимни буларнинг азиз меҳмони ҳисоблаб роҳат уйқуси билан кечани ўтказдим.

Тонг отиб чой вақти бўлиб эди, ҳар тарафдан чиққан бир неча савдогар эшакчилари Кучарга қайтмоқчи бўлиб шу ерга йиғилмиш эдилар. Мен ҳам буларга қўшилиб, йўлдош бўлдим. Мен адашган Қуйқун тоғларини ўнг қўлда қолдириб, Қўнақай тоғларини оралаб, Кучарга қарата йўлга тушдик.

Биринчи қўналғуни Кучар савдогарларининг чодир уйларида ўтказган бўлсак ҳам, орада уч кунгача ўзлари мўлжаллаб олишган тоғу тош далаларида ётишга тўғри келди. Яхшиямки, шу орада ёгин сочин бўлмасдан турди. Емак ичмақларимиз мўл бўлди. Тоғ совуғини ёғ қайтаради деб, ҳар кунни кечқурун сафар бошлиғимиз ёғлиқ палов қилишга буюрур эди. Учунчи кун Айғирошув деган довондан ўтиб, Қўл деган жойдаги саройга келиб тушдик. Лекин, шу ерга келгунча ёлғиз оёқ йўлдан бошқа ҳеч нарса кўзга кўримас эди.

Бу ерда 30 40 уйлик Тўқмоқ, Пишпек атрофидаги Султа, Сарбағиш қирғизларидан қочиб келган бир юртлик кишилар бор деб эшитдим. Улар билан кўришиб сўзлашмоққа қизиққан бўлсам ҳам, йўл усти бўлиб, йўлиқолмай қолдим. Эртаси кун Қўл саройидан чиққанимизча юриб ўлтириб, Қирғизошув деган довон устига чиқдик. Қарасам, бу довон чўққиси икки ёқдаги эгиз тоғ тошлари билан қисилиб қолган торгина бир йўл экан. Шунинг учун марҳум Ёқуббек оталиқ Олтишаҳар Уйғуристон ҳукуматини қурганда, Кучар халқини Юлдуздаги Тўрғовут қалмоқлари ҳужумларидан сақламоқ учун бўлса керак, бу ерни чегара ҳисоблаб, катта^ қарағай, оғир тошлар келтириб чеб боғламишдур. Ўз даврига кўра тақдирланарлик иш бўлганликдан, марҳумни фотиҳа билан эскариб ўтдим.

Шу кунни кечқурун Саксонкечик ва Қирғизошув ўрталиғида яна Ёқуббек томонидан чегара соқчилари учун қурилган каттагина бир қўрғон ҳаробасига келиб тушдик. Бу эса, от улоқлари, қўрхона ошхонаси билан икки уч юз кишига жой бўлғудек кенгликда кўринур эди. Уч-тўрт юз газ эгизликдаги ерда аскарлар учун ясалган масжид ҳаробасини кўриб, уни зиёрат қилдим. Ўз вақтида яхшигина санъат кўрсатиб ясалганлигига, пештақ-меҳробларидаги қўл ҳунар қолдиқлари гувоҳлик бермоқда эди. Менга ўхшаш мақсади қўлга кирмаган бўлса ҳам, истиқболидаги истиқлоли учун курашиб, қурбон бўлган ўзбек ўғли бир қаҳрамондан қолган асар бўлганлигини ҳурматлаб, меҳроб тупғхжларини кўзимга суртдим.

Ўз вақтига кўра марҳумни, бир томондан, тақдир-лаган бўлсам ҳам, иккинчи томондан, танқидий қарашларимдан ўзимни сақлаёлмадим. Йўқ эса, ўз замонасига кўра бутун шароит қўлга келтирилмиш эди. Икки қайта Лондонга, икки мартаба Туркия султони Абдулазизхонга элчи юбормишдур. Лондон элчилари биринчи боришда 12 минг, иккинчи боришида эса 24 минг фаранг милтиғи олиб қайтмиш эдилар. Булар эса замонавий қуроолларнинг олди ҳисобланганликдан нафақат хитой қуроолларидан, балки, ўша замонда биз

ни босиб олган рус қуроолларидан ҳам ортиқроқ эди. Бунинг устига вақтнинг ҳам қулайлиги, чунки Англия билан Русия давлатлари ўртасидаги рақобат кескинлиги узлуксиз равишда ўсмоқда эди. Мана шу ўхшаш қулай фурсатлар ўтиб, атрофда қараб турган кучлик ёрдамчилар қўлда бўлатуриб, булардан фойдаланиш йўлларини тополмадилар. Яна у даврда бутун Оврупо давлатлари, ислом чироғини ўчириш қасдида, исломият маркази деб танилган Туркия давлати устига ҳужум бошламиш эдилар. Шунга кўра, Халифа ҳазратлари қурооллик куч орқалик ёрдам етказолмаган бўлсалар ҳам, замонга лойиқ низомий аскар тайёрлаш учун олти нафар ҳарбий зобитларини қуроол-яроқлари билан юборган эдилар. Булар келгандан кейин отлиқ яёв бутун аскарлар оз фурсат ичида интизомга олиниб, темир саф боғлагандек чекинмас бир низомий қўшинга айланмиш эди. Бу иш ёлғиз сўздагина эмас, амалда кўрилиб, Урумчи урушида 20 мингга яқин оломон тунгон аскарлари 500 га етмаган отлиқ низомий аскарлар томонидан тор мор бўлмиш эди.

Шу қадар тажрибали ишлар кўз олдида кўрилган бўлса ҳам, яна халқ оғзидаги «Вой, Хитой бузилса,

олам бузилиб қиёмат қойим бўлар эмиш», деган хурофий сўзлардан таъсирланиши марҳумнинг иродаси бўшлигини, замона аҳволидан хабарсизлигини билдиради. Йўқ эса 14 йиллик давлат бошлиғи, агар чин иродалик сиёсий бир қўмондон бўлса, қўлида низомий, қуролланган 40 мингга яқин ислом аскарлари турса, ўз давлатини кофир душманга қандай топшира олсин?

Бандадан камчиликлар ўтмагунча берган неъматини қайтариб олиш, Аллоҳга одат эмасдир. Ҳаёт оламида уруш майдонларидаги зафар ёки хатар ҳар иккови ҳам бир қанча сабабларга боғлиқдир. Агар зафар асбобларини имконият борида тўлиқламай ту-риб урушга киришар экан, Қуръони карим ҳукмида бундай одам хато ишлаган бўлиб, шариат олдида жавобга тортилади. Шу ўхшаш унинг шароитига тўлти билан эга бўла туриб, яна орқага чекина экан, тарих юзини қораловчилардан, ислом ҳақиқа хийнат қилувчилардан ҳисоблатусидир. Дунё ва охира бахтини давлатлари учун, илоҳий қонун ҳукмида белгиланган, ҳар ишнинг ўзига тегишлик сабабларини бажариб, қўлга келтирмай туриб: «Х,а энди, тақдир шул экан», деб ўлтириш энг катта нодонлик бўлиб, Аллоҳ қонунига қаршилик қилмоқликдур.

Б а й т:

*Сабабни қил мусаббибни унутма!
Ҳақиқат шул эрур тескари кетма.
Ота Соғуний қилмишдур насиҳат
Тушунганлар бу сўздин олгай ибрат.
Дема: «Ўзгармас олам иш битибдур»,
На бўлгай эртаги кун ким билибдур.
Ҳаётингни тузатмоққа сабаб қил,
Ватанни қутқазишнинг чорасин бил.
Биринчи чораси илм ўқимоқдур,
Жаҳолат оошига тўқмоқ ҳам таяқдур.
Жаҳолат бизни ажратди Ватандин
Ватан ёлғиз эмас, ҳам жону-тандин.
Бўлар иш бўлди, энди кимлигингни
Унутма, эй ўғил, ўзбеклигингни.
Ютулмасдан бурун сақла тилингни-
Қутқар қуллуққа тушган бу элингни.
Агар тил сақламас эрсанг, ютарлар-
Оёқ остига солгай, қул этарлар.
Сени ютмоққа тайёр аждаҳолар,
Корадур ёки оқ тўймас балолар.
На бўлди, Утуристон, оч кўзингни
Кўзинг оч, Ўзбекистон, кўр ўзингни.
На эрдинг, энди не бўлдинг, қараб боқ,
Қачон бир жойда бўлгай жуфт билан тоқ.
Фариштага яқин бўлгай мусулмон,
Агар дин ушласа, бу ҳукми Куръон.
Билиб динингни сақла, эй мусулмон,
Жудо бўлган кишига минг пушоймон.
Ота Соғуний қилди бу насиҳат,
Ажаб эрмас, кишилар олса ибрат.*

Энди марҳумнинг бу тарихий воқеаси ҳасратлик дostonлар қаторида ёзилган бўлса ҳам, келажакда болаларимиз ҳақлари учун фойдасиз эмасдур.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Устида шунчалик тарихий сўзлар ёзилган бу қўрғонда бир кеча ётиб, эртаси кун булутга тиралган икки тоғ қисмоғида Саксонкечик аталган оқар сув изи бўйлаб йўлга тушдик. Қарасак, бу йўлимизда саксонкечик эмас, юздан ортиқ сув кечган бўлсак ҳам, яна сув кечикларини санаб тугатолмадик. Шу билан ёзнинг узун кунлари кечга давр тўхтамай юрганимизча кеч қилғач, ҳар томондан туман аралаш қора булутлар қўзғалиб, ёмғир қуйиши бошланди. Ости устиларимиз ёмғир суви билан чиланиб, йўл қоронғулигини тун қоронғулиги қоплади. Ҳайрон бўлиб турганимизда, олдимизда тоғ бағри томонидан ялтираб ўт ёруғи йироқдан кўрилгали турди. Буни кўргач, дарҳол от жоловини шу ёққа буриб қарасак, барака топкур яйловга чиқадурган Кучар қўйчилари бўлиб, ёмғирдан қуриқланиб тоғ каморида ётган эканлар. Дахшатли кечада топилган шунга

ўхшаш тоғ ўнқири эса, бизнинг кўзимизда оқсарой уйларида ҳам ортиқроқ кўринар эди.

Бу ва у олам ишларидан хабари йўқ, олдида ҳайдаган бир тўп қўй эчкидан бошқа боқар кутари йўқ, икки дунё ғам қайғулари билан ҳам чатоғи йўқ, қўй душмани бўридан бошқа ташвиши йўқ, бир неча чўпонлар билан ўнқир ичида ёқилган олов айланасида ўлти риб ўтказган бадавлат мажлис лаззатини эскарсам, маданият ваҳшийларига чин кўнглимдан лаънат ўқигим келар эди.

КУЧАР

Шундай қилиб соф кўнгилли, тўғри тилли уйғур чўпонлари билан ўнқир ичида гурунглашиб ўлтириб, шу кечани ўтказдик. Эртаси куни тонгота ҳанграган эшакларни ҳайдашган эшакчилар билан биз ҳам йўлга тушдик. Сўнгра 2-3 соат ўтар ўтмас Саксонкечикни орқада қолдириб, қисмоқ оғзига чиқдик. Шу юриб ўлтирганимизча Текмон деган уйғур қишлоғида тушланиб, бу ердан ўтгач, кечга яқин тепа тоғлар узилишида жойлашган, атрофи қалин дарахтлик бир саройга келдик. Бу биз билан келаётган эшакчилар хўжайинига қарашлик кенг бир қўрғон экан. Шу кеча у ерда ётиб, эртаси куни Абдурахмон деган бир кучарлик савдогар бола билан бирга Кучар шаҳрига қараб жўнадик. Кечга яқин, Кучар сапилидан 4 5 чақиримча йироқ бўлган Шамолбоғ деган қишлоқдаги боланинг жойига келиб тушдик. Об-ҳавоси тоза, сувлари мўл, боғу бўстонлик келишган ер экан.

Бу жойда икки уч кунча туриб, ҳордиғимиз чиққандан кейин, шаҳар кўрмакни ҳавас қилиб, бола билан бирга бозорга кирдик. Айланиб юрганимизда бир киши келиб қўлимни ушлади. Қарасам, Фулжадаги дўстларимиздан отушлик Турдиқори экан. Менга ўхшаб у киши ҳам Кошғардан қочиб чиқиб, ҳеч ерга сизмасдан Кучарга келгач, қўра-жойли бир тул хотинга уйланиб, шу билан ёширинча кун кечирмоқда экан. Мени кўриб: «Вой тўрам, ажабму яхши келдингиз. Сизни худойим менга етказди, пешонамизда нима иш бўлса, энди бирга кўрамиз», деб ёпишиб олганича, ажрамай Шамолбоғидаги қўшхонамизга бирга келди. Сўнгра уй эгасидан мени сўраган бўлиб, от улоқ, хуржун халашларимни олиб, ўз уйига келтирди.

Икки қочоқ бош қўшганимиздан кейин сиримиз очилди. Қарасак Кошғар, Фулжа ва бошқа шаҳарларда бўлган воқеалар ҳамма ерда бирданига бошланган экан. Икковимиз бир неча кеча кундузлаб сўзимиз тугамай, суҳбатга тўймай, паранг сўқишиб (суҳбат қуришиб) ажрамасдан юрдик. Шу орада Кошғардан отушлик Салай домла ҳам қочоқ бўлмиш экан, келиб бизга қўшилди. Ҳар томондан келган қочоқлар топишиб олдик.

Пишиқчилик вақти бўлганлигидан боғ сайли зиёфатларида биргалашиб юриб, тинчлик билан 10-15 кунни ўтказдик. Бу ўртада мулла Ҳошим деган Бухорода мен билан бирга ўқиган кишининг кучорлик талабаларидан бири келиб, у кишининг уйига таклиф қилди. Шаҳар ташқарисида оқар сувлик, боғу бўстонлик келишган бир қишлоқ масжидида имом экан. 1921 йили Бухородан қайтиб Тўқмоқ орқалик кетаётганида йўлдошлари билан бизникида бир ҳафта меҳмон бўлишиб ўтган эдилар. Салайохун домла бошлиқ ҳаммамиз келиб, бу киши уйида бир кеча кундуз меҳмон бўлдик. Иззат ҳурмат кўрсатиб, қўй сўйиб, ўз одатларича олий зиёфатлар қилди. Ичимизда бир-икки илмлик кишилар бўлганлиги учун вақтимиз кўпроқ китоб ўқиш ва илмий мунозаралар билан ўтмоқда эди. «Узоқ яқиндан олим меҳмонлар келадилар», деб уй эгаси хабар қилган бўлиши керак, маҳалла бошлиқлари ва бошқалардан бўлиб яна бешўн киши бизнинг суҳбатимизга қўшилишди. Эртаси куни хурсандлик билан бу ердан чиқиб, ҳар қайсимиз жой жойларимизга тарқашдик. Турдиқори эшаклик, мен отлик эдим.

Шаҳардан 15-20 чақирим ердаги бир қишлоқдан икковимиз мевалик бир боғ олиб, ёз ичини шу ерда ўтказмоқчи бўлган эдик. Шу қишлоқда қоримнинг ишонимлик бир оғайниси бор бўлиб, шом вақти билан у кишининг уйига келиб тушдик. Яхши одам экан, илгари кўришиб танишмаган бўлсам ҳам, ҳурмат билан меҳмондўстлигини билдириб, бизни яхши қаршилади. Борлиқ овқатини олдимизга қўйиб, топқанини келтирди. Кейин қорини бир четга тортиб, узоқдан узоқ шивирлашкани турди. Мен ҳам гумонга тушиб: «Ҳай, бир воқеа бўлдими, бу кишининг хабари борга ўхшайди?», деб қараб турдим. Бироздан кейин Турдиқори ўзгарган ҳолда ёнимга келиб: «Вой тақсир, бало қошимизга келганга ўхшайди. Биз чиққан куни кечқурун Гўнангжуза босқинчилари бизнинг уйни босиб: «Бу ерга ёт кишилардан ким келди? Эринг қори қаёққа кетди? Сен билишинг керак», деб бизнинг хотинни қийнашиб турган чоғда, бу дўстимиз биздан хабар олмоқчи бўлиб, туюқсиздан бу ишнинг устига кириб қолибди. Бу кишини кўргач: «Сен буларнинг яқини ўхшайсан, бу уйга келган кишилардан хабаринг бўлиши керак», деб буни ҳам қийнамоқчи экан, ерлик бир қанча таниш кишилар гувоҳлик беришгани

сўнгида, улар қўлидан аранг қутулиб, ҳозиргина келиб ўлтирмиш экан. Энди маслаҳат шулким, балодан ҳазар, иш чорасини илгари қилишимиз лозим, келиб қолмасдан бурунроқ бу ердан кетайлик», деди.

Шошилинич равишда отларимизни етаклаганимизча йўл билан эмас, боғдан боққа тун қоронғусида туртиниб юриб, иккинчи бир қишлоққа ўтдик. Унғачалик тун яримдан оғиб, қаён бориб, кимнинг эшигини қоқишни билмасдан ҳайрон бўлдик. Охири Турди қорим: «Шу ерда бир хўжа киши бор эди, чала таниш бўлса ҳам шуникига борайлик, бошқа чорамиз йўқ», деб уникига бордик. У бечора ҳар йили тоғ ичларидаги қирғизларга бориб, мурид овлайдиган хўжалардан экан. Муридларидан топган қўй эчкиларини ҳайдаб келган кечасида, келишмасликни қаранг, биз ҳам келиб эшик тақиллатибмиз. Бечора хўжа: «Устимдан Гўнангжуза босқинчилари мени босқани келишган экан», деб жон-мони қолмабдур. Қўрққанга қўш кўринур дегандек, ўз қўрқишларимиз ҳам етарлик эди, бунинг устига тинч ётган бировларни қўрқитишга сабаб бўлишимиз бизга ортиқча бўлди. Қора чироқ ёқилган уйда қўрққанидан ҳали ўзига келмаган хўжамдан ҳол сўрашиб, бироз ўлтиргандан кейин ташқарига чиқиб ётдик.

Ҳатарлик кун қурсин! «Эртаги кунда қаёққа борармиз, кимнинг уйига сиғармиз?», деган ташвишли ўй билан тонг отгунча ухлаёлмай чикдим. Тонг ёриши билан отланиб йўлга чиққанимдан кейин кенгашиб: «Кечаги меҳмон бўлган уй эгаси Ҳошим домланикига борайлик, қандай бўлса ҳам илми бор, қадр билган одам, биз учун бирор маслаҳатлик иш кўрсатса ажаб эмас», деб кечаги чиққан жойимизга келдик.

Қарасак, Ҳошим домламдан дарак йўқ. Тол тагида қуруқ ерда ҳайрон бўлиб, узундан узун ўлтирдик. Шу орада ички қўра эшигидан бир хотин киши бош боқиб қараб қўйди. Ўтган куни келган меҳмон эканлигимизни таниган бўлиши керак, бироздан кейин бир ёш бола қуруқ бир кийгизни судраганича олдимизга келтириб ташлади. Дастлабда келганимизда қариндошларча қизғинлик билан кўришган бир икки кишилар эса, бу учрашишимизда сўли йўқ, сўзи йўқ, қўл учлари билангина кўришиб, бирор нарсадан қўрққандек кўп ўлтиролмаб қайтиб кетишди. Энди бу ишларни кўргач, кўнглимизга ҳар турли хаёллар келиб, бу ерда ҳам катта бир воқеа бўлган ўхшайди деб турган эдик, биринчи келганимизда кўришган ҳожи отанинг ўғли келиб қолди ва бу ҳақда бизга тўлиқ маълумот берди. Шундоқки, Шинг Дубан ҳукумати қурилган кундан бошлаб, бутун Ўйғуристон ўлкаси Совет ҳукумати назорати остига олинмиш эди. Айниқса Учтурпон, Оқсув, Кучар шаҳарларига тўғридан тўғри ГПУ томонидан тайёрланган, ўз отасини ҳам танимайдиган татар, уйғур болаларини келтирмиш эдилар. Улар ҳар жойнинг кўзга кўринарлик кишиларини, ўзларининг ифлос одатларича, мажбурий равишда жосуслик балосига боғламиш эканлар.

Ўтган куни зиёфат мажлисимизда булардан бир қанчалари бўлганликдан, биз кетган куни кечқурун уй эгаси Ҳошимохун домлани Гўнангжуза жаллодлари томонидан қамоққа олмиш эканлар. Бизларни ҳам қўлга олиш қасдида босмачилардек Турдиоҳун уйини босган бўлса ҳам, боғ оламиз баҳонаси билан қишлоқда қолганлигимиздан, у куни жаллодлар қўлига тушмаган эканмиз. Иккинчи қаерда кўрсанглар ёки эшитсанглар, дарҳол бизга хабар бермас экансизлар, ул чоғда баринглар жавоб қайтарасизлар, деган мазмунда уй оилаларидан ва биз билан кўришган кишилардан тилхат олмишдур.

Бу каби даҳшатли шум хабарни онглашимиз билан ҳушимиз бошимиздан учди. Бир кун бўлса ҳам динсиз, раҳмсиз душман илкига илинмай, омон бўлиш умиди билан келган кишилар эдик. Бизни деб уй эгасининг шундай оғир кулфатда қолганини кўриб, қаттиқ қайғуриб, кўп хафа бўлдик. Бир золимлардан, шу ўхшаш аҳмоқ нодонлардан пайғамбарлар ҳам қочган эканлар. Шуни эскарғач, Ҳошимохун домлани золимлар қўлидан қутқариш учун ўзимизни таслим қилишликни лойиқ топмай, қочишни ортиқроқ кўрдик. Илгарги куни келганимизда болга ўймалашган чивиндай бўлган кишилар бугун эса йироқдан қоралари кўринган бўлса ҳам, ўзлари яқинимизга йўлаёлмадилар. Бунинг устига биз келиб отдан тушишимиз билан тегишлик ўринга хабар етиши аниқ бўлганликдан, ҳар бир нафасда ушланиб қолиш қўрқуви кучаймоқда эди. Шунга кўра, борлиқ одамлар биздан қўрқиб тарқашган вақтдан фойдаланиб, от улоқларимизни қолдирган ҳолда яёвлашиб тубанда оқиб ётган катта сойга тушдик. Қарасак, сойнинг у томонида отлик одам кирса кўринмайдиган, ўскандан ўскан жўхори кўринди.

Ваҳший душманларимиз орқамиздан қорамиз узулмай туриб излаб чиққан бўлсалар ҳам, бу ерга кирганимизни ўйламас, деб сувдан чиқишимиз билан қалин жўхори ичига кириб олдик. Эрталаб, чой вақти билан кирган бўйимизча, 6 соат чамаси димиқ жўхори ичида чиркайга (чивинга) таланиб ўлтирдик. Туш оғиб, қуёш қизиқ турган чоғда, айлана атрофимизни синчиклаб қараб ҳеч кимни

кўрмагач, жўхори ичидан чиқдик. Бироқ, қаёққа боришимизни, қаердан бошпана топишимизни белгиласдан, олдимизда йироқдан кўринган қалин қора дарахтзорни мўлжаллаб юрганимизча, аср намози вақти билан қишлоқ четидаги чўнг қопқалик (дарвозалик) бир деҳқон кўрасига келиб кирдик. Бироқ бу киши меҳмон кутмаган, одамгарчиликни билмаган киши экан. Оқшом намози ўтгандан кейин: «Биз меҳмон кутолмаймиз, бошқа бир жойга боринглар», деб бизни у жойдан чиқишга мажбур қилди.

Б а й т:

Соғуний, эр қадрини билмас экан, деб қайғурма,

Ҳазрат Мусо қадрини ҳам билмаганни эсга ол!

«Ўзи келган кўноқни (ётиб қолишга келган меҳмон) қайтариш иймондан эмас», деган пайғамбаримизнинг сўзига қарши турган кишига нима дегали бўлур? Ночор у ердан чиқиб қаерга боришимизни билмай, қоронғу кечада тўхтамай юриб, бир боққа кирдик. Киши кўриб қолмасин деб шу ерда уйқуга киргунча, қалин чирғанақ (тиконли бутазор) ичида чивин чиркайга таланиб ётдик. Бир неча соат ўтган сўнггида бу ердан чиққан бўлсак ҳам, қаерга бориб, нима иш қилишимизни билолмай кўча айланиб, ахири эшиги очиқ бир масжид олдидан чиқдик. Буни ғанимат билиб шу ерда ётмоқчи бўлиб эдик, эртанги куни хатарини ўйлашиб сўзимиз тўхталмай турганда, худо ўнглаб, Кучар тарафдан келаётган бир арава шарпаси билинди. Хонақатом деган бир жойда бўладиган қишлоқ бозорига мол билан кетаётган бир савдогар киши экан. Буни кўргач, Ҳизрга йўлиққандек суюнишиб, сиримизни билдирмасдан шунга эргашганимизча кечалаб йўлга тушдик. 30 чақиримча йўл юриб, тун ярими бўлаёзганда бир бедаликка келиб дам олиш учун ўлтирдик.

Йўлдошим Турдиқори мендан ёш бўлса ҳам, сафарга чидамсизроқ экан, шу ерда бироз бўлса ҳам ухлаб олайлик, деб кўп ялиниб эди; йўлдошдан ажраб қолсак адашамиз деб, мен унамадим. Шу юрганимизча у ерда бу ерда учраган сийрак томлик 3 4 қишлоқ маҳалласидан ўта бориб, тонгга яқин яна бир маҳалла четига келдик. Шу ерда уйқусизлик кўп ғалаба қилгач, қалин дарахт тагига кириб, намоз вақтигача ухлаб қолдик. Эрталаб турганимизда қарасак, кўк юзини қора булутлар қоплаб, ёмғир ёға бошламиш эди. Биз ҳам тура келиб, ҳар бири тубига дува-дува қум уймалаган қари қора юлғун ёғочларини оралаганимизча, ёмғир аралаш йўлга тушдик. Кетаётиб, йўл устида овқатланиш учун уйларига тушган кишилар бизни кўргач, кийим бошларимизга қараб ҳайрон бўлишар эди. Ўзлари эса, ҳозирги маданият оламидан бир ёқлама йироқ турганликлари учун, сиёсатчиларни ҳайратда қолдиргудек сий сифатга эга бўлганликдан, ўтмишдаги ўрта аср уйғурларини эслатмоқда эдилар.

Бу ёзиқ сир инсонлар исломият шарафларидан ёлғизгина исм эгаси бўлсалар ҳам, ҳалигача инсоният ахлоқларидан ажрамаган эди. Энди эса, Мао цзе-дун малъун зулми остида эзилиб ётган бир қанча миллион қон-қариндош, дин орқадолларимиз уйғур улуси диний, миллий ҳуқуқларидан бутунлай маҳрум этилган ҳолда, қизил ёлмоғиз ёрдами билан қора ёл-моғиз бўғзига кириб, ютилиш олдида турибдилар. Бу каби чексиз хиёнат, кечирилмас жиноят ишловчиларини уйғур ўзбек икки Туркистон ўғлонлари улуг боболари Ўғузхон арвоҳи ҳақи ҳеч вақт унутмаслар. Агар унутар эканлар ҳаёт оламининг қора саҳифаларига ҳақиқат ёзувчилари уйғур халқининг қизил қонлари билан бу жиноятни ёзиб қолдирадилар.

Яна ўз сўзимизга келайлик. Йўлда йўлиқиб сўз сўровчи кишиларга Хонақатом бозорига мол юборган эдик, аравамиз илгарилаб кетган эди, деган баҳона билан бошоёғи кўринмаган юлғунлик узун чўл ичида юра юра пешин намоз вақти билан Хонақатом бозорига етиб келдик. Бу эса Кучар атрофидаги қишлоқ бозорлари ичида халқ кўплиги, савдосининг қизғинлиги билан биринчи бозор аталур экан. Бозор ичидан бирор чақирим четдароқ ерда, қалин дарахтлар орасида Хонақатом мозори кўриниб турмоқда эди. Илон чаққан киши арқон шаклини кўрса кўрққандек, бозорга киришдан кўрқиб, қори икковимиз тўғри мозорга бордик. Қарасак, атрофи очиқ, элдан қочик, дарахтзор, ҳавоси яхши, олдида оқар суви бор, ўлтурғудек уйи ҳам бор экан. Мана шу ерда ўзимни бу ваҳшийлардан қутилгандек чоғлаб, тарки дунё қилган сўпилар одатларича пайшанба куни оғиз беркитиб, бошқа кунлари қуруқ нонга қаноат қилиб, 40 кундан ортиқроқ ётдим.

Бизнинг Чиқиш, Ботиш икки Туркистон халқи ичида илгаридан бери мозорпарастлик бидъати, тўғридан тўғри азиз авлиёларга сиғиниш одати кўп ривож олгандир. Шунга кўра, кўпчилик қишлоқ халқи Хонақатом мозорини Туркистонда ҳикмат айтган машҳур Қулхўжа Аҳмад Яссавий мозори деб ишонар эканлар.

Мана шу ерга келгач пайқаб қарасам, Кучардан 80 90 чақиримча жануб тарафда Таклимакон чўлларининг ғарбий этаги, Ҳимолой тоғларининг шарқий томонидан чиққан Торим дарёси бўйига келган эканман. Шу ердан Лобнур кўли орқалик Тўғрак жангали (тўқайзори) оралаган йўл билан 12

кунда тўғри Хўтан шаҳрига чиқса бўлар экан. Бу ерга келгандан кейин киши билмас, душман қадами етмас тинч жойга келдим ўхшайди десам, бир икки жума ўтиши биланоқ: «Вай, фалон мазорга хўжамлардан шундоқ бир киши келибдимиш», деган сўз тарқалиб, атрофдаги одамлар зиёратга келгали туришди.

Бундан илгари Хўжаниёз қўзғолонида иш кўрсатган саҳро халқи ичида шангю, мироблар бўлиб, булардан атоғи чиққанлари икки киши бирови Обил мироб, иккинчиси Матниёз шангю деганлар эди. Улар эса, яқин бир йилдан бери биз ўхшаш қочоқ бўлиб, босқинчиларга тутқич бермай кенг дала, қалин тўқай ичида золимлар қўлига тушмай, жон сақлаб юрган эканлар. Ҳар иккови ҳам ярим кечада келишиб, мен билан кўришиб кетдилар. Сирдош бўлиб қолгач кундан кунга муҳаббатлашиб, ҳар икки-уч кунда кўришиб турмасак чидаёлмайдиган бўлиб қолдик.

Обилмироб ўзи саводсиз ўқимаган бўлса ҳам, ота бобосидан тортиб юрт сўраб, эл билиб келган очик юзлик, чечан тиллик, эр юрак киши эди. Матниёз шангю ундан кўра бироз ёшроқ, оғир босиқ, мадраса кўрган, оз бўлса ҳам сиёсат кўриб, кўзи очилган хушхулқ, адаблик йигит эди. Булардан бошқа узоқ яқиндан эшитиб келган ошна оғайнилар кундан кунга кўпайишкали турди.

Қочган кишидек эмас, саёхатга чиққан бир кишидек бўлиб, чақирган жойга бормай туролмадик. Буни кўрган Турдиқоримнинг ранги қум ўчиб қўрққанликдан баҳона қилиб: «Фалон қишлоқда бир оғайни кишим бор эди, шу ерга бориб, Кучардаги уйимдан хабар олдирсам, бирор ҳафта ичида қайтиб келардим», деб мендан рухсат сўради. Қочоқ кишига ҳар ёқлама икки кишидан бир кишининг енгил бўлишини йўлаб, қорига жавоб бердим. Бу киши кетгандан кейин Обилмироб билан маслаҳатлашиб, ҳар икковимиз жангал йўли билан Хўтанга ўтиб, у ердан Тибет орқали Ҳиндистонга кетмоқчи бўлдик. Сафар жамолғаси билан бари иқим чиқимни ўзи кўтармоқчи бўлди. Ўзининг айтишича мол дунёси кўп, фарзанди йўқ, қадрдон хотини ўлиб кетган, кейинги хотинидан бола бўлмаган экан. Шунга кўра орқасида қоладиган, қайғурғудек кимсаси бўлмагач ва ҳам золим босқинчи ҳукумат томонидан биз ўхшаш қаттиқ таъқибга тушганликдан безор бўлиб, бошқа бир мамлакатга кетиш нияти бор экан. Бироқ, ўзи давлат эгаси бўлгани билан ўз еридан чиқмаган, узоқ яқин сафар кўрмагани учун, қандай қиларини билмай турган вақтида бизнинг келиб қолишимиз бунга қулай бўлмиш эди. Ўзига ҳамдардлигимни онглагач, жони кириб, сафар ишини тезлатгани турди.

Тўғроқ жангали йўлини юрганимизда икки уч кунлик сувсиз чўлни кесиб ўтишга тўғри келар экан, бунга хачирдан бошқа ҳайвон чидаёлмайдир. «Ўзимнинг 10 отга бермайдиган ишонимлик хачирим бордир. Сизга ҳам шунга ўхшаш бир хачир олишим керак. Яна шундоқ ваҳшатлик жангали, чўл йўлларида кўп сафар қилган, бу йўлнинг ўй чуқурини яхши билган моҳир йўлбошчи билан ҳам уқушиб қўйдим», деб ҳар қанча қизиқтирган бўлса ҳам, нимагадир бу сафарга кўнглим ризолик бермай, кечиктириб турдим. Йўқ эса, сафар жамолғалари ҳар томонлама тўлиқланиб қўлга келтирилмиш эди.

Б а й т:

Кўргулук бўлса қаерда ани кўрмай чора йўқ,

Туз насибанг қайда тушса они тотмай чора йўқ,

дегандай, ҳар икковимизга ҳам кўргилик вақти келиб қолган экан. Бундан хабаримиз йўқ, биз унга чора излаб юрганимизда туюқсиздан кечаси келиб, Гўнангжуза жаллодлари дўстимиз Обилмиробни қўлга туширмишдур. Ётган жойимиз қишлоқдан четроқда бўлганликдан кечаси бўлган бу воқеадан хабар топмаган эканмиз, эрталаб келган Обилмироб инисидан эшитиб, ҳайрон бўлиб турсам, ўзимизга қарашлик яна бир киши: «Вай, ҳожим, уч тўрт кун бўлса ҳам, бу ердан бошқароқ жойга йўтқалмасак бўлмайди», деб маслаҳат кўрсатиб, шу дамдаёқ мени яширин йўл билан 10 чақиримча қумлик ичидаги бировнинг кўрғонига элтиб қўйди. Соқ бўл бек бўл билан кечани шу ерда ўтказиб, ортиқ туришга имконият бўлмагач, эртасигаёқ қайтиб мазорга келдим. Қарасам, ишлар бошқача бўлиб, ҳар хил сўзлар кўпайганини сездим. Шу кечалаб Обилмироб оиласига кўнгил айтгани ва ҳам улардан ўз тўғримда маслаҳат сўрагани бориб эдим, кўришган дўст кишилар бу ердан тезроқ кетишимга маслаҳат бердилар. Шунинг учун Обилмиробнинг қайниси билан бу жойга келганимиздан бери ошнолигимиз бор эди, бу воқеани англаб, аҳвол сўрагани келган экан, бу киши менинг ҳижолатимни кўриб: «Домлаҳожим, кўп хафа бўлманг, шу кечадан қолдирмай сизни Кучарга етказиб, ўз уйимда сақлайман. Бу ишлар бироз жимиққандан кейин маслаҳат билан сиз айтган жойга етказиб қўйишга ҳам яраймиш», деган сўз қилиб эди, анчагина кўнглим кўтарилди.

Шу кеча ваъдалашган жойга миробнинг ўғай ўғли бояги мақтовлик хачир қўшган мапани (Хитой аравасини) келтиргач, чўнг йўлни қолдириб, чўл билан тўхтовсиз юриб тонг отар вақтида манзил жойимизга етиб келдик. Йўл билан, кишиларнинг айтишича, 100 чақиримча юрган ўхшаймиш. Ичкари

Хитойдан мапа билан бир кунда 100 чақиримдан ортиқ йўл юрадиган 10 ёмбулик асл хачирлар борлигини эшитган эдим, шу сафаримда ўз кўзим билан кўрдим. Йўл юрганда ғамза билан рақсга тушгандай қулоқларини ўйнатиб, оёқ босгани билинмай елкан кема кетгандек, қамчи урса учгандек, бечора мироб бунга 10 от эмас, ҳар қанча баҳо қўйса ҳам арзир экан деб, Хдндистон сафари ёдимга тушгач, афсусланиб кўнглим бузилмиш эди.

Кечагина бирга юрган жон йўлдошимизни ўғрига олдириб, узун сафарга аталган 10 отлиқ улоғини мен миниб, қочган жойимга қайтишим қайси балони менинг бошимга келтирур экан, деган қайғулик ўй билан белгиланган уйга кириб ўлтирдим. У ёқ бу ёқ кўча кўйга чиқишни кўйиб, чилла ўлтирган кишилардек, тоат ибодатга киришгани турдим.

Мозорда турган кунларимда асли кўна (эски) турпонлик, Кошғар мадрасаларида ўқиган, ўзига яраша илми бор, халқ оғзида «қозиохун» аталмиш Мулланиёз номли бир киши мендан дарс ўқиб юрган эди. Мозор маҳалла одамлари бу воқеа бўлиб биздан ажраганлари учун қайғуришиб, хафаланган эканлар. Биз кетиб 10 кунча ўтгандан кейин ҳар қандоқ бўлса ҳам йўқлаб келишимиз керак деб, қирқ эллик сўм пул билан қозн охунни бизга юборибдилар. Биз билан кўришиб боргандан сўнг қараса, ҳукумат томонидан ортига тушган киши бўлиши керак: «Қаёққа бординг, пул берган олган кишиларни кўрсат, у билан кимлар алоқа қилган?», деб охуним бечорани қаттиқ қийнаб сўроқ қилган экан, қийновга чидаёлмай жон аччиғида ҳамма сўзни ортиғи билан айтиб берибди. Сўнгра Гўнангжуза хитой жаллодлари мозор маҳаллага келиб, биз билан алоқа боғлаган кишиларни қийин қистовга олиб: «Қани, у одамни топинглар?» деб сиёсат қилса, кўрқишиб турган қишлоқ халқи: «Шу киши бўлади», деб қозини кўрсатибдилар.

Бу воқеадан хабарим йўқ, қози келиб бирор ҳафта ўтгандан сўнг, қўшхонамда ёлғиз қолиб зерикканимдан, бизга яқин маҳаллада кўп йиллардан бери турғун бўлиб қолган бир андижонлик киши бор экан, уни кўришга хумор бўлиб, боғига бордим. У ҳам ўз юртлигини соғинган бўлиши керак, акаука топишгандек кучоқлашиб муҳаббат билан кўришдик. Яна ўз оғайнилариимиздан ғулжалик Турсунбой мен билан кўришиб Ғулжага қайтмоқчи экан, у ҳам келиб биз билан ўлтирди. Мана шу орада ўзаро ғимир шивир бўлиб, қулоғимга совуқроқ сўз эшитилиб қолгач, ҳадик олиб ташқарига чиқдим. Икки ёш бола олдимга югурганича келиб: «Сизни излашиб юрибдилар, Гўнангжуза кишилари қўшхонангизга кириб кетди», деб хабар беришиб қолди.

Сўз айтишга ҳам фурсат бўлмади. Ёнимдаги мавзур соатимни: «Сизга омонат, уйга бериб қўйинг», деб Турсунбойга топширдим. Бир нафас бўлса ҳам золим юзини кўрмасга энг сўнги чора қилган бўлиб, бир парча ўсган жўхори ичида ёшириниб турдим. Ҳали нафасим ҳам ростлангани йўқ эди, икки қуролик аскарга беш олти қуролисиз кишилар эргашган ҳолда чопганларича келишиб, жўхори ичида ётган менга от устида туриб кўзлари тушди. Мен ҳам қочиш даврининг тугаганини кўргач, балога сабр қилиб, ўзимни таслим этишга мажбур бўлдим. Қарасам, Ҳонақа томондан қозиохунни, тушган жойимдан уй эгасини мажбур равишда бирга келтирган эканлар. Ҳар икковлари ҳам биз учун анчагина кулфат кўриб, машаққат чекканлари юз кўзларидан кўриниб турган эди. Менга ёрдам етказиш учун юрган бу кишиларни бу каби ачинарлик ҳолда кўриб, қаттиқ қайғурган бўлсам ҳам, қуролик куч олдида бўйинсунмоқдан бошқа чорам йўқ эди.

Шундоқ қилиб, мени қўлга тушириб олгач, ўзлари келтурган қора мапага ўлтирғизиб, олди орқасини киши кўринмайдиган қилиб ўраб қўйди. «Бошингни чиқара кўрма, кўрасан!» деб, қуролик аскарлар ўртага олган ҳолда, шу ҳайбат билан юриб бир ерга келгач тўхтадилар. Олди орқамда икки аскар мени ҳайдаганича ичкаридан ичкари киритиб, усти ёпиқ, қоронғу узун йўлак тўрига обориб, эшик очилиши билан орқамдан итариб киргизишди.

Худо сақласин, гўр қоронғусидек ҳеч ердан тешиги кўринмагач, «Ло ҳавла»ни ўқиб, бирикки минут туриб эдим, синиқ довуш билан секингина «Салом алайкум» деган киши қораси кўриниб, кўришмак учун қўлини узатди. Мен ҳам киши борлигини билгач, ўзимни тўхташиб олиб, ундан ҳолаҳвол сўрадим. «Бу ерда ётганимга 20 кун бўдди, ҳаммадан ёлғизлик ёмон экан, хафа бўлмайсиз, худойим менга раҳм қилиб, сизни етказди. Ўзим хўтанлик, отим Тўрохун, молларим қўлга гушиб, савдогарчиликда айбланиб қамалдим», деди. Мен ҳам: «Биродар, пешонага ёзилган яхши ёмон ишларни кўрмасга чорамиз йўқдир. Сабр қилайлик, кўп хафа бўлмай ўлтирайлик. Сиз, биз Қуръонга ишонган муслмонлармиз. Қуръон сўзи Аллоҳ сўзидур. Аллоҳнинг айтишича: «Ҳар бир оғирлик орқасидан, албатта, енгиллик келгусидур». Шу ўхшаш ҳар икковимизга қувват бергудай диний сўзларни айтиб, зиндон йўлдошимни ҳам бир озгина юпантирган бўлдим.

Менинг эгнимда бўлса, бир қават ёзги кийимимдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Эрта кечада ейдиган

овқатимизга бир коса қайноқ сув, бир дона мўма¹ нон берар эди. Ётган уйимизнинг узунлиги тўрт газча келса ҳам, эни торлигидан кўндаланг ётолмас эдик. Остимизда эса тупроққа қоришиб кетган бир парча бўйрадан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Келган

Буғда ошириб пиширилган ҳамирли нон.

куним кечаси мени қуроллик бир аскар сўроққа олиб чиқди. Узундан узун қоронғу тор йўлакда ўқланган милтиқни орқамга тақаб юрганича лампа ёқилган каттароқ бир уйга олиб кирди. Қарасам, устал (стол) ёнида бирорта ҳам хитой уруғидан йўқ, уйғурча дўппини чеккасига қўйган бир татар боласи ўлтирибдур. «Ҳай, шу шумоёқлар бу ерларга ҳам етиб келган ўхшайди», деб ўйланиб туриб, кўрсатган жойига ўлтирдим. Нимагадир юзимга қарагач, тездан гапиролмасдан, 5 б минут ўтгандан сўнг тикилиб туриб: «Фалончи деган киши сенмисан, қайдин чиқдинг, қаёққа бормоқчи эдинг?», деди. «Фулжадан чиқдим, мен табибман, Хўтанга бориб, Ҳиндистон дориларидан олиб қайтмоқчи эдим» деганимда, «Ёлғон», деди. Бунга қараганда, менинг маълумотимни Фулжадан олиб, тўлиғи билан билган ўхшайди деб, ўйланиб қолдим.

Бу чақириқда сўраган сўзи шу бўлиб, бошқа ҳеч нарса демади. Орадан 10 минутча ҳам вақт ўтмасдан туриб, мени қайтариб юборди. Эшиқдан қоронғу уйга қадам қўйишим билан, йўлдошим Тўрохун ўрнидан тура келиб: «Вай, хўжам, сизни олиб чиқиб кетгандан бери хавотирланиб ўлтирдим», деб менинг ҳақимда қилган ташвишини гапирди. Бошқаларни сўроққа олиб бориб қайтарганда таёқнинг зарби билан ўзи юролмасдан аскарлар уни йўловсуёвлар билан келтириб ташлар эканлар. Бундай ишлардан Аллоҳ мени ўзи сақламиш эди.

Б а й т:

*Яхшилик кунларда худони ҳеч унутма Соғуний,
Бошинга тушса қора кун, ташламас у ҳам сани.
Ёшлигинг ўтди, ғурурлик бирла тоат қилмадинг
Кексалиқда кетди куч, солган иморатинг қани?
Ёш етибдур қон ютиб, ғам-қайғудин айрилмадинг,
Барчаси ҳақ йўлида билгил худонинг бергани.
Оқ соқоли ҳақиға бу Соғуний бечорага
Кўрсатиб ўлмасдан бурунроқ ул Муҳаммад қабрини.
Ким ўқиса ҳар қачон Соғун отанинг шеърини,
Бир оғиз Қуръон ўқиб шод айласин арвоҳини.*

Бу каби жаллодлар қўлида зиён заҳматга учрамай, чекинмай, қутилганим учун Аллоҳга ташаккур қилиб, кўп ҳамду санолар айтдим. Шу билан мени бир йўл чақирганича, иккинчи ўзлари йўқламагач, у золим қонхўрлар юзини кўрмаганлигим учун Аллоҳга ташаккурлар қилдим.

Орадан уч тўрт кун ўтар ўтмас, зиндон йўлдошим Тўрохунни сўроққа чақирдилар. Бундан илгари ҳам қийнов қистов ишларини кўриб ўткизган бўлиши керак: «Ҳай, менинг ишим қандай бўлар экан?», деб жон ҳовучлаган кишилардай кўрққанича кетди. «Кемага тушган кишининг жони бир», дегандай йўлдошим қайғуси устига, инсончилик экан, ўзим ҳам қайғура бошладим. Орадан уч тўрт соат ўтгандан кейин қарасам, ўзи айтгандек, бечора Тўрохунни йўлаб суяб эшик олдига келтиришиб, ичкарига итаришиб юборди. У гандираклаганича келиб, менинг олдимга йиқилиб тушди. Қарасам, устидан сув қўйгандек қора терга тушган экан. Эшик ортида тинглашиб туришларидан кўрқиб, ҳол сўрашга ҳам журъат қилолмадим. «Худоё, булар зулмидан ўзинг асрамасанг, кўрар кунимиз шул экан», деб «Ло ҳавла»ни ўқиб, устида жалдираб ўлтирдим.

«Мўминлар учун энг оғир замон қайсидур?», деб расулуллоҳдан сўраганларида, «Ҳаромзодалар халқ устига ҳукмрон бўлса», деган мўъжиза сўзларини кўз олдимиздан ўтказдик. Бу ваҳший йиртқичлар ваҳшиёна қилган зулмларини ёшириб уялгандан эмас, балки шайтонлигидан ҳеч кимга айтмаслиги учун ҳар бир зулм кўрган кишилардан шартлик тилхат оладилар. «Жонингни оламан, довшингни чиқарма», дегандек, бечора кишилар бошқа сўроқчиларга ҳам ўз устиларидан ўтган ноҳақ зулмлардан бир оғиз гапиролмайдилар.

Шу аҳволга тушиб ташқарига чиқилмасдан, кеча кундузи билинмаган қоронғу уйда ҳафта ўн кунни шундай қийинчиликлар билан ўтказдик. Мен келган кундан бошлаб, ҳар куни икки уч вақт биз ётган қамоқхона орқасида қандайдурки бир аёл кишининг йиғлаган довуши эшитилган сўнггида, том орқасини дупиллатиб сўққали туради. «Бу нимадур?», — деб йўлдошимдан сўрасам: «Мен келгандан бери шу том орқасида ҳар куни неча қайта йиғи овози чиқади. Йиғидан тўхтар экан, том орқасини уриб, яна довуш чиқариб, «Киши борми?» дегандек чақириб қўяди. Мен ҳам бунга яраша жавоб қайтарай

десам, соқчи аскарлардан кўрқаман», деди. Яна бир куни йиғи солиб том қоқиб эди, қарасам, соқчи аскарлар кўринмагач, Тўрохунни эшик пойлоқчи қилиб, орқа томни гупиллатган сўнггида: «Сиз ким бўласиз?», деб қичқириб эдим, «Мен дуббегининг хотини бўламан, олти ой бўлди шу ёлғиз уйда қамоқдаман, кўрққанимдан, ёлғизликка чидаёлмай, кунда уч тўрт марта йиғи солиб сизларга ҳам тинчлик бермадим. Бошқа иложим йўқ, қандоқ бўлса ҳам хафа бўлманглар», деди.

Бу хотин олти ойдан бери ёлғиз уйда, ёлғиз ётиб, бу раҳмсиз тошюрак қора кўнгиллар қўлида тортган жабр жафоларини онглагач, бунинг олдида бизнинг ишимиз ҳолва бўлиб қолди. Яна бир куни қарасам, ўртамиздаги девор тангадек тешилиб, бир нарса қимирлагандек бўлди. Тортиб олсам чўка ёғочи экан. У билан орамиз очилиб, телефон қургандек бемалол гаплашгани турдик. Эри дуббеги бўлгани учун қанчадур олтин солиб, шуни тўлатмоқчи экан. Бундан бошқа ҳам турма сирларидан бирмунча ишларини бизга тушунтириб турди. Кейин эшитсам, бу хотин турмадан қутилгач, ўз одатларича диндорлик билан мастураликда юриб, умри қисқа экан, дунёдан ўтибдур. Худо раҳмат қилсин!

Йигирма кунга яқин бу уйнинг қийинчиликларини кўрганимиздан сўнгра, бизни бу ердан кўра кенгроқ, ёруғроқ бўлган ёнимиздаги уйга чиқазди. Бунда эса Кучар оқсоқоли Муҳаммадали охун йўлдоши билан, мен Тўрохун билан тўрт киши ўн кунча ўлтирганимиздан кейин, икки аскар келиб бизни ҳайдаганича бир майдонга чиқарди. Қарасак, олди орқаси ўралган, икки от қўшилган кўтак (ёғоч арава) арава тайёр турибди. Қуроллик уч аскар бошчиси қирғиз, қолган иккови уйғур, бирови олдимизда, иккови ёнимизда хитой одатларича милтиқлари тикланган ҳолда турарди. «Нари тур», деб қичқириб йўловчиларни кўрқитгач, кўз кўрқитиш, юрак чўчитиш учун бўлса керак, олди-орқамизни ўраган аскар, халқ кўп бозор ўртасидан юриб, аравани қаттиқ ҳайдаганларича шаҳардан чиқардилар. Йўлдошларимиздан Муҳаммадали оқсоқол содда кўнгил, эски одамлардан экан. Ўлимга кетаётган киши дуо қилгандек, турган халққа қараб узун ўсган соқолини силаб бошини эгди. Буни кўрган бечора мусулмонлар ҳам соқолларини силашиб, бизга қараб дуо қилган бўлдилар.

Шу аҳвол билан Кучардан чиққанимизча юриб, биринчи қўналғуга етдик. Йўлда кетаётганимизда бешлаб, ўнлаб от эшак минган бозорчи, йўловчи кишилар учрар эди. «Четга торт!», деган бақирикни эшитишлари билан биз ўтиб кетгунча кўча четида улоқларининг бошини буриб, тескари қараб турардилар. Йиртқичлар олдида бошқа жониворлар қандоқ кўрқиб туришса, бу бечоралар ҳам шу аҳволда кўрқиб турганларини кўрдик. Биринчи қўналғуга келган кечада аскар бошлиғи мени чақириб: «Сиз яхши киши кўринасиз, бизнинг қоидамиз бўйича гуноҳкорларни кечаси уйга қамаб, қўлоёқларига занжир солишимиз керак эди, сизни кўриб бундай қилишга ботинолмай қолдик. Ҳукумат буйруғи бўлгач, биз буни бажаришдан бошқа эркимиз йўқдир. Сизлар тинч бўлсанглар ҳеч иш йўқ, биз ҳам тинч бўламиз», деди.

Тўхтаган жойимиз, Бой деган отига яраша боғу бўстонлик, қалин дарахтзор билан ўралган, оқар сувлик, ҳавоси келишган бир қишлоқ экан. Шу кеча соқчиларимиз бизни ерлик Гўнангжузага топшириб, ўзлари кўринишмади. Бу ердаги хизматчи уйғур болаларига қарасам, олди 30 га етмаган, 18 20 ёш ораларида бўлиб, икки сўзнинг бирида «бизнинг синфий душманларимиз» дейишни ўрганмиш эканлар. Шунга кўра бизни ҳам душман ҳисобида кўриб, биз каби асирлар ҳаққиға хиёнат қилдилар.

Ҳаёт оламида тарбият-саҳобат каби таъсирлик нарса йўқлиғи шубҳасиздур. Ёлғиз инсонга эмас, барча жонлик мавжудотларда таълим-тарбия таъсири кўз олдимизда кўрилиб, бунинг натижалари бутун дунёга тарқалиб турмоқда. Ўқитиш ўргатиш буён турсин, суҳбат ўзи ҳам, суҳбатдошларга ўт билан сувдек тез ўтади. Шунинг учун ҳам ҳар кимга, суҳбат йўлдошларига қараб баҳо берилади. Нух пайғамбаримизнинг ўгли ёмон йўлдошларга қўшилиб эди, пайғамбарзодалик фай-зидан ажради. Асҳоби Қаҳфнинг ити яхшиларга эргашиб, Қуръонда қиссаси айтилиб, ҳақ йўлдаги одамлар қаторига кирди. Айниқса, исломнинг отидан, Қуръоннинг хатидан бошқа ҳеч нарсага эга бўлмаган бир мил-лат болалари, уларнинг кўнгил кўзларига яхши-ёмон ҳеч бир нарсанинг акси тушмаганликдан, нима бўлса ҳам биринчи аксни дарров қабул қиладилар. Шунга кўра совет сиёсатчилари, Шинг Дубан ҳукумати қурилган кундан бошлаб, бу ўлкани қизил Ушуристон қилиш учун қалам кўрмаган, хат тушмаган дафтар каби топ тоза кўнгиллик уйғур болаларини коммунистлик руҳида тайёрламиш эдилар. Мана, бахтимизга қарши, биз шўрлик қўлга олинган кунимиздан бошлаб отасини танимаган шу болалар олдида сўроқ беришга мажбур бўлдик. Энди эса, бизнинг устимизда қанчалик огир ишлар ўтганлигини, менинг шу сўзларимдан кейин, оқил одамлар тўлиқ тушуниб онглагандирлар.

Шу билан эртаси куни ўз соқчиларимиз келгач, одатдаги ишлар билан учинчи қўналғуга қараб жўнадик. Қопсалан сувидан ўтиб кетаётганимизда Тўра охуннинг кўнгли бузилиб: «Бу золимлар бизни соғ

қўйишига кўзим етмайди, кечанинг қоронғулиғидан фойдаланиб, бошқаларга қарамай икковимиз қочайлик. Жангал йўлига етиб олсак, у ёғига ўзим бошлайман», деб мени кўзгаб кўриб эди; бу иш хатарлик бўлгани учун розилик бермадим. Шу билан юриб кечга яқин Сайрам қишлоғига етдик.

Бу жойнинг Сайрам аталишининг сабаби эса, бундан 200 йиллар олдин ерлик хонларининг иттифоқсизлиги, ҳукуматларининг кучсиз расволиғидан фойдаланиб, Фулжа хони қалмоқ Кўнгтожи талончилик қилиб, ўлжа асир олмоқ учун Фулжадан аскар тортиб чиқади ва Сайрам шаҳрини қамал қилади. Атрофдаги Бухоро, Хоразм хонлиқлари эса томошачи бўлиб қараб турадилар. Бир неча кунлар ўткач, қалмоқлар ҳимоясиз қолган шаҳарга бостириб кирадилар. Талаб булаб, вайрон талқон қилган сўнггида, иккинчи ўзларига қаршилиқ кўрсатмасликка гаров олгандек бўлиб, кўзга кўринган юрт яхшиларидан 30 неча уйлик оилани, ўз одатларича, оқ уйлик қилиб олиб кетадилар.

Кўнгтожи ўлган сўнггида, Оқсув Учтурпон йўли билан улар ўз элига қайтиб келаётганларида, шу ерга етгач қарасалар, бу ер ҳам она Ватанлари Сайрам ерларига ўхшаб кетар экан. Рост, булар деганларидек оқар сувларининг мўллиги, атрофдаги адирларнинг экинлик бўлиши билан, икки Сайрамнинг бир бирига ўхшаган ери бордек кўринади. Бу баҳона бўлиб, ҳориб чарчаб келаётган халқ бир икки йил шу ерда туриб ҳордиқ олайлик, қачон эл тинчиб, йўллар очилиб кетар экан, шунда юртимизга қайтармиз деган бўлсалар ҳам, ўша замон шароити тўсқинлик қилиб, шу ерда қолиб кетган эканлар.

Ёқуббек тарихини ёзган ва ҳам ўзи унинг хизматида бўлган Мусо Сайрабий шу биз ёзаётган Бой Сайрамлик кишидур. Тарихга қизиқувчилар у кишининг чиғатой туркча ёзилган «Тарихи Амения» асарини топиб ўқисинлар. Бу китобда ҳар ёқлама фойдалиқ сўзлар кўпдир. Бу ерга келганимизда ерлик қария кишилар билан кўришиб, улардан бу тўғрилиқ оз кўп тарихий маълумот топмоққа қизиққан бўлсам ҳам, ҳайдабоғла билан ихтиёрсиз бўлганликдан, бир кечагина ётиб кетишга тўғри келди. Шу ердан чиққан кунимиздан бошлаб Оқсувга етгунча, юлғунтўғроқ ёғочидан бошқа нарса унмаган қумлуқ йўл билан юриб эртаси бешинчи кун деганда, кечга яқин Оқсув шаҳри қопқасига етдик. Сапл ичига киргач, ҳеч бир ерда тўхтамасдан, тўғри турмага келтириб, бизни топширишди. Бу воқеа 1938 йили, август ойининг бошларида бўлган эди.

Шинг Дубан ҳукумати пардаси остида ёширинган совет Русиясининг энг қонлиқ, фожиалиқ кунлари эса 37 йили бошланиб, 38 39 йилларда энг юқори авжига чиққан эди. Бахтга қарши кўргилиқ экан, нақд шу қора даврнинг энг фожиалиқ кунларининг бирида мен турмага олинмиш эдим. Бу зулмхонага биринчи қадам қўйиб кирганимдаёқ йўлдошларимдан ажратиб, ҳар биримизни ҳар ёққа тарқатди. Мени ҳам ҳар ёқдан олиб келинган бир тўп жаниворлар ичига киргизиб қўйишди. Қарасам, бир қанчалари қози, муфти аълам, охунлардан бошлаб, имомохун, мазинохун бўлсалар, қолганлари шангю, бегим, дуббеги, юрт оқсоқоли қаторлик қоп қора ҳеч нарсадан хабари йўқ кишилар экан. Бошқалари эса оздур кўддур ери, суви бор, ёки юқоридагиларга боғланиши бор одамлар экан.

СЎНГ СЎЗ ЎРНИДА

Бобомиз «Туркистон қайғуси» асарига шу ерга етганда охириги нуқтани қўйдилар, яъни тарих тугалланмасдан туриб нуқта қўйилди. Нега? Нима учун шу ерда нуқта қўйилди? деган табиий савол ҳаммани қизиқтиради. Бу саволга жавоб топиш учун китоб ёзилган даврни ва у қандай шароитда ёзилганини эсламоқ керак. Китобга киришилган вақт, унинг сўз бошида айтилганидек, 1966 йил эди, тугалланган вақти 1973 йил бўлди. Бу давр ичида бобомиз соҳибқирон Амир Темурнинг «Темур тузуклари» асарини форс тилидан иккинчи марта қайта таржима қилиб 1967 йили тамомладилар, чунки биринчи таржима қилинган қўлёзма асар фавқулудда ҳолатда ғойиб бўлган эди. Биринчи таржимани биз, яъни у кишининг ўғил набиралари, яқин қариндош ва қадрдон маслақдошлари, бобомлар иштирокида 1964 йил давомида йиғилиш ва мажлисларда ўқиб яқунлаган эдик. Шу мажлисларнинг биридан қайтиб келаётган вақтда, китоб такси машинада қолган деган тахмин билан йўқолди. Кўп қилинган қидириш ҳаракатлари натижа бермади. Бу китоб шу пайтдаги текширув кузатув расмий ташкилотлари томонидан ташкил қилинган саъй ҳаракатлар натижасида йўқолди деган гумон бор, чунки бобомиз Тошкентга келган вақтдан бошлаб бир кун ҳам КГБ тегишли идоралар этиборидан четда эмас эдилар.

1971 йилга келиб бобомларнинг умр бўйи ният қилиб ўйлаб юрган шоҳ асарлари «Тарихи Муҳаммадий» яқунланди. Бу асар оққа кўчирилиб, қўлёзма китоб шаклига келтирилишида бобомнинг

биринчи ёрдамчиси ҳаттоти раҳматли амакимиз Муҳаммадёрхон эдилар. У киши деярли ҳар куни ишдан чиқиб, бобомнинг олдига келиб кечалари ярим тунгача китобни оққа кўчириш билан машғул бўлар эди. Бобомлар шу кўчириш жараёнида қўлёзмани ўзлари ўқиб берар эдилар, унга қўшимча ва тузатишлар киритардилар. Амакимиз чиройли хуснихат эгаси эдилар, китоб араб имлосида кўчириллар эди. Бобомлар узоқ йиллар давомида ўғиллари билан бирга ишлаб, у кишига қаттиқ суяниб қолган эди, чунки амакимиз бобомизга нафақат ёрдамчи бўлиб қолмай, у кишини бу буюк ижодий ишларига илҳомлантирар, шу оғир сиёсий даврда ҳамфикр, ҳаммаслақдош фидойилари эдилар. Одат бўйича ҳар ҳафта пайшанба кунлари биз бобомизнинг ифторликларида хизматда бўлар эдик. Шу йиғилишларда у кишининг ўғиллари Муҳаммадёрхон олдида кўп очилиб, хурсандлик руҳида яйраб ўтиришлари алоҳида сезилар эди.

Менимча, бунинг яна сабабларидан бири бобомларнинг суюкли ўғилларидан Асилхонтўра узоқ йиллардан кейин бутун оиласи билан Ғулжа шаҳридан эсон омон ота бағрига келгани эди. Дуолар ижобати фарзандлари ёнларида мужассам бўлиб, набиралар ўз тарбияти остида ўсмоқда эди. Бу пайшанбаликларда Аллоҳга шукроналар қилиниб, ислом дини, Ватанимиз Туркистон тарихидан кўп сўзлар айтилар эди.

1973 йил 10 сентябр куни амакимиз Муҳаммадёрхон тўсатдан оқ қон касаллигига мубтало бўлиб Аллоҳ иродаси билан бу дунёдан кўз юмдилар. Ўзларининг соҳаси қон касаллиги 10 кун ичида у кишини олиб кетди, ҳатто Масковдан чақирилган врачлар консилиуми ҳам натижа бермади. Бу мусибат 88 ёшга кирган бобомларнинг қариллик юки остида бўкилган қаддини янада букди. Улуғ мақсадли, ҳаяжонли мажлислар файзи кетгандай эди. Бу йиғилиш ва мажлисларда у кишининг «оҳ», «ух» тортишлари, узоқ қайғули тикилишлари, ғамгин ва жим ўлтиришлари ҳаммани қаттиқ эзар, кўнгилларни изтиробга солар эди. Барчамизнинг қилган ҳаракатларимиз, уринишларимиз, топган янгилигу келтирган хабарларимиз, ҳар биримиз ва ҳаммамиз бирга бўлиб у кишининг олдида ўғиллари Муҳаммадёрхоннинг ўрнини босолмадик. Кўнгилга унча хуш келмай қолган, йўқ ўғли нинг ўрнини билдириб юракларни ўртаб турадиган бу йиғилишлар аста секин сўна бошлади.

Бир куни бобомиз отамиз Асилхонтўрани ўз олдларига чақириб, шундай дейдилар: «Ўғлим, менинг ёшим 90 га яқинлашмоқда. Биз пишиб етишган олма мисоли, Тангрим чақирсаёқ узилиб тушамиз. Сенга кўпдан бери айтадиган васиятим бор эди. Аллоҳ менга узоқ, сермазмун умр берди. Ҳаётимнинг онгли қисмини диним, Ватним, халқим ривожини йўлида хизмат қилишга бағишлаб ўтказдим. Бу йўлда фақат даъват қилмай, қўлга қурол олиб, жон бериб, жон олиб халқимиз озодлиги ва мустақиллиги учун курашдик. Улуғ бобомиз соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг «Темур тузуклари»ни ўз меросхўрлари келажак бўғинларимизга аслидай қилиб қайтардим. Иншоаллоҳ, бу китоб қисман бўлса ҳам нашр қилиниб, кўпчилик халқимизга етиб борди ва улар онгида кимлар наслдан эканлигини билдириб, шонли шарафли Ватанининг ҳақиқий тарихидан бир лавҳа бўлиб хизмат қилади. Парвардигорим ёрдами ила пайғамбаримиз ҳазрат Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламнинг тарих ва тавсифларини ёзиб яқунладим.

Шу билан бирга ўз Ватанларида туриб ғариб бўлган халқимиз учун, Ватан устида бўлаётган тарихий ўзгаришларни ва ҳам бунинг келажакдаги натижаларини кўрсатиб, келажак Ватан болалари учун тарихий бир асар ёзиб отини «Туркистон қайғуси» қўйдим. Бу китобда менинг Ватанимиз ўтмиши, ҳозирги кунлар ва келажакимиз тўғрисида кўп йиллар давомида қаттиқ ўйлаган ўйларим, ташвиш ва умидларим ўз аксини топган. Ақлдан ташқари, бузуқ маслакли, мустабид, замонамиз тузуми, албатта, емирилажак, ўрнига тикланадиган давлатчилигимиз тарих сабоқларидан ибрат олиб тўғри йўлни танлаши учун бу асар ёрдам хизматини ўтайди деган умиддаман. Шунинг учун сенга айтадиган васиятим:

1. Фарзандларим ичида ҳозир каттаси бўлганинг учун ҳаммани бирлаштириб биринчи навбатда «Тарихи Муҳаммадий» китобини нашр қилиш иложини қилгил. Ҳозирги кунда бу китоб халқимиз учун балиққа сув ўрнида бўлиши менга кўпдан бери сезилади.

2. Оғир шароитда, ёширин ҳолатда ёзилган «Туркистон қайғуси» китобим охирига етмай қолди. Шарқий Туркистонда 1941-1946 йиллар давомида бўлиб ўтган улуғ тарихий воқеаларга ўзим бошчилик қилиб эмгаким сингган, кўзим кўрган бўлса ҳам, укангнинг ўлиmidан кейин бу иш мен учун энди оғирлик қилди. Қайғули ўй фикрларим, Ватанимиз ўтмиши ва кадрийларимиз, узоқ йиллардан бери қўлликда яшаётганимиз сабаблари, қўллик асоратидан қутулиш учун келажак бўғинларимиз нималар қилмоқлари кераклиги, мустақил давлатчилигимиз қурилганда нималарга этибор беришимиз зарурлиги буларнинг бари китобимда ўз ўрнини топди. Бу асарим келажакда Ватаним Ўзбекистонда ва бошқа кўп

тиллерда чоп этилишига ишонаман. Биринчи навбатда Туркистон элининг ёзиқ сир фарзандлари қозоқ, қирғиз, уйғур тилларида нашр қилинишига умид қиламан, чунки уларнинг тарихига тааллуқли кўп маълумотлар бордир. Шу билан бирга мен иштирок этган тарихий воқеаларни келажакда ёзувчилар, таҳлил этувчилар кўп бўлади. Бу тарих ҳеч қачон кўмилиб кетмайди. Сен шуларнинг биринчиларидан бўлгин, чунки у тарихий воқеаларнинг тирик иштирокчисидурсан. Ўтган ҳодисаларда бўлган воқеаларни ҳеч ёққа бурмасдан, бўлганича тўғри ёзишни сенга топшираман. Сен бу вазифани, албатта, бажара оласан. Кўпдан бери ёзиш қобилияти сенда борлигини сезаман».

Бу суҳбат ота бола ўртасида 1974 йили октябр ойла-рида бўлиб ўтади. Суҳбат мазмунини биз отамиздан кўп марта эшитганмиз. У киши илгаридан ўтмиш хотираларини қоғозларга қисман тушириб юришларини билар эдим. 1976 йили 29 февралда бобомиз Алихонтўра Соғуний бу фоний дунёни тарк этдилар. Қайғули, аламли, турғун йиллар узоқ вақт давом этди.

Охири бобомиз интиқиб, орзиқиб кутган, 30 йиллар олдин, яъни совет мустабид тузуми куч-қудратга айни тўлган даврда башорат қилиб айтган тоталитар қизил империя инқирози юз берди ва бизнинг Ватанимиз ўз Истиқлолини қўлга киритди. Бунинг шарофати ила бобомизнинг илмий мерослари тартибга солиниб, бирин кетин баҳола қудрат нашр қилиниб халққа танитилди ва танитилмоқда. Бу китобнинг нашрга тайёрланиши ва чоп этилиши ҳам бобомиз васиятларини амалга ошириш йўлида қўйилган яна бир қадамдир. Отамиз оғир касалликка учраганлигига қарамай, бобомларнинг васиятига биноан бу китобининг давомини ёзишга киришдилар ва ўзлари тўғридан тўғри иштирок этган Шарқий Туркистон Озодлик инқилобининг тарихий воқеалари юзасидан ўз фикр мулоҳазаларини билдирдилар. Китобда бобомизнинг Оқсув турмасидан қандай чиқиши тарихи, Озодлик инқилоби олдидан Шарқий Туркистондаги вазият, Инқилоб таассуротлари ва иштирокчилари ҳақида, Шарқий Туркистон ислом жумҳурияти ва унинг фаолияти, бобомизнинг бу ишни амалга оширишда кўрсатган шижоат ва қаҳрамонликлари тўғрисида сўз боради. Насиб этса иккинчи китоб ҳам шу тарихий воқеаларга қизиқувчи китобхонларга яқин кунларда тақдим этилажак.

Бобомларнинг бу мазкур тарихий асарини мулк эгалари вакилларининг ижозати ила нашрга тайёрлаш ва чоп этиш учун компьютерга киритишни 2002 йил 16 мартда бошлаб улўғ рамазон ойи ичида, яъни 24 ноябрда Аллоҳ ёрдами ила якунладим.

Увайсхонтўра Шокиров.